Geschiedenis voor de onderbouw Leesboek 1 vwo

feniks

Auteurs
Raymond de Kreek
Frouke Schrijver
Frank Tang
Jos Venner
Ludwich Verberne

Eindredactie
Jos Venner

ThiemeMeulenhoff

Over ThiemeMeulenhoff
ThiemeMeulenhoff ontwikkelt zich van educatieve uitgeverij tot een learning design company. We brengen content, leerontwerp en technologie samen. Met onze groeiende expertise, ervaring en leeroplossingen zijn we een partner voor scholen bij het vernieuwen en verbeteren van onderwijs. Zo kunnen we samen beter recht doen aan de verschillen tussen lerenden en scholen en ervoor zorgen dat leren steeds persoonlijker, effectiever en efficiënter wordt.

Samen leren vernieuwen.

www.thiememeulenhoff.nl

ISBN 978 90 06 46610 2
Tweede druk, derde oplage, 2016

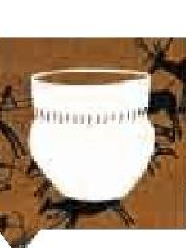
Deze uitgave is volledig CO2-neutraal geproduceerd. Het voor deze uitgave gebruikte papier is voorzien van het FSC®-keurmerk. Dit betekent dat de bosbouw op een verantwoorde wijze heeft plaatsgevonden.

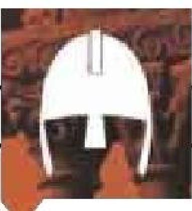
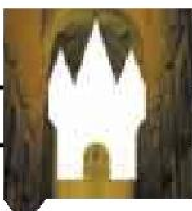
Inhoud

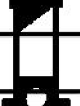
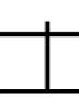
Leerjaar 2 en 3
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES
TIJD VAN DE WERELDOORLOGEN
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER

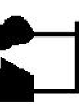
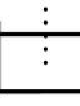
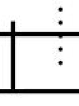
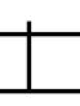

3000 v.Chr. — 1 — 500 — 1000 — 1500 — 1600 — 1700 — 1800 — 1900 — 1950 — 2000
← v.Chr. | na Chr. →

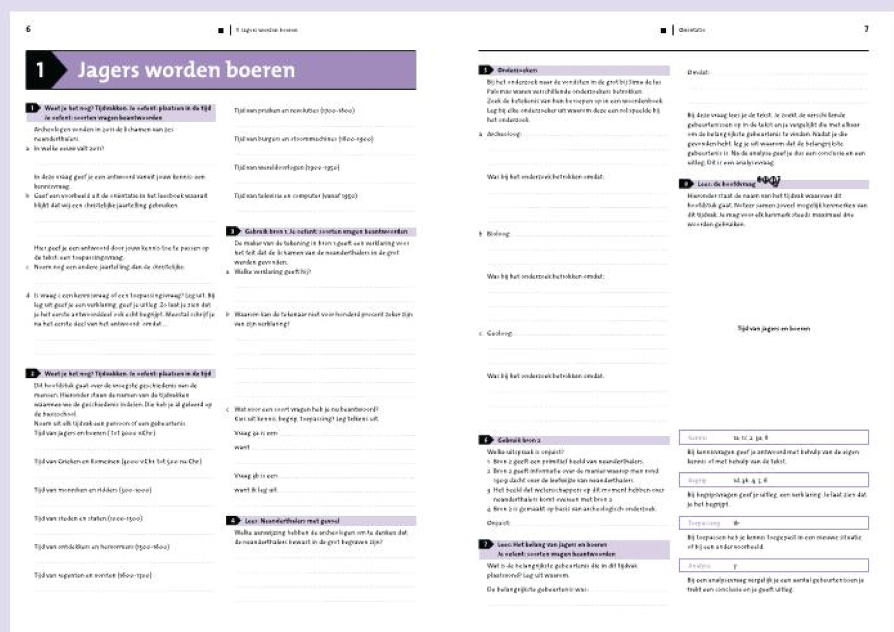

Zo werk je met Feniks

Voor je ligt je leesboek voor het vak geschiedenis. De hoofdstukken in dit leesboek volgen de loop van de tijd. Vooraf leer je hoe we de tijd indelen. In dit leesboek vind je alle teksten en bronnen die je nodig hebt om de opdrachten in het werkboek te kunnen maken.

Veel plezier met het vak geschiedenis!

Opbouw van een hoofdstuk

Het begin van een hoofdstuk

- Je werkt steeds vanuit het werkboek. Daar staat wat je moet doen.
- Op de eerste vier bladzijden van een hoofdstuk bekijk je waar het hoofdstuk over gaat.
- De kenmerkende aspecten worden opgesomd en kort uitgelegd.
- Er wordt uitgelegd waarom het belangrijk is dit deel van de geschiedenis goed te kennen.
- Daarna volgen de hoofdvraag en een aantal deelvragen. Meestal is er een deelvraag per paragraaf.

Een hoofdstuk bestaat uit zes paragrafen

Leesboek

- Boven aan elke paragraaf staat de deelvraag van deze paragraaf.
- Een paragraaf in het leesboek bestaat uit leesteksten en bronnen. Een bron kan een plaatje zijn (beeldbron), maar ook een tekst (tekstbron).
- In kaders vind je informatie over staatsinrichting.
- In sommige paragrafen staat een vaardighedenblok. In zo'n blok wordt uitgelegd hoe je precies werkt bij geschiedenis. Om deze vaardigheden onder de knie te krijgen, oefen je ze met opdrachten. Bij een opdracht zie je dan staan: je oefent...
- Twee paragrafen hebben een mogelijkheid tot verdieping van de lesstof.

Werkboek

- Elke paragraaf begint met een opdracht waarin je kijkt wat je al van het onderwerp weet.
- Bij elke paragraaf vat je in de laatste opdracht samen wat je hebt geleerd.
- Aan het eind van elke paragraaf vind je steeds wat je moet leren voor je een toets kunt maken: de tips voor de toets.
- In het laatste blokje van de paragraaf kun je vinden wat in deze paragraaf de kennis-, inzicht- of toepassingsopdrachten zijn.

- Soms staat dit tekentje ook bij een opdracht. Dan heb je feniks-online nodig voor die opdracht.
- betekent dat je deze opdracht samen kunt doen.

Afsluiting

Leesboek

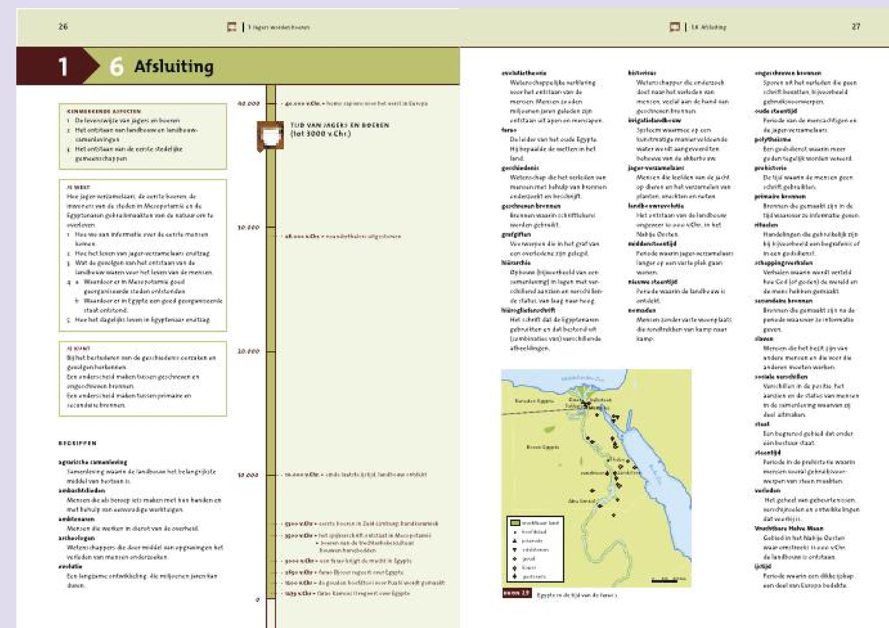
- De zesde paragraaf van een hoofdstuk heet altijd Afsluiting. In het leesboek lees je wat je (als het goed is) hebt geleerd. Je vindt hier op een rij: de kenmerkende aspecten van het tijdvak, wat je tot dan toe hebt geleerd en wat je kunt.
- De belangrijkste gebeurtenissen en personen uit het tijdvak staan hier bij elkaar in de tijdbalk.
- De begrippen uit het hoofdstuk staan hier bij elkaar.

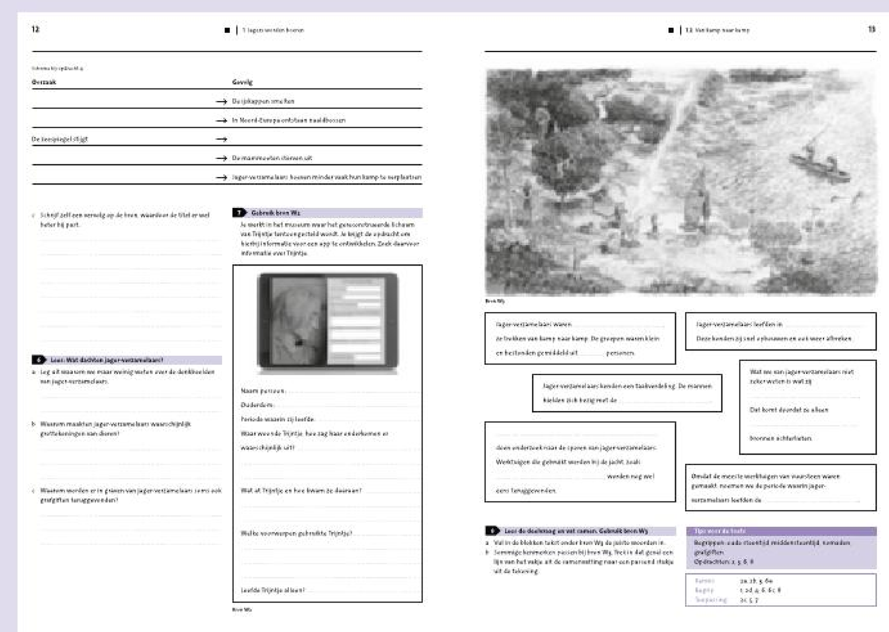
Werkboek

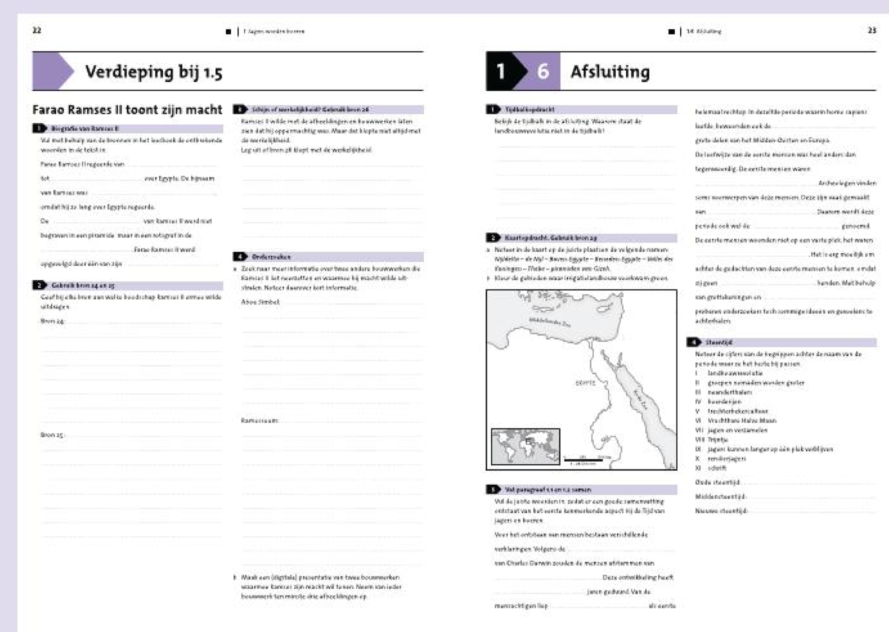
- In het werkboek maak je opdrachten die je helpen bij de voorbereiding op een toets. Er zijn opdrachten om de historische vaardigheden te oefenen en opdrachten over de begrippen uit het hoofdstuk. Tot slot maak je een samenvattingsopdracht.

www.feniks-online.nl
www.thiememeulenhoff.nl/feniks

De tijd indelen

Geschiedenis
Het vak geschiedenis bestudeert het verleden van mensen. In de loop van het verleden is ontzettend veel gebeurd. In de geschiedenisles leer je over geweldige ontdekkingen en vreselijke oorlogen. Je leert over het leven van gewone mensen en over spannende gebeurtenissen. Je leert daarbij een heleboel mensen uit de geschiedenis kennen, arm en rijk, sommigen geniaal, anderen een beetje gek. Door te begrijpen wat mensen vroeger meemaakten, begrijp je de mensen van nu en de samenleving waarin zij leven beter. De samenleving van nu is namelijk voortgekomen uit het verleden.

Historische vaardigheden
Het is bij het bestuderen van het verleden wel nodig dat je het verleden op de juiste manier bestudeert. Dat leer je ook in de geschiedenisles. Zo voorkom je dat je uit dat verleden onjuiste conclusies trekt. Je kunt proberen zaken die in het verleden fout liepen te voorkomen. Dit op de juiste wijze bestuderen noemen wij het leren van de historische vaardigheden. Een belangrijke historische vaardigheid is het indelen en ordenen van de gebeurtenissen in het verleden. Belangrijk daarbij is het ordenen in de tijd, de tijdsvolgorde. Dat noemen wij ook wel de chronologie.

Ordenen in de tijd: de tijd indelen
Om van al die gebeurtenissen in het verleden het overzicht te houden, moeten de gebeurtenissen worden geordend. Als je woordjes wilt ordenen, kun je het alfabet gebruiken. Bij aardrijkskunde wordt een kaart gebruikt om aan te geven hoe ver de plaatsen van elkaar af liggen, of in welke richting dat ze liggen. Ook dat is ordenen. Geschiedenis gaat over het verleden, hoe de mensen leefden in de loop van de tijd. Bij het ordenen van de geschiedenis maken we daarom gebruik van de tijd.
De ene gebeurtenis is namelijk eerder dan de andere gebeurtenis. Een oorzaak (waardoor iets gebeurt) is altijd eerder dan het gevolg. Door de tijd in stukjes te verdelen, kun je precies aangeven wanneer iets gebeurde.

Jaartelling
Om de geschiedenis in te delen gebruiken wij de jaartelling: wij tellen de jaren hoe lang geleden iets gebeurd is. De jaartelling is niet in de hele wereld hetzelfde. Er is bijvoorbeeld een joodse, een christelijke, een islamitische en een Chinese jaartelling. Tegenwoordig gebruiken mensen in bijna de hele wereld de christelijke jaartelling. Deze jaartelling begint met de geboorte van Christus: het jaar 1. De mensen in Europa (waar het christendom de belangrijkste godsdienst is) vonden deze gebeurtenis zó belangrijk, dat ze vanaf dat jaar zijn gaan tellen. Maar de geschiedenis begint niet met de geboorte van Christus. Ook vóór die tijd leefden er mensen en gebeurden er belangrijke dingen. Hoe geef je daarvan de tijd aan? Daarvoor tellen we gewoon terug: 'Dat gebeurde tien jaar voor de geboorte van Christus'. Je schrijft dat op als: 10 v.Chr. Als iets 500 jaar na de geboorte van Christus gebeurd is, staat er 500 na Chr. De toevoeging 'na Christus' wordt echter meestal weggelaten.

BRON 1 Koningin Wilhelmina met prinses Juliana. Foto uit 1914. Wilhelmina regeerde 1890-1948.

BRON 2 Koningin Juliana met echtgenoot prins Bernhard en hun vier dochters. Foto uit 1962. Juliana regeerde 1948-1980.

BRON 3 Koningin Beatrix met prins Claus, haar oudste zoon Willem-Alexander en Maxima. Foto uit 2001. Beatrix regeerde 1980-2013.

Stukjes van honderd jaar: de eeuw
De hele serie van honderden en duizenden jaren delen wij in in eeuwen. Een eeuw is honderd jaar. Als wij zeggen: 'Dat gebeurde in de zeventiende eeuw', bedoelen we dat het gebeurde in de zeventiende keer honderd jaar na de geboorte van Christus. De eerste eeuw loopt vanaf de geboorte van Christus tot en met het jaar 99. De zeventiende eeuw is dus de periode die begint bij het jaar 1600 en eindigt in het jaar 1699.

Tijdvakken
Een hulpmiddel om de tijd te ordenen, is de verdeling van de tijd in tijdvakken. In Feniks wordt gebruikgemaakt van tijdvakken die voor het onderwijs bedacht zijn. Deze namen beginnen altijd met 'Tijd van ..., dus de Tijd van jagers en boeren, of de Tijd van de wereldoorlogen. Hieronder zie je een overzicht van de tijdvakken en de symbolen die daarbij gebruikt worden.

 tot 3000 v.Chr.
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN

 3000 v.Chr.-500 na Chr.
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN

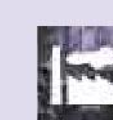
 500-1000
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS

 1000-1500
TIJD VAN STEDEN EN STATEN

 1500-1600
TIJD VAN ONTDEKKERS EN HERVORMERS

 1600-1700
TIJD VAN REGENTEN EN VORSTEN

 1700-1800
TIJD VAN PRUIKEN EN REVOLUTIES

 1800-1900
TIJD VAN BURGERS EN STOOMMACHINES

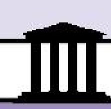
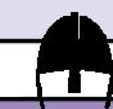
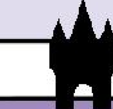
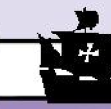
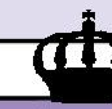
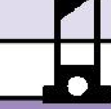
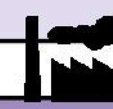
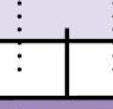
 1900-1950
TIJD VAN WERELDOORLOGEN

 1950-heden
TIJD VAN TELEVISIE EN COMPUTER

Perioden
Soms worden, in plaats van de tijdvaknamen, ook andere namen gebruikt. De Tijd van Grieken en Romeinen wordt bijvoorbeeld ook wel de Oudheid genoemd. En de Middeleeuwen is een andere naam voor twee tijdvakken bij elkaar: de Tijd van monniken en ridders en de Tijd van steden en staten. 'Oudheid' en 'Middeleeuwen' noemen wij periodenamen. Hieronder is een horizontale tijdbalk getekend met de tijdvakken en de bijpassende periodenamen.

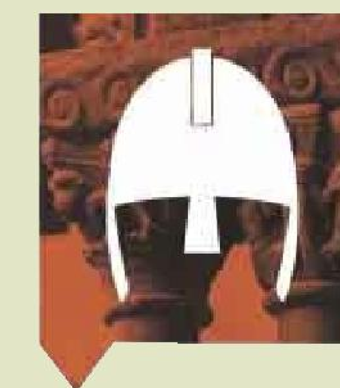
Tijdbalk
Een tweede hulpmiddel om de tijd te ordenen, is het maken van een tijdbalk. Daarin teken je de tijd als een soort liniaal. De liniaal is verdeeld in vakjes.

Een tijdbalk moet voldoen aan vijf regels:
1. Elk vakje van de tijdbalk stelt evenveel tijd voor. Hoeveel tijd, bepaal je zelf. Een maand, een eeuw... net wat handig is. Boven de tijdbalk geef je de tijd aan.
2. De tijdbalk heeft een logisch begin- en eindpunt. Als je een tijdbalk van jouw leven maakt, is het niet nodig om de tijdbalk te laten beginnen in het jaar 1500.
3. De gebeurtenissen die je wilt ordenen, zet je een klein stukje boven de tijdbalk. Met een lijntje verbind je ze met de juiste plek op de tijdbalk. Meestal teken je de tijdbalk horizontaal. Als je veel gebeurtenissen aan de tijdbalk wilt koppelen, is het handig de tijdbalk verticaal te tekenen. Dat doen wij in de afsluiting van elk hoofdstuk. Zo kun je er precies op de juiste plaats tekst bij plaatsen en blijft de tijdbalk toch overzichtelijk. Kijk maar eens bij de afsluiting van hoofdstuk 1 of 2.
4. De tijdbalk moet overzichtelijk zijn. Als je tijdbalk slordig is, kun je niet goed meer lezen wat er precies in de tijdbalk staat. Dan heb je er niets aan.
5. Als het kan, geef je de tijdbalk een titel. Bijvoorbeeld: 'tijdbalk van mijn leven', of: 'tijdbalk van de twintigste eeuw'.

1 Jagers worden boeren

BRON 1 Tekening van een groepje neanderthalers dat treurt om de dood van een groepsgenoot. Hij wordt in een grot begraven.

DE PREHISTORIE
TIJD VAN JAGERS EN BOEREN
(tot 3000 v.Chr.)

Neanderthalers met gevoel

Een bijzondere vondst in een grot bij Sima de las Palomas (Spanje) zorgde voor veel discussies. Archeologen ontdekten daar in 2011 de lichamen van zes neanderthalers, waaronder een baby en twee kinderen. Hadden de onderzoekers een 50.000 jaar oude begraafplaats ontdekt? Of was het groepje neanderthalers door een noodlottig ongeval om het leven gekomen? Een plotselinge instorting van een deel van de grot zou hun dood op deze plek ook kunnen verklaren.

Maar het was de archeologen opgevallen dat alle lichamen in dezelfde houding lagen. Allemaal hadden ze gebogen armen, met de handen voor hun gezicht. Dat kon geen toeval zijn.

Ook werden er in de grot stenen werktuigen en sporen van kampvuurtjes teruggevonden. Dit zou kunnen beteken dat andere neanderthalers de plek ook na de begrafenis regelmatig bezochten.

En waarom lagen er ook twee poten van een panter in het graf van de neanderthalers?

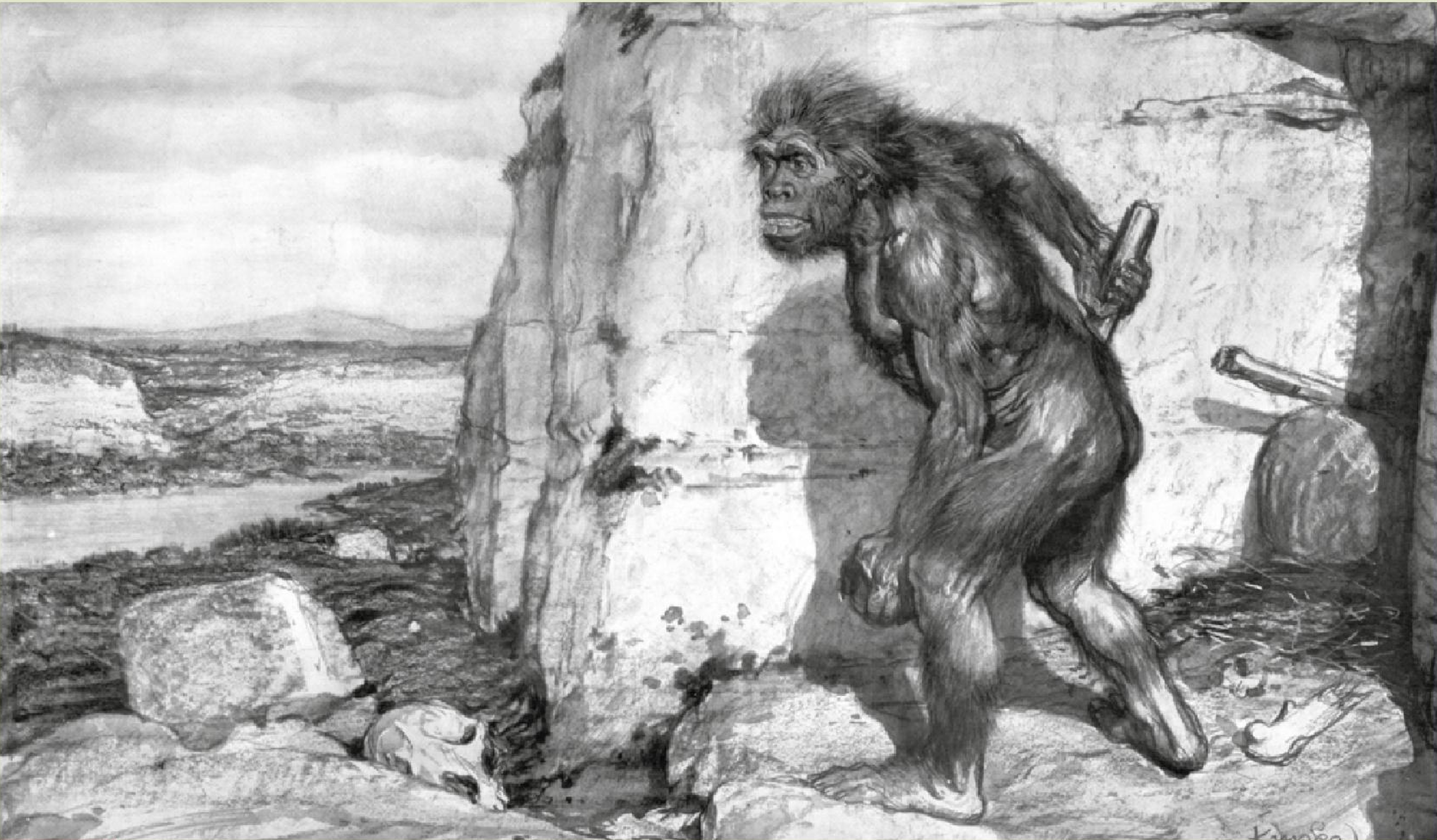
De vondsten in de Spaanse grot kunnen betekenen dat de neanderthalers hun doden niet zomaar onverschillig achterlieten, maar op een speciale wijze begroeven. Wat dat betreft leken ze dus al best veel op moderne mensen.

Beschaafde jagers

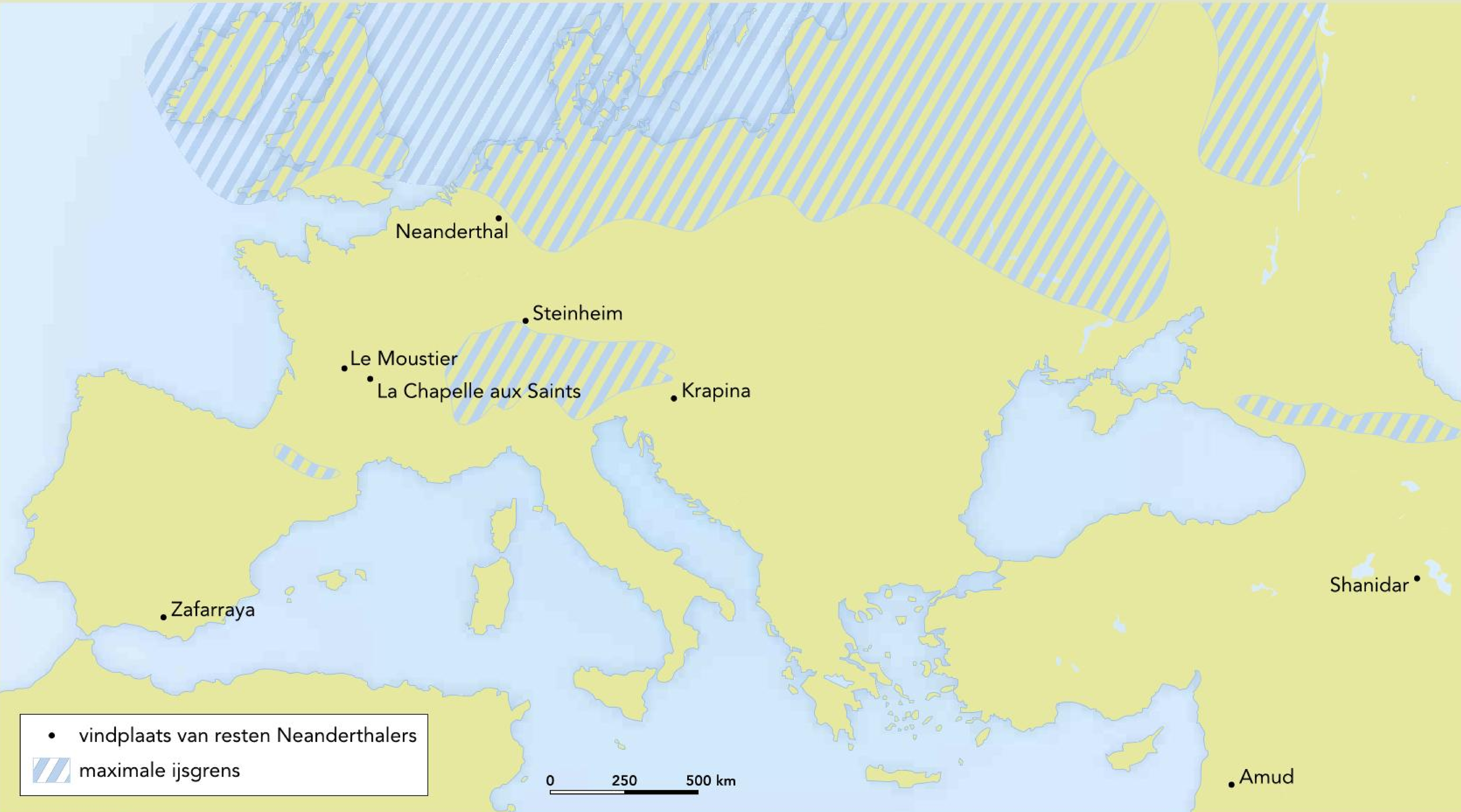
In 1856 vonden arbeiders in een steengroeve in het Neanderdal (Duitsland) bij toeval het skelet van een mens. Omdat het diep onder de grond zat, moest het gaan om iemand die eeuwen geleden geleefd had. Maar al snel bleek dat de afmetingen van de botten niet overeenkwamen met die van een normale man of vrouw.
Jarenlange discussies over de achtergrond van dit ‘menselijk wezen’ volgden. In 1864 waren geleerden het erover eens. De botten konden niet van een moderne mens zijn. Ze waren van een uitgestorven menselijke soort. Ze gaven deze de naam neanderthaler; vernoemd naar de vindplaats.
In de jaren daarna werden er in Europa nog veel meer sporen van neanderthalers gevonden. Archeologen ontdekten in 1899 in Kroatië een massagraf waarin 800 neanderthaler skeletten lagen. Hierdoor ontstond de overtuiging dat deze menssoort erg gewelddadig moet zijn geweest. En misschien was er zelfs sprake van kannibalisme. Een paar jaar later werden ook in Frankrijk neanderthalerresten opgegraven. Het lichaam dat men in La-Chapelle-aux-Saints vond, werd eerst geschat op 20.000 jaar. Uit later onderzoek bleek dat het 50.000 jaar moest zijn.
Wetenschappers probeerden zich voor te stellen hoe deze neanderthalers eruitzagen en hoe ze leefden. Op basis van de skeletresten maakten ze reconstructietekeningen. Aan het begin van de twintigste eeuw ontstond zo het beeld van neanderthalers die nauwelijks op mensen leken. De gevonden schedels waren namelijk duidelijk anders; grover en groter. Men stelde zich daarom bij de neanderthaler een woest en aapachtig wezen voor. Dat wezen had volgens de toenmalige ideeën in grotten geleefd, kon niet praten en was gewelddadig. Het traditionele beeld van holbewoners met knotsen was geboren.

Meer dan honderd jaar later is het beeld van de neanderthalers ingrijpend veranderd. Dat komt doordat er veel nieuwe skeletvondsten zijn gedaan.
Uit recent onderzoek blijkt steeds overtuigender dat de verschillen met moderne mensen helemaal niet zo groot waren. Neanderthalers maakten zelf werktuigen van vuursteen of uit dierenbotten en gebruikten die bij de jacht op wilde dieren. Die gereedschappen waren erg vakkundig gemaakt. Bij het uitzoeken van hun tijdelijke woonplaatsen hielden ze rekening met de seizoenen en de dieren die op dat moment voorbijtrokken. Dom, zoals ze in de negentiende eeuw werden afgeschilderd, kunnen de neanderthalers dus niet zijn geweest.

Net als moderne mensen maakten de neanderthalers niet alleen voorwerpen met een praktisch doel. Er zijn ook sporen die bewijzen dat neanderthalers van versieren hielden. Zo maakten ze grotschilderingen waarop dieren te zien zijn. En de schelpen met restjes kleurstof die zijn teruggevonden, kunnen gebruikt zijn als make-updoosje. Toch het blijft moeilijk om met zekerheid iets te zeggen over het leven van de neanderthalers. Omdat ze zelf niet schreven, kunnen we moeilijk vaststellen wat ze dachten. Het vergelijken van archeologische vondsten kan ons daarom iets verder helpen. In 1982 werd er in een grot in Israël een goed bewaard neanderthaler skelet teruggevonden. En net als in Sima de las Palomas lag dit met gekruiste armen. Als verschillende lichamen op dezelfde manier zijn begraven, dan zullen de neanderthalers daar wel een bedoeling mee gehad hebben. Dat kan geen toeval zijn.

BRON 2 Afbeelding van een neanderthaler, gemaakt in 1909 na de ontdekking van een skelet in La-Chapelle-aux-Saints. De tekst bij de afbeelding luidde: ‘Een voorouder: de mens van twintigduizend jaar gelden. De man van La-Chapelle-aux-Saints: een nauwkeurige reconstructie van een prehistorische holbewoner.’

BRON 3 Plaatsen waar skeletresten of fossielen van neanderthalers zijn teruggevonden. De blauw omlijnde gebieden geven de delen van Europa aan die met ijs bedekt waren.

Het belang van jagers en boeren

De natuur is voor de neanderthalers en andere mensachtigen altijd erg belangrijk geweest. Overleven kon alleen door te jagen op wilde dieren en door eetbare planten, zaden, bessen, noten en paddenstoelen te verzamelen. Dat vereiste een goede kennis van de natuur. Rond 10.000 v.Chr. ontstond in het Midden-Oosten de landbouw. De mensen leerden hoe ze zelf graan en andere eetbare gewassen konden verbouwen. Ook begonnen zij dieren tam te maken en te houden als vee. Ze hadden de natuur voor een deel naar hun hand gezet. Dat proberen mensen nu nog steeds!
Het ontstaan van de landbouw had grote gevolgen voor de geschiedenis. De bevolking kon groeien. Steden en machtige staten ontstonden.

KENMERKENDE ASPECTEN
1 De leefwijze van jagers en boeren.
2 Het ontstaan van landbouw en landbouw-samenlevingen.
3 Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen.

HOOFDVRAAG
Hoe hebben de mensen in de Tijd van jagers en boeren gebruik leren maken van de natuur?

DEELVRAGEN
1 Hoe komen we aan informatie over de eerste mensen?
2 Hoe leefden jager-verzamelaars?
3 Wat waren de gevolgen van het ontstaan van de landbouw voor het leven van de mensen?
4a Waardoor ontstonden er in Mesopotamië steden?
4b Waardoor ontstond er in Egypte een goed georganiseerde staat?
5 Hoe zag het dagelijks leven van een Egyptenaar eruit?

1 1 Sporen van de eerste mensen

DEELVRAAG
1 Hoe komen we aan informatie over de eerste mensen?

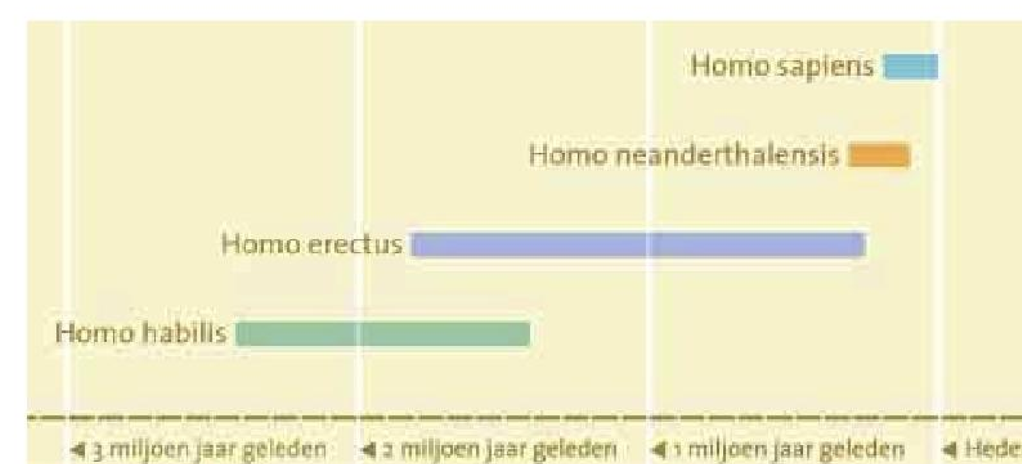

BRON 4 Levensechte reconstructies van cro-magnonmensen, gemaakt voor een museum in Frankrijk.

De eerste mensen

Geschiedenis bestudeert het **verleden** van mensen. Maar hoe, waar en wanneer zijn de eerste mensen ontstaan? Deze vragen worden al eeuwen gesteld. En er worden verschillende antwoorden op gegeven. Alle godsdiensten kennen **scheppingsverhalen**. Hierin wordt verteld hoe God (of goden) de aarde en de mens zou(den) hebben geschapen.
In het midden van de negentiende eeuw ontstond een ander idee over het ontstaan van mensen. Toen beschreef de natuurwetenschapper Charles Darwin de **evolutietheorie**. Volgens deze theorie gingen mensapen miljoenen jaren geleden steeds meer rechtop lopen. Deze voorlopers van de moderne mensen leerden om bij de jacht en het bereiden van voedsel gebruik te maken van werktuigen en vuur.
Door evolutie (een langzame ontwikkeling van miljoenen jaren) is in Afrika eerst homo habilis ontstaan en vervolgens homo erectus.

Deze mensachtigen liepen rechtop (erectus). Uit homo erectus ontwikkelden zich later verschillende mensensoorten, zoals homo sapiens (de wetende mens). Homo sapiens verspreidde zich vanuit Afrika over de rest van de wereld. Ongeveer 45.000 jaar geleden leefde homo sapiens sapiens (de eerste moderne mensen) in Europa. Hier woonde toen al zo'n 150.000 jaar een andere mensensoort: homo sapiens neanderthalensis, ook wel de neanderthalers genoemd.

BRON 5 De evolutie van de mensachtigen.

Neanderthalers en cro-magnonmensen

De neanderthalers leefden voor een deel gelijktijdig met andere mensachtigen: de cro-magnonmensen. Beiden leefden van de jacht op dieren. Daarbij gebruikten zij vuistbijlen, messen en speerpunten van vuursteen. Speren werden gebruikt voor de jacht op paarden, wolharige neushoorns en herten. Met speren konden de jagers zelfs grote mammoeten dodelijk treffen. Neanderthalers waren echte vleeseters, maar de dieren werden niet alleen gebruikt om op te eten. Van de vacht kon kleding worden gemaakt. En uit de botten sneden de jagers allerlei werktuigen. De eerste mensen aten ook wilde planten en vruchten. Die werden in de natuur verzameld, daarom spreken wij ook van **jager-verzamelaars**.
Wetenschappers twijfelden lang of neanderthalers ook konden spreken. Het bewijs daarvoor lijkt te zijn gevonden. In 1983 werden in Israël namelijk skeletresten, waaronder een tongbeen, van een neanderthaler gevonden. Dit botje is noodzakelijk om spraakklanken te kunnen maken.
De neanderthalers zijn 28.000 jaar geleden geleidelijk uitgestorven. Misschien werden ze verdreven of uitgemoord door de cro-magnonmens. Het meest waarschijnlijke is dat vermenging van verschillende mensachtigen ervoor zorgde dat de neanderthalers als aparte soort ophielden te bestaan.

Vroegste bewoners van Nederland

Ook in Nederland hebben de mensachtigen directe bronnen achtergelaten. De meeste zijn gevonden in Zuid-Limburg. In het noordelijke deel van ons land is de kans daarop namelijk veel kleiner. Tijdens de voorlaatste ijstijd, tussen 200.000 en 130.000 jaar geleden, was Nederland voor een groot deel bedekt met een ijskap. Met het uitbreiden van de ijskappen was de grond vooruitgeschoven. Hierdoor zijn in het midden van ons land stuwwallen ontstaan. Door dit proces zijn mogelijk veel sporen van bewoners ouder dan 200.000 jaar geleden verloren gegaan.
De ijskap bereikte niet het zuiden van Nederland. In de jaren tachtig van de vorige eeuw ontdekten archeologen sporen van een kamp. Daar hebben 250.000 jaar geleden jagers op de oevers van de Maas gewoond. Skeletresten van mensachtigen werden er niet aangetroffen, maar wel een mes van vuursteen en de botten van twee neushoorns.
Het eerste stukje neanderthaler in Nederland kwam in 2001 letterlijk boven water. Een stukje van een wenkbrauwboog zat tussen het zand dat van de bodem van de Noordzee werd opgezogen. Het was afkomstig van een neanderthaler en is mogelijk 400.000 jaar oud. In die tijd lag de Noordzee droog; het was een grote steppe waar de vroegste mensen rondtrokken op zoek naar voedsel.

Bronnen

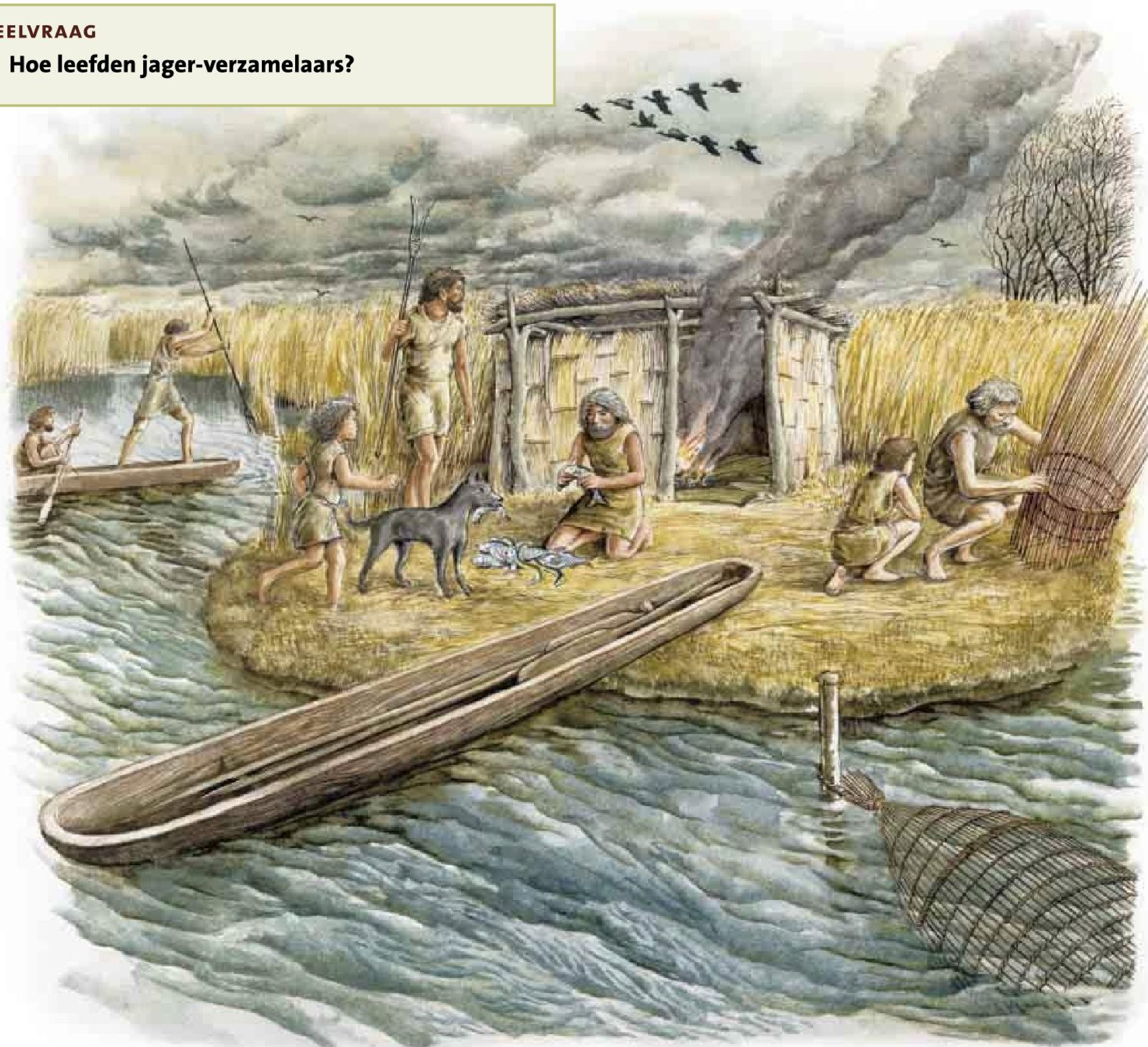
De voorwerpen en tekeningen die van de neanderthalers en de cro-magnons zijn teruggevonden, worden **primaire bronnen** genoemd. Dat zijn sporen die gemaakt zijn in de periode waar je onderzoek naar doet. **Archeologen** zoeken bij opgravingen naar sporen van deze mensensoorten. Met behulp van primaire bronnen kunnen zij het verleden van de eerste mensen reconstrueren. De neanderthalers en cro-magnonmensen gebruikten geen schrift. Er bestaan uit deze tijd dus alleen maar **ongeschreven bronnen**. Daarom wordt deze periode ook wel de **prehistorie** genoemd (pre = voor). Daarmee wordt de tijd bedoeld voordat de mensen gingen schrijven.

BRON 6 Aan de Zeeuwse kust werd in 2001 een stukje wenkbrauwboog gevonden. In 2009 presenteerde de toenmalige minister Plasterk een reconstructie van de volledige schedel.

1 2 Van kamp naar kamp

DEELVRAAG
2 Hoe leefden jager-verzamelaars?

BRON 7 Tekening van een kamp van jager-verzamelaars in het westen van Nederland, zoals dat er rond 5000 v.Chr. volgens archeologen uit moet hebben gezien.

Zwervend bestaan

Tijdens de laatste ijstijd had de poolkap zich uitgebreid over grote delen van Noord-Amerika, Europa en Azië. Nederland was niet bedekt met ijs, maar er heerste wel een poolklimaat. Pas toen de temperaturen weer iets stegen en de ijskappen zich langzaam terugtrokken, werd het ook in Noord-Europa aangenamer om te leven. Daardoor trokken steeds meer jager-verzamelaars weer door deze streken.
Op de poolsteppe (de gebieden aan de rand van het poolgebied) leefden rond 14.000 v.Chr. de rendierjagers. Zij jaagden op mammoeten, rendieren, paarden en wolharige neushoorns; dieren die tegen het koude klimaat bestand waren. De jachtwerktuigen waren meestal gemaakt van steen. Daarom wordt de periode waarin de jager-verzamelaars leefden ook wel de **oude steentijd** genoemd.

Een groep jager-verzamelaars bestond uit ongeveer twintig personen. Onderling hadden ze de taken verdeeld. De mannen en jongens gingen waarschijnlijk op jacht. De vrouwen zorgden voor de kinderen, verzamelden planten en noten en maakten het voedsel klaar.
Jager-verzamelaars waren **nomaden**; ze woonden niet permanent op één vaste plaats. Als het voedsel in de omgeving schaarser werd, of wanneer de weersomstandigheden verslechterden, trokken ze verder en bouwden een nieuw kamp. Daarom bouwden jager-verzamelaars geen grote huizen, maar woonden ze in tenten, hutten of grotten.

Middensteentijd

Rond 10.000 v.Chr. steeg langzaam de gemiddelde temperatuur. De laatste ijstijd kwam ten einde en de

holoceen
- strandwallen en duinen
- getijdengebied, zeeklei
- getijdengeul
- veenmoerassen

holoceen/pleistoceen
- beekdalen
- riviervlakte
- rivierduinen

pleistoceen en ouder
- dekzandgebied
- lössgebied
- keileem aan of nabij het oppervlak (deels gestuwd)
- stuwwal
- oudere afzettingen

BRON 8 Nederland tijdens de middensteentijd.

poolkappen werden kleiner. Het klimaat in het noorden van Europa werd daardoor weer aangenamer voor jager-verzamelaars. De steppen en toendra's verdwenen en naaldbossen kwamen daarvoor in de plaats. In de zomer werd het gemiddeld 20 graden. Door deze klimaatverandering stierven de mammoeten uit. Maar in plaats daarvan kon er op reeën, beren, edelherten, oerossen en elanden worden gejaagd. De zeespiegel steeg, waardoor er aan de kust moerasgebieden ontstonden. Ook daar krioelde het van de dieren, dus trokken er regelmatig jager-verzamelaars rond. Van hen zijn de boomstamkano's en fuiken die archeologen eeuwen later terugvonden.
Omdat er nu genoeg voedsel in de natuur te vinden was, hoefden de jager-verzamelaars minder vaak hun kamp te verplaatsen. Ze konden langer op een plek blijven. Ook de grootte van de groep kon groeien. Waarschijnlijk hadden groepen jager-verzamelaars soms contact met elkaar. De meeste jachtwerktuigen lijken veel op elkaar en zijn met dezelfde techniek gemaakt. Dat moet het gevolg zijn van onderlinge uitwisseling van kennis en materialen.
Deze periode wordt de middensteentijd genoemd. De klimaatsverandering had invloed op de leefwijze van de jager-verzamelaars in Europa. Ook in het Nabije Oosten waren de gevolgen merkbaar. Daar hoefden de mensen nauwelijks meer rond te trekken, omdat er in de natuur het hele jaar door voldoende voedsel te vinden was.

BRON 9

Middensteentijd en het Nabije Oosten
De Natufiërs waren een volk dat leefde in het gebied rond de Eufraat en de Tigris. Archeologen noemen dat de Vruchtbare Halve Maan. Daar groeide veel wilde tarwe, die zo makkelijk te verzamelen was dat de Natufiërs steeds grotere dorpen bouwden. 'Als het dieet wordt aangevuld met noten en wild, moet een paar weken intensief verzamelen in het najaar voldoende opleveren om een gezin een jaar lang te voeden. Het leven was goed', schrijft een archeoloog. En toen veranderde het klimaat.
Het werd warmer en droger en de wilde tarwe groeide minder uitbundig. Terugkeer naar het oude nomadenbestaan lag niet meer voor de hand, want de Natufiërs hadden te veel geïnvesteerd in hun dorpen. Zo'n twaalfduizend jaar geleden moet een van hen het zat zijn geweest om steeds verder te lopen op zoek naar wild graan. Zij – naar alle waarschijnlijkheid was de eerste boer een boerin – plantte wat graankorrels dicht bij het dorp.
Naar een artikel uit Trouw: 'Met de landbouw begon alle ellende', 21 augustus 2010.

Wat dachten jager-verzamelaars?

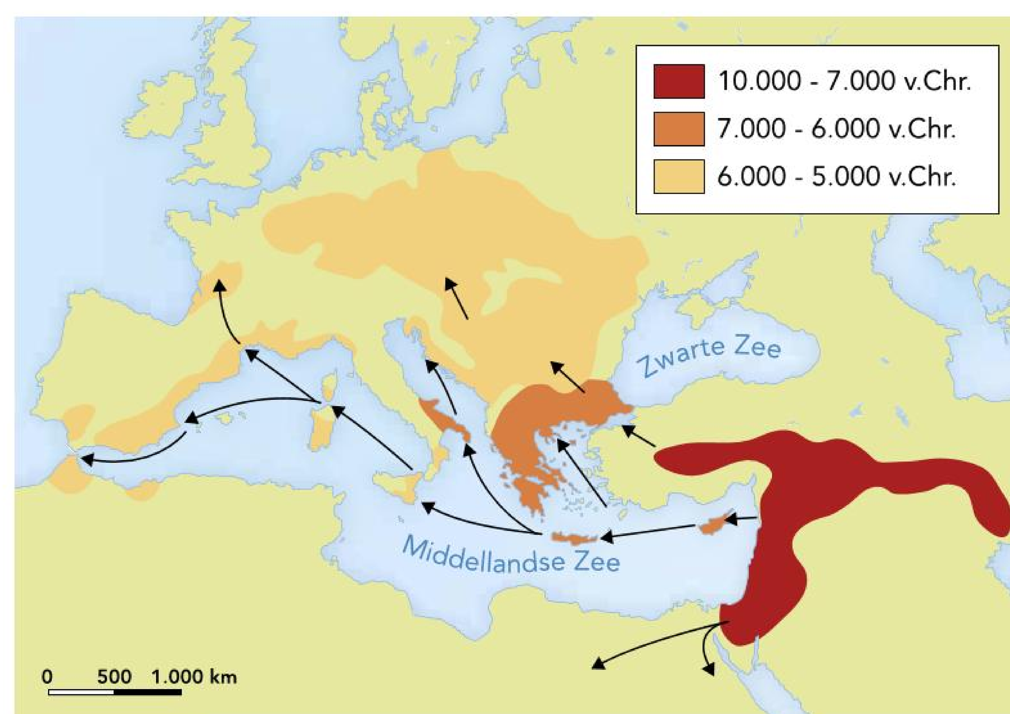
Omdat er uit de prehistorie geen geschreven bronnen bestaan, is het erg moeilijk om te bepalen wat jager-verzamelaars dachten. Ze maakten soms grotschilderingen. In de Franse plaatsen Lascaux en Chauvet zijn die bijvoorbeeld teruggevonden. Sommige archeologen beweren dat de tekeningen alleen maar laten zien op welke dieren er werd gejaagd. Maar er zijn ook onderzoekers die denken dat de afbeeldingen met speciale redenen werden gemaakt. Door vlak voor de jacht de beesten te tekenen, probeerden de mensen misschien hun angst voor de wilde dieren te verminderen. En misschien dachten de jagers dat ze daarmee het succes van de jacht konden vergroten.
Jager-verzamelaars begroeven hun dode groepsgenoten. En misschien geloofden zij in een leven na de dood. Bij de overledenen legden de nabestaanden soms voorwerpen, zoals schelpjes, kralen en werktuigen. Dit worden **grafgiften** genoemd. Die zouden bedoeld zijn voor het leven in het hiernamaals. Daar kon de overledene ze goed gebruiken.

1 3 Leven als boer

DEELVRAAG
3 Wat waren de gevolgen van de ontdekking van de landbouw voor het leven van de mensen?

Landbouwrevolutie

Rond 10.000 v.Chr. ontdekten jager-verzamelaars in de **Vruchtbare Halve Maan** (een gebied dat nu in Irak, Iran en Syrië ligt) dat ze granen zelf konden verbouwen. Dit noemen we akkerbouw. Ook lukte het om wilde geiten en schapen tam te maken en te fokken. De veeteelt was ontstaan.
Akkerbouw en veeteelt zorgden ervoor dat jagen en verzamelen steeds minder noodzakelijk werden. De landbouw werd het belangrijkste middel van bestaan voor de mensen in de **agrarische samenleving**.
De periode waarin de landbouw werd ontdekt noemen we de **nieuwe steentijd**.
De gevolgen van de ontdekking van de landbouw waren zo groot, dat we spreken van de **landbouwrevolutie**. Sommigen vinden die benaming niet juist. Een revolutie is een plotselinge verandering in korte tijd. Maar de overgang van jagen-verzamelen naar de landbouw was een geleidelijk proces, dat duizenden jaren duurde.
Toch waren de gevolgen wel ingrijpend. Ten eerste gingen de mensen zich nu op een vaste plek vestigen. Als boer moet je immers bij je akkers blijven wonen. En omdat de landbouw voor voldoende voedsel zorgde, was het rondtrekken van kamp naar kamp niet meer nodig.
Ten tweede bouwden de mensen geen eenvoudige hutten meer. In plaats daarvan kwamen er stevige boerderijen, die generaties lang konden blijven staan. Hiervoor gebruikten de boeren in het Midden-Oosten stenen en klei.

BRON 10 De verspreiding van de landbouw vanuit het gebied van de Vruchtbare Halve Maan naar Europa.

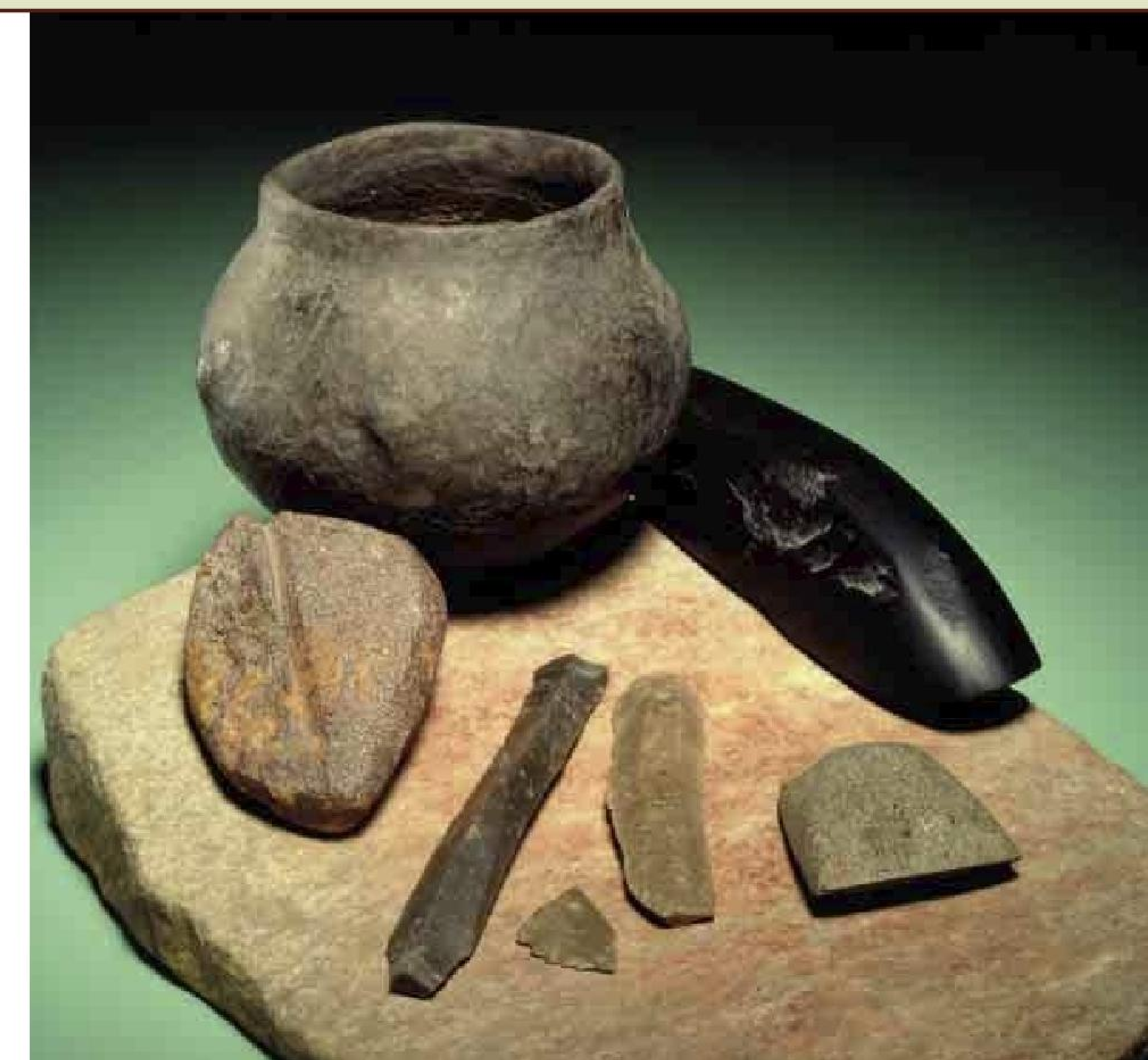

BRON 11 Tekening van boerderijen van bandkeramiekers, langs de Maas bij Elsloo.

Ten slotte veranderden ook de gebruiksvoorwerpen van de landbouwers. Archeologen vinden uit deze tijd veel minder jachtwerktuigen. De mensen gebruikten nu ploegen om hun akkers mee te bewerken en maalstenen om graan te malen. Ook maakten de boeren voor het eerst potten van aardewerk. Daarin werd het graan bewaard of er werd in gekookt.

Bandkeramiek-cultuur

Langzaam raakte de kennis van de landbouw verspreid over een groter gebied. Tussen 6000 en 5000 v.Chr. gingen ook in Europa de eerste mensen over op de landbouw. Waarschijnlijk was de kennis van akkerbouw en veeteelt meegenomen en doorgegeven door mensen die vanuit het Nabije Oosten richting Europa waren getrokken.
Rond 5300 v.Chr. vestigden de eerste boeren zich in Nederland. In Zuid-Limburg kapten ze stukken bos en legden akkers aan. De lössgrond was erg vruchtbaar en zorgde voor goede oogsten. Daardoor kon de bevolking groeien. Er ontstonden dorpjes, waarvan het grootste (bij Elsloo) bijna tweehonderd inwoners telde.
De boerderijen waren gemaakt van rijen rechtopstaande palen. Daartussen stonden muren van gevlochten takken. Die werden dichtgesmeerd met leem. Duizenden jaren later zijn deze natuurlijke bouwmaterialen allemaal vergaan. Archeologen vinden in de bodem alleen nog verkleuringen terug op plaatsen waar de palen en de wanden hebben gestaan. Toch is dat genoeg om een betrouwbare reconstructie van de huizen te kunnen maken. De boerderijen bestonden uit drie ruimtes. Eén gedeelte werd gebruikt om in te wonen. In een ander vertrek sloegen ze hun voedselvoorraden op. En dan was er nog een derde ruimte, die dienst deed als werkplaats of opslagplaats voor veevoer. Hier maakten de boeren hun potten van klei die ze uit de rivier haalden. Het aardewerk versierden ze met punten, strepen en banden. Archeologen hebben daarom de naam bandkeramiek voor deze cultuur bedacht. Een cultuur is een groep mensen met gemeenschappelijke gewoontes, die voorwerpen gemaakt heeft in een vergelijkbare stijl.

BRON 12 Grafgiften van de bandkeramiekers: twee bijlen, een maalsteen, een pot, twee messen en oker (een rode kleurstof).

BRON 13 Tekening van een nederzetting van de trechterbekercultuur. Op de achtergrond tussen de bomen bevindt zich het hunebed. In 2010 gemaakt door Joke Nijland.

Na hun dood werden sommige boeren gecremeerd en andere begraven. Bij een van de dorpjes zijn 133 graven teruggevonden. Uit de grafgiften blijkt dat deze boeren ook al handel dreven (bron 12). Zware bijlen waren gemaakt van een steensoort die niet voorkwam in Limburg. En brokjes oker, een rode kleurstof, kwamen ook uit andere streken. Overigens kregen lang niet alle boeren deze kostbare voorwerpen mee in hun graf. Waarschijnlijk was dat alleen gebruikelijk bij boeren met veel aanzien. Archeologen ontdekten dat rond 4900 v.Chr. plotseling de nederzettingen in Limburg zijn verlaten. Honderden jaren later vestigden zich weer boeren op andere plaatsen in Nederland. Jager-verzamelaars kwamen sinds 3000 v.Chr. in deze streken niet meer voor.

Hunebedden

Rond 3500 v.Chr. vestigden zich boeren in het noorden van Nederland. Hun herkomst is onduidelijk. De groep wordt de trechterbekercultuur genoemd, naar de vorm van het aardewerk dat zij maakten. Ze zijn vooral bekend om de hunebedden. Dit waren grafmonumenten, gemaakt van op elkaar gestapelde stenen. Op veel plaatsen in Drenthe kun je tegenwoordig nog overblijfselen van de hunebedden terugvinden.
De naam hunebed is pas in de zeventiende eeuw bedacht. Het woord 'huinen' betekende in die tijd reuzen. Men dacht dat de hunebedden alleen door grote wezens gebouwd konden zijn. Tegenwoordig is daar een andere verklaring voor. Archeologen doen nog steeds onderzoek naar de oorsprong van de hunebedden. Voor de bouw gebruikten de boeren zwerfstenen, die door de ijskappen vanuit Scandinavië naar het zuiden waren gestuwd. Sommige stenen wegen meer dan 20.000 kilo. Omdat voor de bouw werd geselecteerd op kleur en vorm, moeten de stenen van her en der en over grote afstanden zijn aangevoerd. Misschien dat voor de bouw verschillende groepen boeren uit een streek bij elkaar kwamen. Met hefbomen en rollende boomstammen konden de loodzware stenen waarschijnlijk worden verplaatst en op hun plek gezet. En wellicht trokken ossen of koeien de zwaarste zwerfkeien via een tijdelijk aangelegde helling bovenop de grafkelder.

BRON 15

Offers
In de hunebedden kregen de doden giften mee: vaak wat potten, vermoedelijk gevuld met voedsel en drank, sieraden, pijlen en soms een bijl.
Het hunebed was niet alleen een graf. Het was ook een plaats waar rituelen werden gehouden. In de omgeving zijn kuilen met resten van potten aangetroffen. Dat kunnen offers zijn geweest. En om dezelfde reden hebben ze in beken en plassen vuurstenen bijlen, potten, runderhoorns gegooid.
Er zijn helaas in Drenthe geen grondsporen die ons een idee kunnen geven hoe de huizen eruit hebben gezien. Vlakbij in Duitsland woonden in dezelfde tijd ook boeren. Hun boerderijen waren klein en rechthoekig. Misschien dat het trechterbekervolk in vergelijkbare huizen woonde.
Naar: E. van Ginkel en L. Verhart, Onder onze voeten. De Archeologie van Nederland, 2009.

BRON 14 Het grootste hunebed van Nederland staat bij Borger (Drenthe). De laatste jaren wordt met digitale scans de bodem onder het hunebed onderzocht. Hieruit blijkt dat er misschien nog een skelet in hurkhouding en grafgiften in het hunebed verborgen liggen. Foto ANP

1 4 Steden en staten

DEELVRAAG
4a Waardoor ontstonden er in Mesopotamië steden?
4b Waardoor ontstond er in Egypte een goed georganiseerde staat?

BRON 16 Centraal in de steden van Mesopotamië stond een ziggurat; een indrukwekkend grote tempel. Dit is een foto van de gerestaureerde ziggurat in de stad Ur.

Irrigatielandbouw

Het klimaat in Noord-Afrika en het Nabije Oosten was sinds het einde van de ijstijd warmer en droger geworden. In het gebied waar tegenwoordig Irak ligt, gingen boeren hun akkers vooral vlakbij rivieren aanleggen. Langs de Eufraat en de Tigris was voldoende water aanwezig. Omdat er jaarlijks overstromingen waren, werden de akkers met dijken tegen het overvloedige water beschermd. Bij de dijkenbouw moesten de boeren goed samenwerken. Er werden ook kanalen en vijvers gegraven, zodat er bij droogte altijd water binnen handbereik was. De boeren zorgden voor een kunstmatige watertoevoer naar de akkers. Dit wordt **irrigatielandbouw** genoemd. In ieder dorp had één succesvolle boer de leiding over de hele organisatie. Zijn macht nam steeds meer toe en uiteindelijk kreeg hij de rol van koning.
De irrigatielandbouw in Mesopotamië was succesvol. Er werden vaak overschotten geoogst. Daardoor groeide de bevolking en hoefden niet alle mensen altijd op de akkers te werken. Een aantal mensen kon zich specialiseren in andere werkzaamheden, zoals huizenbouw en het maken van kleding, gereedschappen en werktuigen. Zij werden **ambachtslieden**.
In Mesopotamië, het gebied tussen de Eufraat en de Tigris, ontstonden zo de eerste steden. Een stad is een plek waar veel mensen op een kleine oppervlakte bij elkaar wonen.

De Nijl

Door het warmere klimaat veranderden grote delen van Afrika in woestijn. Daarom trokken rond 5000 v.Chr. mensen naar de oevers van de Nijl. Net als in Mesopotamië ontstonden ook hier kleine steden.
De Nijl stroomt vanuit het zuiden van Egypte naar de Middellandse Zee. Ook deze rivier treedt jaarlijks buiten haar oevers. In de zomer begon de overstroming, waardoor het water zelfs op de akkers kwam te staan. Dat vonden de boeren geen probleem. In het rivierwater zat namelijk vruchtbare modder: slib noem je dat. Een laagje donker slib bleef achter op de akkers wanneer het water van de Nijl in oktober weer zakte. Op de vruchtbare grond konden de boeren vervolgens gaan zaaien en groeide het graan prima. Ook hier was het dus de irrigatielandbouw die ervoor zorgde dat de akkers altijd van voldoende water voorzien konden worden.

Een goed georganiseerde staat

Tussen 3500 en 3000 v.Chr. gingen de steden in Egypte samenwerken. Er ontstonden op die manier twee landen: Boven-Egypte in het zuiden en Beneden-Egypte in het noorden. Rond 3000 v.Chr. nam de leider van Boven-Egypte de macht over in het noorden. Alle Egyptenaren waren onderworpen aan het bestuur van deze **farao**. Egypte was een **staat** geworden.

Bij het besturen van Egypte kreeg de farao de hulp van ministers en **ambtenaren**. De belangrijkste ambtenaar was de vizier. Hij hield namens de farao toezicht op het naleven van de wetten in het land. Ook gaf hij leiding aan het onderhouden van het irrigatiesysteem. De ambtenaren hielden toezicht en haalden de belastingen op. Elk jaar moesten de boeren in Egypte een deel van hun oogst afstaan. De belastingopbrengsten werden door de farao gebruikt om het loon van de ambtenaren te betalen. En regelmatig voerde de farao oorlog, want de grenzen moesten worden verdedigd. Ook dat was erg kostbaar. Een deel van de belastingopbrengsten was bestemd voor de ambachtslieden en kunstenaars die werk voor de staat uitvoerden. De farao liet grote paleizen en beelden van zichzelf neerzetten. Ook werd al tijdens zijn leven begonnen aan de bouw van zijn graftombe. Voor de eerste farao's waren dit piramiden. Latere heersers over Egypte kregen hun laatste rustplaats in rotsgraven in de Vallei der Koningen.
Het besturen van de Egyptische staat was een ingewikkelde taak. Om belangrijke afspraken, regels, wetten en berekeningen niet te vergeten bedachten de Egyptenaren een oplossing: zij ontwikkelden een manier om te schrijven, het **hiërogliefenschrift**. Kleine afbeeldingen werden gebruikt om woorden of klanken te noteren. De tekens werden gekerfd in kleitabletten of uitgehakt uit steen. Ook maakten de Egyptenaren vellen van de stengels van de papyrusplant. Daarop kun je met inkt de hiërogliefen schrijven.
Het hiërogliefenschrift was erg moeilijk om te leren, zodat lang niet alle Egyptenaren goed konden lezen of schrijven. Schrijver was daarom een beroep met veel aanzien. De schrijvers hielpen de vizier en de ambtenaren met het besturen van Egypte.
De Egyptenaren waren niet de eersten die het schrift uitvonden. In Mesopotamië was sinds 3500 v.Chr. het spijkerschrift in gebruik.

BRON 17 De koning van Boven-Egypte liet een versierde kop voor een knots maken. Van de afbeelding is een tekening gemaakt (rechts). De koning staat bij een kanaal, met een ploeg in zijn hand.

Geschreven bronnen

Dankzij het gebruik van het schrift weten we over het leven van de oude Egyptenaren en de inwoners van Mesopotamië veel meer dan van de culturen uit de prehistorie. Met behulp van de **geschreven bronnen** uit die tijd proberen **historici** het verleden te beschrijven. Boeken, websites en andere bronnen die informatie geven over het verleden, maar die pas veel later zijn gemaakt, noemen we **secundaire bronnen**. Dit geschiedenisboek is een voorbeeld van een secundaire bron. Bron 17 is een voorbeeld van een primaire bron.

Verdieping bij 1.4

Piramide, ziggurat en hunebed

Uit de prehistorie zijn imposante stenen bouwwerken bewaard gebleven. De hunebedden, het koningsgraf van Ur en de piramide van Sakkara zijn in de periode tussen 3000 en 2000 v.Chr. gebouwd. Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen deze culturen?

BRON 18 De trappiramide bij Sakkara, ontworpen door Imhotep voor farao Djoser.

Djoser en Puabi

Tussen 2650 en 2620 v.Chr. regeerde in Egypte farao Djoser. De farao's vóór Djoser werden begraven in mastaba's. Dat waren rechthoekige stenen gebouwen. Daarmee werd al voor de dood van de heerser begonnen. Vizier Imhotep, de belangrijkste minister, had voor Djoser een graf in gedachten dat boven de bestaande mastaba's moest uitsteken. Daartoe liet hij een aantal mastaba's op elkaar plaatsen, waardoor er een trappiramide werd gevormd. De Egyptenaren waren zo onder de indruk van deze prestatie, dat er al snel bijzondere verhalen over Imhotep verteld werden. Zo ontstond de mythe dat Imhotep een zoon was van de god Ptah.
Egypte was niet de enige staat waar voor de heersers een bijzonder graf werd ontworpen. Ook de koningen van de steden in Mesopotamië vonden hun laatste rustplaats in grote graftombes. Deze lagen niet in de ziggurat; die had alleen de functie van tempel. Voor de koninklijke graven werden andere monumenten gebouwd. Archeologen deden tussen 1922 en 1934 onderzoek in Ur. Daar vonden ze de resten terug van een graf van een koningin. Haar naam was Puabi. Gelukkig was het graf nog niet leeggeroofd. Daardoor waren bijzondere grafgiften, zoals gouden beelden en hoofdtooien, al die eeuwen bewaard gebleven (bron 19).

BRON 19

Een graf voor een koningin
In Irak is een 4500 jaar oud graf gevonden van een dame. Op haar hoofd droeg ze een krans met gouden blaadjes. Was ze een koningin? En waar kwam ze vandaan?
Puabi was een nin, dat is een Soemerisch woord voor 'dame'. Maar het kan ook 'koningin' betekenen. Ze stierf 4500 jaar geleden in de oude stad Ur, in het huidige Irak. Ze spraken daar toen Soemerisch, de taal van het spijkerschrift. Puabi was zó belangrijk dat ze werd begraven met dertien dienstmeisjes en vijf soldaten die allemaal voor de gelegenheid gedood werden. Die moesten voor Puabi zorgen in het leven na de dood. En Puabi was zo rijk dat overal in haar graf zilveren en gouden beeldjes lagen.
Het mooist van alles was het gouden hoofdsieraad dat Puabi droeg, met gouden blaadjes. In de tijd van Puabi waren die blaadjes heel modieus, ook in andere graven uit die tijd zijn ze gevonden.
Uit: NRC Handelsblad, 20 februari 2009, Hendrik Doering.

BRON 20 De hoofdtooi van koningin Puabi, gevonden in de koninklijke graftombe van Ur. Gemaakt omstreeks 2550-2400 v.Chr.

1 5 Egyptenaren leven met de dood

DEELVRAAG
5 Hoe zag het dagelijks leven van een Egyptenaar eruit?

BRON 21 Generaal Horemheb (in het midden) ontvangt geschenken en brengt een bezoek aan farao Toetanchamon. Gemaakt ongeveer 1330 v.Chr. Afkomstig uit de graftombe in Sakkara.

Hiërarchie

In de Egyptische samenleving waren de **sociale verschillen** groot. Er was sprake van een duidelijke **hiërarchie**. De farao had de meeste macht. Zijn familieleden en andere hoge bestuurders genoten ook veel aanzien. De rijke families verdeelden onderling de belangrijkste banen. Boeren en ambachtslieden kwamen daar nauwelijks voor in aanmerking. De functie van farao was erfelijk. Hij werd niet gekozen, maar opgevolgd door een van zijn kinderen.

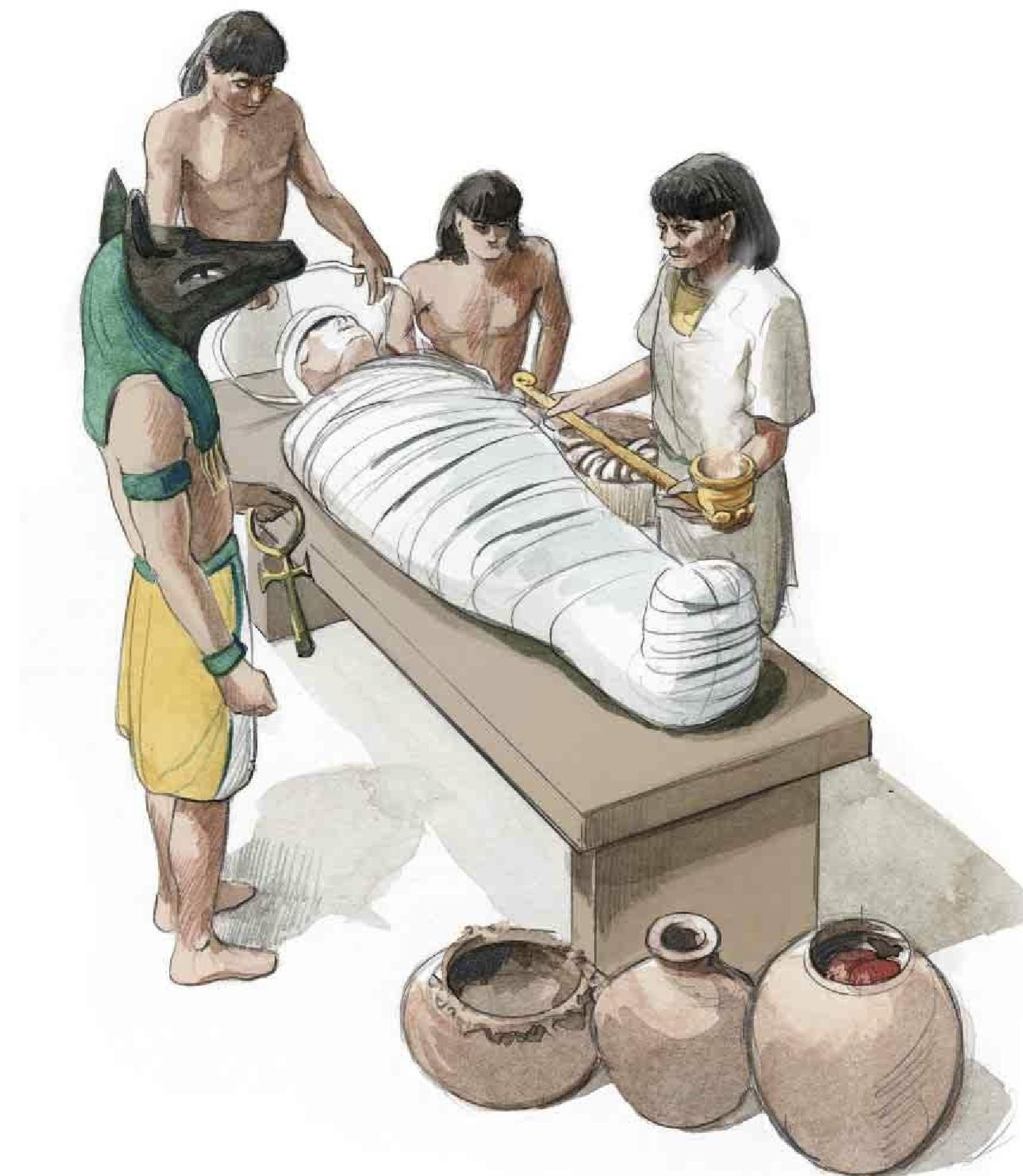
De boeren en ambachtslieden vormden de grootste groep in de Egyptische samenleving. Hun leven was niet makkelijk. De belastingen waren vaak zo hoog, dat boeren maar weinig van hun oogst overhielden om van te leven. Soms was er zelfs sprake van hongersnood. Gemiddeld werd een Egyptische boer niet ouder dan veertig jaar. De **slaven** hadden in Egypte het minste aanzien.
Egyptische mannen konden met verschillende vrouwen tegelijk getrouwd zijn. Thuis zorgde de vrouw voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen. De meeste vrouwen werkten ook op de akkers of hielden zich bezig met een ambacht, zoals weven. Het malen van het graan werd alleen door vrouwen gedaan. Egyptische vrouwen konden ook functies hebben in het bestuur of een tempel, maar dat kwam niet vaak voor. Thuis hadden ze wel een sterke positie. Ze beheerden het geld en bepaalden waaraan het werd uitgegeven. Als een Egyptische man en vrouw gingen scheiden, dan had de vrouw recht op een deel van het gemeenschappelijk bezit.

Graven en mummies

Het leven in Egypte was niet mogelijk zonder de zon en de Nijl. Volgens de Egyptenaren zorgden de goden voor de jaarlijkse overstroming, het groeien van het graan, de zonsopgang en -ondergang en de gezondheid van de mensen. Omdat de Egyptenaren verscheidene goden vereerden, noemen we hun godsdienst **polytheïstisch**.
In tempels brachten de priesters namens de gewone Egyptenaren offers. Die werden bij grote beelden van de goden neergelegd. Ook lazen de priesters spreuken voor. De Egyptenaren geloofden dat deze **rituelen** noodzakelijk waren om de goden tevreden te houden. Alleen dan werden het leven en de natuur niet ontregeld.
De goden bepaalden of je ziel na de dood in het hiernamaals zou voortleven. Je moest dan wel een goed leven hebben geleid. Alleen dan zou de god Osiris je toelaten tot het dodenrijk. Ook het lichaam moest na de dood bewaard blijven. Men geloofde dat de ziel iedere nacht naar het dodenrijk ging, maar overdag weer terugkeerde naar het lichaam. Daar kon de ziel tot rust komen en weer aansterken. Om het lichaam goed te kunnen bewaren, moest het worden gemummificeerd. Nabestaanden bezochten regelmatig 's ochtends het graf van een familielid en legden hier wat brood of vlees neer. Die maaltijd was bedoeld als offer voor de overledene.

BRON 22 Afbeelding uit het Egyptische dodenboek waarop de goden Anubis, Toth, Horus en Osiris zijn te zien.

BRON 23 Tekening van een mummificatie.

Verdieping bij 1.5

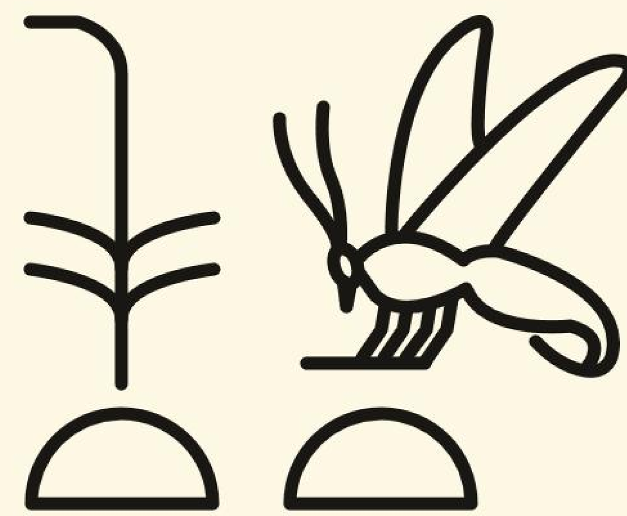
Farao Ramses II toont zijn macht

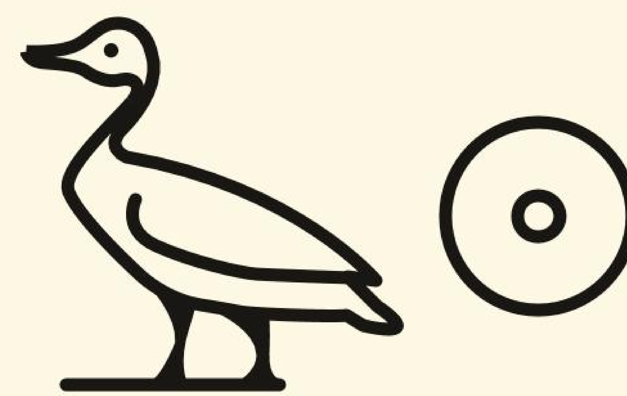
Een van de machtigste farao's was Ramses II. Hij regeerde van 1279 tot 1213 v.Chr. Tijdens zijn bewind liet Ramses duidelijk zien dat hij de absolute macht in Egypte had. Beelden van zijn voorgangers liet hij afbreken. Daarvoor in de plaats kwamen indrukwekkende monumenten die Ramses moesten verheerlijken.

BRON 24 Ramses II liet een nieuwe hoofdstad bouwen. Deze kreeg de naam Piramesse, wat 'Het huis van Ramses' betekent. De stad stond vol met reusachtige beelden van de farao. Ramses liet ambachtslieden speciaal voor Piramesse nieuwe beelden van zichzelf ontwerpen. Bestaande beelden uit de oude hoofdstad Memphis werden ook naar Piramesse overgebracht.

Bij de hoofdstad Thebe liet Ramses een tempel voor de god Amon uitbreiden. Ook plaatste hij er beelden van zichzelf. Die laten Ramses II zien met twee in elkaar geschoven kronen. De rode kroon staat symbool voor Boven-Egypte en de witte hoort bij Beneden-Egypte. Ramses wil hiermee dus duidelijk maken dat hij de heerser is over beide delen van de staat.
De wanden van de tempel staan vol met hiërogliefen. De teksten verheerlijken de faro en beschrijven wat hij allemaal voor de tempel heeft gedaan.

BRON 25 De farao had een aantal officiële titels die altijd voor zijn naam werden vermeld:
Beschermer van Egypte, bedwinger der buitenlanden, Rijk aan jaren, groot aan overwinningen, Heer der beide landen, Machtig is de waarheid van Ra, uitverkorene van Ra, Heer van kracht Ramses, bemind door Amon.

Buitenlandse vijanden

De voorgangers van Ramses hadden hun grondgebied door middel van veroveringen steeds verder vergroot. Daardoor werd Egypte regelmatig bedreigd door buitenlandse vijanden. Farao Ramses had een sterk leger nodig om de grenzen te kunnen verdedigen.
In 1274 v.Chr. vond er een grote veldslag plaats tegen de Hettieten, een volk dat ten noordoosten van Egypte woonde. Ramses II voerde het bevel tijdens de aanval, met duizenden strijdwagens. De farao hoopte met deze oorlog gebieden van de Hettieten terug te veroveren. Maar dat mislukte, de Egyptenaren veroverden niets en moesten zich terugtrekken. Het had zelfs weinig gescheeld of farao Ramses was tijdens de veldslag door de Hettieten gevangen genomen.
In 1259 v.Chr. sloot Ramses II een definitief vredesverdrag met de Hettieten.

BRON 26 Afbeelding van de slag bij Kadesh. Rechts staat farao Ramses II op een strijdwagen. Links worden de vijanden omsingeld en gevangen genomen.

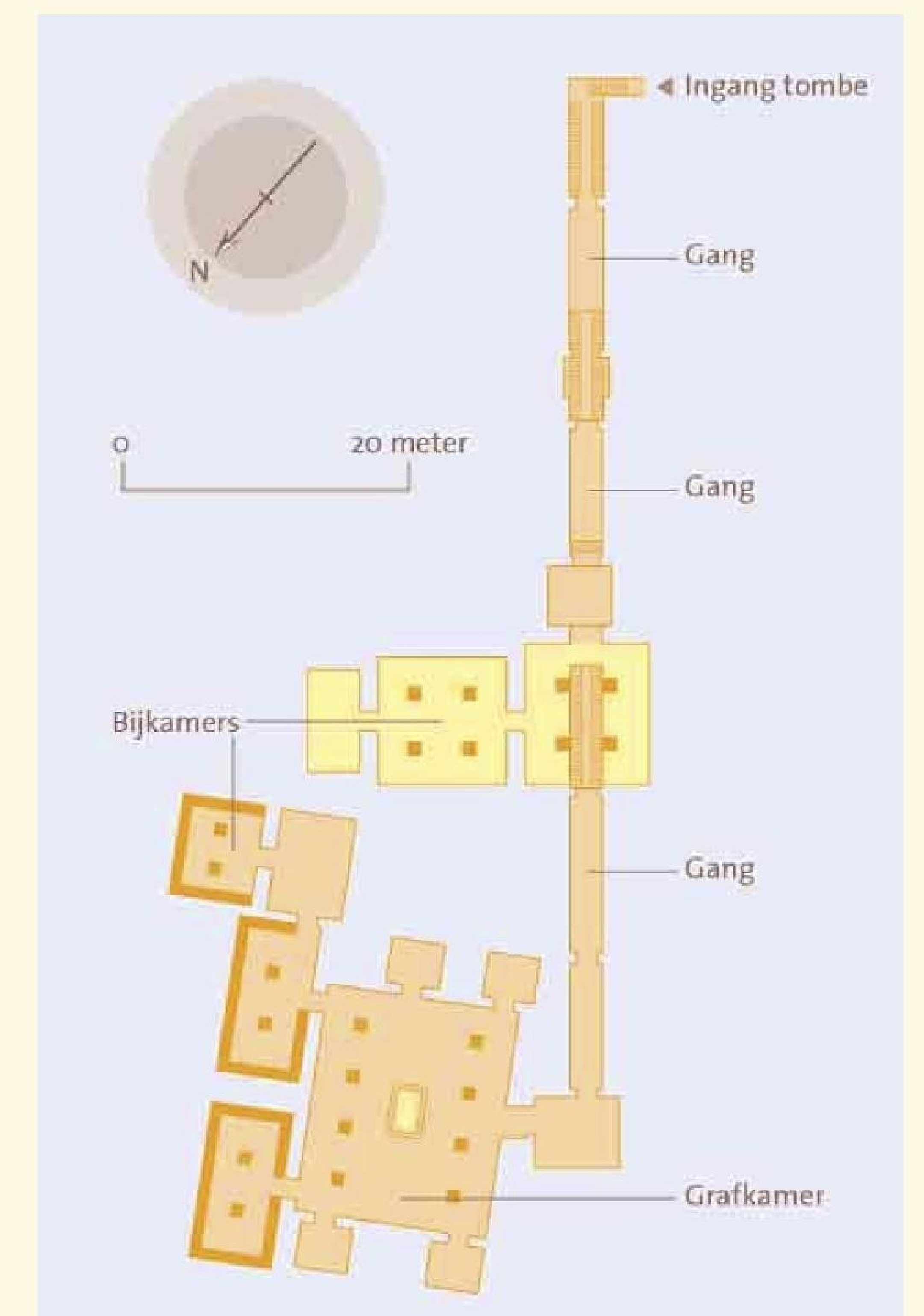
BRON 27

Volgens de Egyptische lezing smeekten de Hettieten om in leven te mogen blijven. In de oude hoofdstad Hattoesja is een Hettietisch kleitablet gevonden met daarop het verslag van de strijd. Daarin wordt juist gemeld dat Ramses II is verslagen en dat hij zich heeft moeten terugtrekken tot aan Damascus.
Zestien jaar na de veldslag van Kadesh sloot Ramses II een niet-aanvalsverdrag met Hattoesjilis III, de nieuwe koning van de Hettieten. Beide partijen zouden zich onthouden van een aanval. Overlopers of vluchtelingen zouden worden uitgeleverd en samen zouden zij opgetreden tegen gemeenschappelijke vijanden. Dit verdrag bleef tijdens de regering van Ramses II in stand.

Naar: H. Pragt, Rames II en Nefertari, 2012.

Een graf voor de farao

In 1224 v.Chr. overleed Ramses II. Al jaren voor zijn dood waren arbeiders begonnen met de aanleg van een rotsgraf in de Vallei der Koningen. De farao werd gemummificeerd en tijdens een grootse ceremonie begraven. De graftombe stond vol met kostbare grafgiften. Die waren bedoeld om het leven van de farao in het hiernamaals nog plezieriger te maken. De wanden van de tombe werden versierd met afbeeldingen uit het dodenboek.
Van het graf van Ramses II is tegenwoordig weinig meer over. Het graf is geplunderd door rovers en bijna alle grafgiften zijn verdwenen. De mummie van de farao is wel bewaard gebleven. Deze wordt tentoongesteld in een museum in Cairo, de hoofdstad van het moderne Egypte.

BRON 28 Plattegrond van het rotsgraf van farao Ramses II in de Vallei der Koningen.

1 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De levenswijze van jagers en boeren
2. Het ontstaan van landbouw en landbouw-samenlevingen
3. Het ontstaan van de eerste stedelijke gemeenschappen

JE WEET

Hoe jager-verzamelaars, de eerste boeren, de inwoners van de steden in Mesopotamië en de Egyptenaren gebruikmaakten van de natuur om te overleven.

1. Hoe we aan informatie over de eerste mensen komen.
2. Hoe het leven van jager-verzamelaars eruitzag.
3. Wat de gevolgen van het ontstaan van de landbouw waren voor het leven van de mensen.
4. a Waardoor er in Mesopotamië goed georganiseerde steden ontstonden.
   b Waardoor er in Egypte een goed georganiseerde staat ontstond.
5. Hoe het dagelijks leven in Egyptenaar eruitzag.

JE KUNT

Bij het bestuderen van de geschiedenis oorzaken en gevolgen herkennen.
Een onderscheid maken tussen geschreven en ongeschreven bronnen.
Een onderscheid maken tussen primaire en secundaire bronnen.

BEGRIPPEN

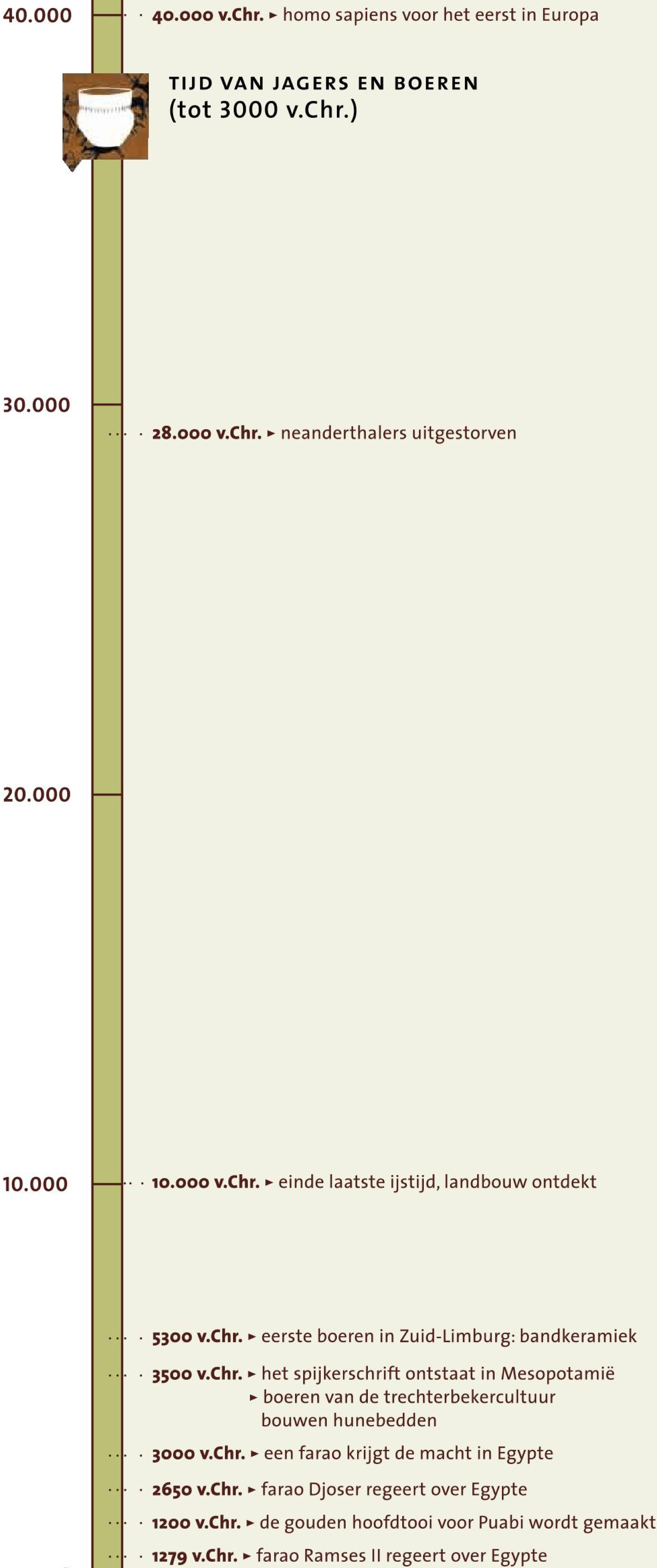
agrarische samenleving
Samenleving waarin de landbouw het belangrijkste middel van bestaan is.

ambachtslieden
Mensen die als beroep iets maken met hun handen en met behulp van eenvoudige werktuigen.

ambtenaren
Mensen die werken in dienst van de overheid.

archeologen
Wetenschappers die door middel van opgravingen het verleden van mensen onderzoeken.

evolutie
Een langzame ontwikkeling, die miljoenen jaren kan duren.

evolutietheorie
Wetenschappelijke verklaring voor het ontstaan van de mensen. Mensen zouden miljoenen jaren geleden zijn ontstaan uit apen en mensapen.

farao
De leider van het oude Egypte. Hij bepaalde de wetten in het land.

geschiedenis
Wetenschap die het verleden van mensen met behulp van bronnen onderzoekt en beschrijft.

geschreven bronnen
Bronnen waarin schrifttekens worden gebruikt.

grafgiften
Voorwerpen die in het graf van een overledene zijn gelegd.

hiërarchie
Opbouw (bijvoorbeeld van een samenleving) in lagen met verschillend aanzien en verschillende status, van laag naar hoog.

hiërogliefenschrift
Het schrift dat de Egyptenaren gebruikten en dat bestond uit (combinaties van) verschillende afbeeldingen.

BRON 29 Egypte in de tijd van de farao's.

historicus
Wetenschapper die onderzoek doet naar het verleden van mensen, veelal aan de hand van geschreven bronnen.

irrigatielandbouw
Systeem waarmee op een kunstmatige manier voldoende water wordt aangevoerd ten behoeve van de akkerbouw.

jager-verzamelaars
Mensen die leefden van de jacht op dieren en het verzamelen van planten, vruchten en noten.

landbouwrevolutie
Het ontstaan van de landbouw, ongeveer 10.000 v.Chr., in het Nabije Oosten.

middensteentijd
Periode waarin jager-verzamelaars langer op een vaste plek gaan wonen.

nieuwe steentijd
Periode waarin de landbouw is ontdekt.

nomaden
Mensen zonder vaste woonplaats, die rondtrekken van kamp naar kamp.

ongeschreven bronnen
Sporen uit het verleden die geen schrift bevatten, bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen.

oude steentijd
Periode van de mensachtigen en de jager-verzamelaars.

polytheïsme
Een godsdienst waarin meer goden tegelijk worden vereerd.

prehistorie
De tijd waarin de mensen geen schrift gebruikten.

primaire bronnen
Bronnen die gemaakt zijn in de tijd waarover ze informatie geven.

rituelen
Handelingen die gebruikelijk zijn bij bijvoorbeeld een begrafenis of in een godsdienst.

scheppingsverhalen
Verhalen waarin wordt verteld hoe God (of goden) de wereld en de mens hebben gemaakt.

secundaire bronnen
Bronnen die gemaakt zijn na de periode waarover ze informatie geven.

slaven
Mensen die het bezit zijn van andere mensen en die voor die anderen moeten werken.

sociale verschillen
Verschillen in de positie, het aanzien en de status van mensen in de samenleving waarvan zij deel uitmaken.

staat
Een begrensd gebied dat onder één bestuur staat.

steentijd
Periode in de prehistorie waarin mensen vooral gebruiksvoorwerpen van steen maakten.

verleden
Het geheel van gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen dat voorbij is.

Vruchtbare Halve Maan
Gebied in het Nabije Oosten waar omstreeks 11.000 v.Chr. de landbouw is ontstaan.

ijstijd
Periode waarin een dikke ijskap een deel van Europa bedekte.

2 De Griekse wereld

BRON 1 Een gouden masker uit een koningsgraf in Mykene. Het is ongeveer 3500 jaar oud.

DE OUDHEID
TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN
(3000 v.Chr.-500 na Chr.)

Vijf gouden maskers!

In 1876 besloot de rijke Duitse zakenman Heinrich Schliemann opgravingen te gaan doen in de burcht van koning Agamemnon. Agamemnon was de koning van het 'goudrijke' Mykene en Argos en opperbevelhebber van de Grieken tijdens de Trojaanse oorlog. Kort tevoren had Schliemann Troje al ontdekt, hoewel iedereen gedacht had dat het maar een verhaaltje was, die Trojaanse oorlog. En ook nu deed hij weer een spectaculaire vondst. In een grote cirkel van rechtopstaande stenen vond hij vijf prachtige gouden dodenmaskers. Het mooiste masker (bron 1) moest volgens hem wel van koning Agamemnon zelf zijn. Als een koning van Mykene werd begraven, dan werd zo'n masker over zijn gezicht gelegd. 'Vandaag heb ik Agamemnon in de ogen gekeken,' zei Schliemann, toen hij het graf opende.

De Trojaanse oorlog

Eeuwenlang was het verhaal verteld van een grote oorlog tussen de Grieken en de Trojanen. Een Trojaanse prins was ervandoor gegaan met Helena, de mooie koningin van Sparta én schoonzus van Agamemnon. En zo waren rond 1200 v.Chr. meer dan veertig Griekse koningen met meer dan duizend schepen naar Troje gekomen. Griekenland was in die tijd niet één land met één regering. Het bestond uit verschillende koninkrijken, allemaal met hun eigen vorst, hun eigen soldaten en hun eigen schepen. Tien jaar lang probeerden de Grieken de hoge muren van Troje te bedwingen. Toen bedacht Odysseus de beroemde list met het houten paard. Zo werd Troje veroverd en in brand gestoken. Alleen prins Aeneas kon ontsnappen. De andere Trojaanse helden werden gedood.

BRON 2 Sophia, de Griekse vrouw van Heinrich Schliemann, mocht de mooiste sieraden uit de 'Schat van Priamos' uitzoeken en ging als een nieuwe Helena van Troje op de foto.

Heinrich Schliemann en Troje

Toen Heinrich Schliemann een jaar of acht was, had zijn vader hem de Ilias en de Odyssee voorgelezen. Heinrich had toen gezegd dat hij later Troje zou vinden. Veertig jaar later, toen hij in de handel flink wat geld verdiend had, wilde hij zijn jongensdroom waarmaken. De meeste mensen dachten dat hij gek geworden was: die Ilias en Odyssee, dat was allemaal verzonnen. Goden die meevochten of die helden onzichtbaar maakten: dat kon toch niet!
In 1873, nog geen drie jaar nadat Schliemann begonnen was met graven, vond hij een enorme schat van bijna 8000 voorwerpen, waaronder prachtige gouden sieraden. Volgens Schliemann was het de schat van Priamos, de koning van Troje.
Later bleek dat de schat niet uit de tijd van de Trojaanse oorlog kwam, maar veel ouder was. Ook het gouden masker kan nooit van Agamemnon zijn geweest. Maar al maakte Heinrich Schliemann fouten en werd hij door velen als een fantast gezien, hij was toch belangrijk voor de archeologie en de geschiedenis van Griekenland. Dank zij hem is zo goed als zeker dat de Trojaanse oorlog niet alleen een mooi verhaal is.

Alleen een spannend verhaal?

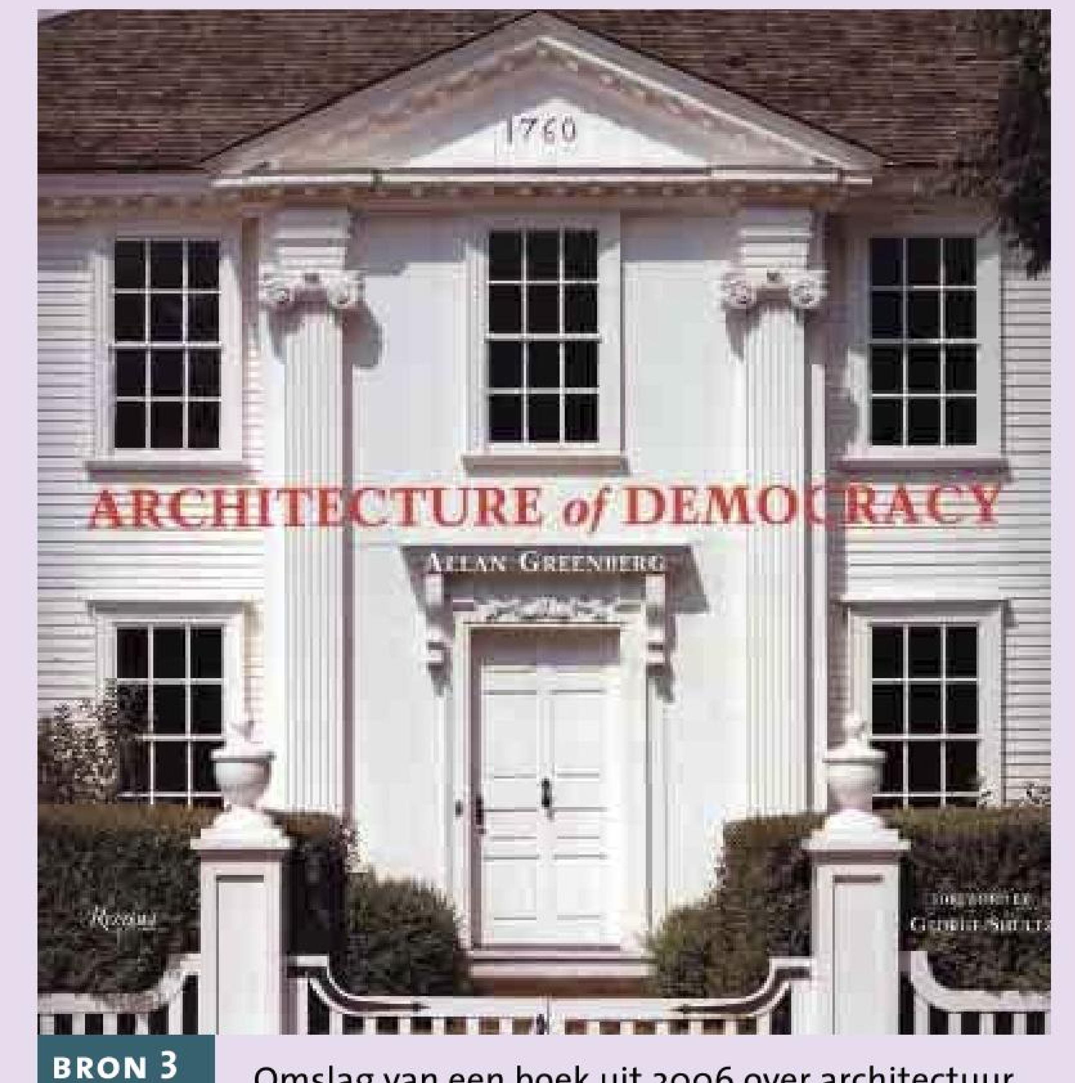
Voor de Grieken waren de Ilias en de Odyssee van de blinde zanger Homeros geen gewone boeken. De meeste Grieken die op school waren geweest, kenden hele delen van het werk van Homeros uit hun hoofd. Als je ruzie had of verdriet, als je iemand wilde overhalen of goede raad wilde geven, altijd waren er wel stukjes Homeros die je kon gebruiken.
Toch was de maatschappij die Homeros beschreef, de tijd van de Trojaanse oorlog, totaal anders dan bijvoorbeeld Athene in de vijfde eeuw v.Chr. Athene had geen koningen en de adel was niet meer zo belangrijk. De Atheners waren er trots op dat bij hen het volk het voor het zeggen had. Er was een democratie.
Dat was niet overal zo. Elke Griekse stad had haar eigen manier van besturen, haar eigen wetten en regels. In Sparta en de meeste andere stadstaten moesten ze niets van democratie hebben. Bij hen was de adel juist wel belangrijk. Sparta had zelfs nog koningen. Maar juist omdat er zoveel verschillende manieren van besturen waren, gingen de Grieken daarover nadenken. Was democratie het beste? Was er eigenlijk wel een ideale staatsvorm?

Er waren ook mensen die nadachten over de rol van de goden. Voor de Grieken waren de goden overal. Zeus zorgde voor de regen, maar ook voor onweer. Poseidon was god van de zee, maar zorgde ook voor aardbevingen. Apollo was een genezende god, maar kon ook besmettelijke ziekten veroorzaken. Goden kon je dus maar beter te vriend houden. Overal stonden tempels en altaren om te offeren.

Vanaf de zesde eeuw v.Chr. geloofden sommige Grieken de godenverhalen (mythen) niet meer. Ze gingen zoeken naar natuurlijke oorzaken. Dat je ziek werd, kwam niet door Apollo, maar doordat er in je lichaam iets verkeerd was. En de zon, dat was geen god, maar een gloeiend stuk steen. Dat was het begin van het wetenschappelijke denken in Europa.
Athene met het omringende platteland was vanaf de vijfde eeuw v.Chr. verreweg de grootste en rijkste stadstaat (polis). Naar Athene kwamen niet alleen handelaren, maar ook beroemde architecten, beeldhouwers en filosofen. De latere Grieken, en ook de Romeinen, zagen de vijfde en de vierde eeuw v.Chr. als een culturele topperiode. Doordat Alexander de Grote Egypte en grote delen van Azië veroverde, werd de Griekse cultuur over een enorm gebied verspreid. De Romeinen namen de wetenschappelijke kennis over en ze imiteerden Griekse schrijvers, architecten en beeldhouwers. En wij hebben al dat moois weer leren kennen via de Romeinen.

Waarom is de geschiedenis van de Grieken belangrijk?

In de wereld om ons heen zien we op veel plaatsen de invloed van de Grieken terug. Democratie is voor ons veel gewoner dan voor de meeste Grieken. Toch geeft niet iedereen hetzelfde antwoord op de vraag wie mag meedoen en meedenken in de politiek. Als wij zoeken naar verklaringen voor natuurverschijnselen, dan spelen goden daarin meestal geen rol meer. Dat is begonnen bij de Grieken. En kom je in de stad, dan zie je zuilen, levensechte beelden, theaters en stadions, waarin druk gesport wordt. Allemaal Grieks!

BRON 3 Omslag van een boek uit 2006 over architectuur in de Verenigde Staten in de achttiende eeuw. Zowel deze architectuur als de democratie komen van de Grieken.

KENMERKENDE ASPECTEN
1 Burgerschap en wetenschappelijk denken in de Griekse stadstaat.
2 De verspreiding van de Griekse cultuur.

HOOFDVRAAG
Waarom is de oude Griekse cultuur belangrijk voor onze samenleving?

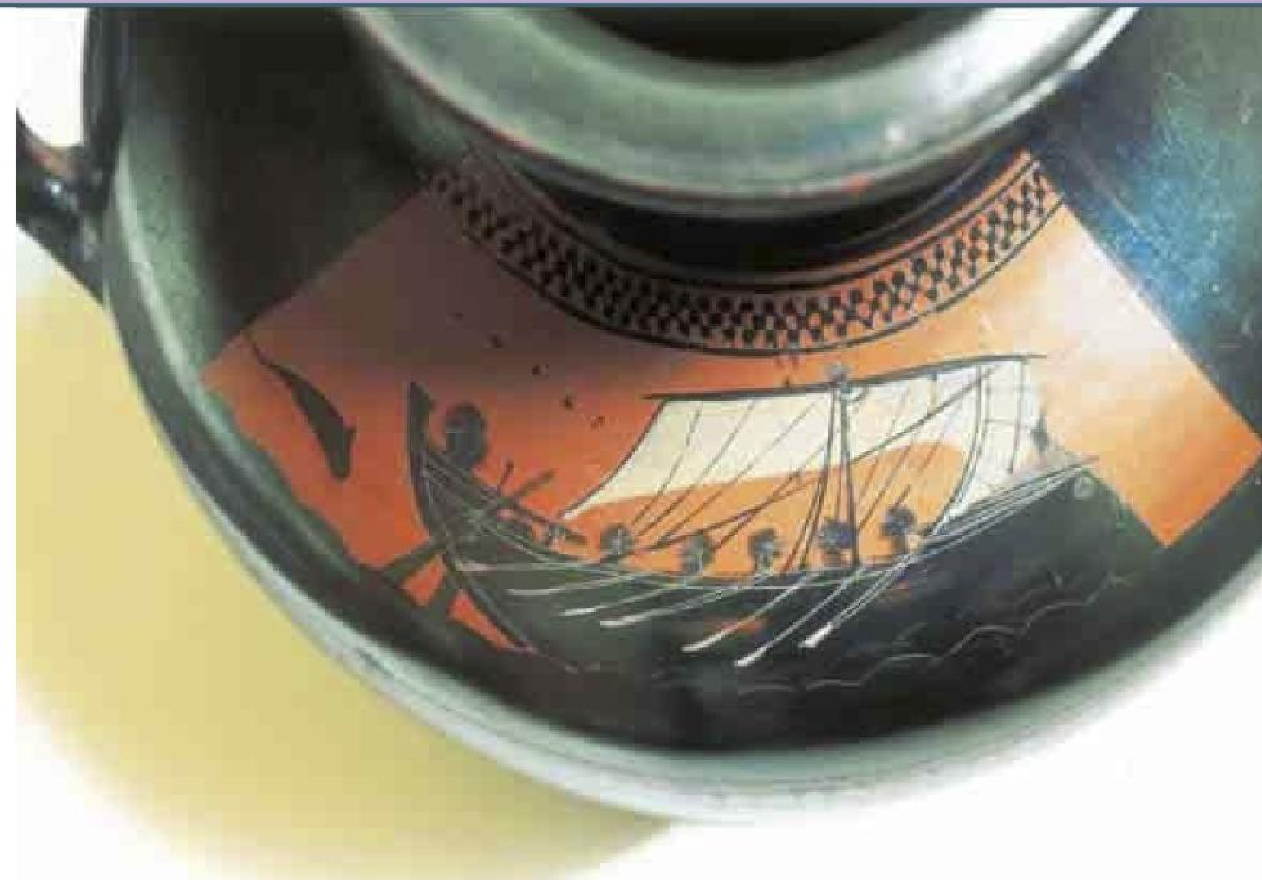
DEELVRAGEN
1a Hoe ontstonden de Griekse stadstaten?
1b Waardoor was kolonisatie nodig?
2a Hoe ontstond in Athene een democratie?
2b Hoe raakten de Grieken met de Perzen in oorlog en wat waren de gevolgen daarvan?
3a Welke verschillen waren er tussen Sparta en Athene?
3b Wat waren de oorzaken en gevolgen van de Peloponnesische Oorlog?
4 Hoe zorgde het hellenisme voor de verspreiding van de Griekse cultuur?
5 Hoe ontwikkelde zich het wetenschappelijk denken in Griekenland?

2 1 Van paleis naar polis

DEELVRAGEN
1a Hoe ontstonden de Griekse stadstaten?
1b Waardoor was kolonisatie nodig?

BRON 4 Oorlogsschip met twee rijen roeiers op een mengvat uit Attica, de streek rond Athene (ca. 735 v.Chr.). Links zie je nog net hoe een man een vrouw aan boord helpt: zijn het de Trojaanse prins Paris en Helena?

BRON 5 Prachtig gaaf gebleven Atheense waterkruik met een handelsschip (ca. 500 v.Chr.).

BRON 6

Homerische helden op rooftocht

Op de terugweg vanuit Troje komt Odysseus met zijn mannen bij de stad Ismaros. Hij vertelt: 'De stad verwoestte ik. Ik doodde de mannen en uit de stad namen we vele vrouwen en bezittingen mee. Die verdeelden we, zodat niemand minder kreeg dan waar hij recht op had.'

Homeros, Odyssee, eind 8e eeuw v.Chr.

Minoïsche en Mykeense cultuur

Rond 3000 v.Chr. was landbouw in het hele gebied rondom de Egeïsche Zee al een gewoon verschijnsel. Griekenland is niet rijk aan delfstoffen, maar er was genoeg om werktuigen, wapens, geschenken voor de goden en ook sieraden te maken. Nog vóór 2000 v.Chr. gingen de handelaren in het Egeïsche gebied zeilschepen gebruiken in plaats van geroeide schepen. Ze konden nu verder varen, naar Mesopotamië en Egypte. Net als daar ontstonden op het eiland Kreta steden met havens en grote paleizen met enorme voorraadkamers. Vanuit die paleizen werd de staat bestuurd, de handel georganiseerd en werden alle goederen verdeeld. Daarom heten deze eerste steden ook wel paleis-economieën.
Rond 1450 v.Chr. veroverden de Grieken van het vasteland het eiland Kreta. Nu waren de Mykeners het machtigst in het Egeïsche gebied. Over de Mykeners heb je aan het begin van het hoofdstuk al gelezen. Volgens de verhalen van de Grieken was de Trojaanse oorlog ontstaan doordat een Trojaanse prins de Griekse koningin Helena had meegenomen naar Troje. Maar zou dat een reden geweest zijn om tien jaar lang oorlog te voeren? Moderne geleerden denken dat oorlogen zoals de Trojaanse oorlog vooral te maken hadden met de uitbreiding van de macht van de Mykeners door plundering en door handel.

De donkere eeuwen

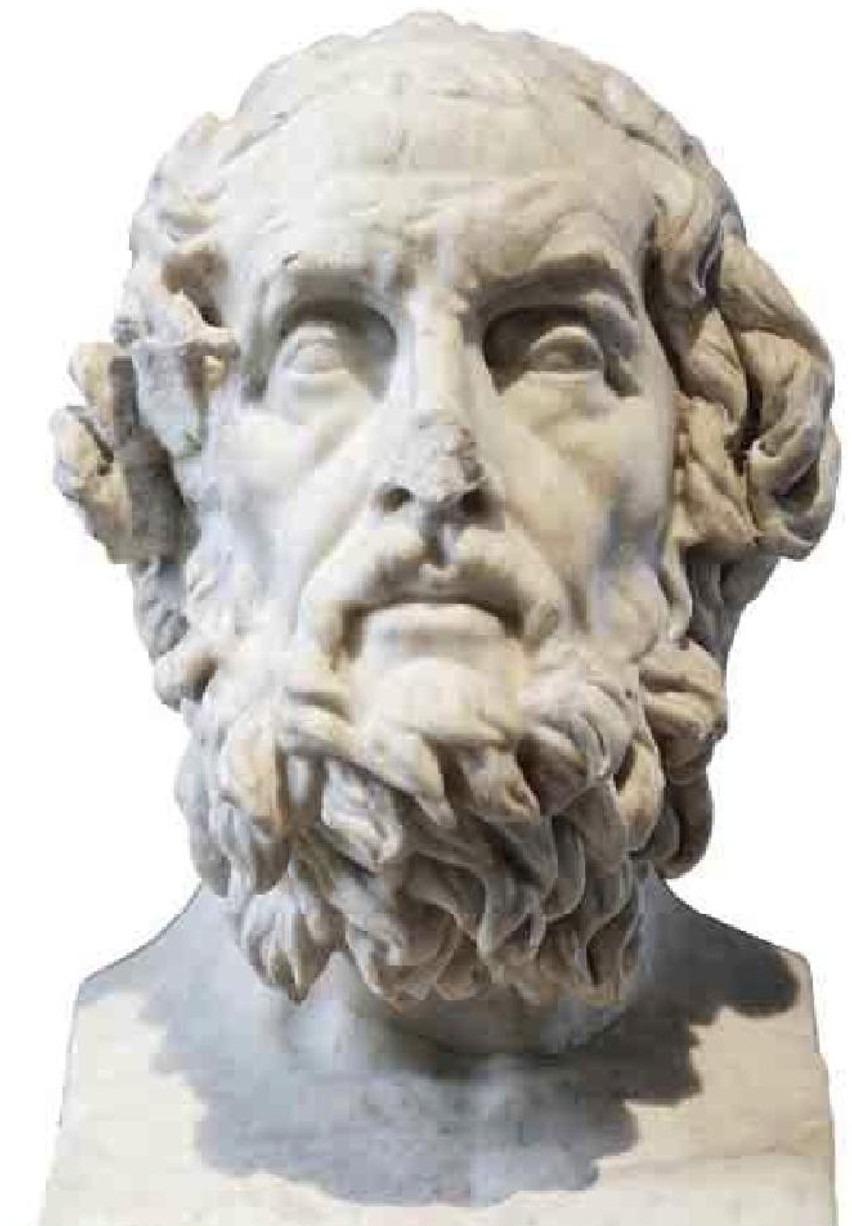
Rond 1200 v.Chr. verdwenen de steden en de paleizen, verdween het gebruik van het schrift en verdween de handel met verre streken. De bevolking leefde weer bijna alleen van landbouw in kleine boerengemeenschappen onder leiding van edelen die hen verdedigden. Er zijn te weinig bronnen om precies te achterhalen hoe en waarom de Mykeense beschaving verdwenen is. Daarom heet in de geschiedwetenschap deze tijd ook de 'donkere eeuwen' (1100-800 v.Chr.).

Hesiodos en zijn broer Perses

Het lijkt alsof de dichter Hesiodos vertelt wat er die donkere eeuwen gebeurde. Hoe het schip van zijn vader met alle lading verging in de storm. Weg was de grote winst waarop hij zo gehoopt had, maar ook zijn schip en al zijn kapitaal was hij kwijt. Voor hem geen handel en scheepvaart meer. Hij kocht een stukje arme grond in Boeotië in Midden-Griekenland en werd boer. Dat was geen vetpot, maar wel een stuk veiliger. Met de hulp van zijn twee zoons, Perses en Hesiodos, kon hij zich best redden.

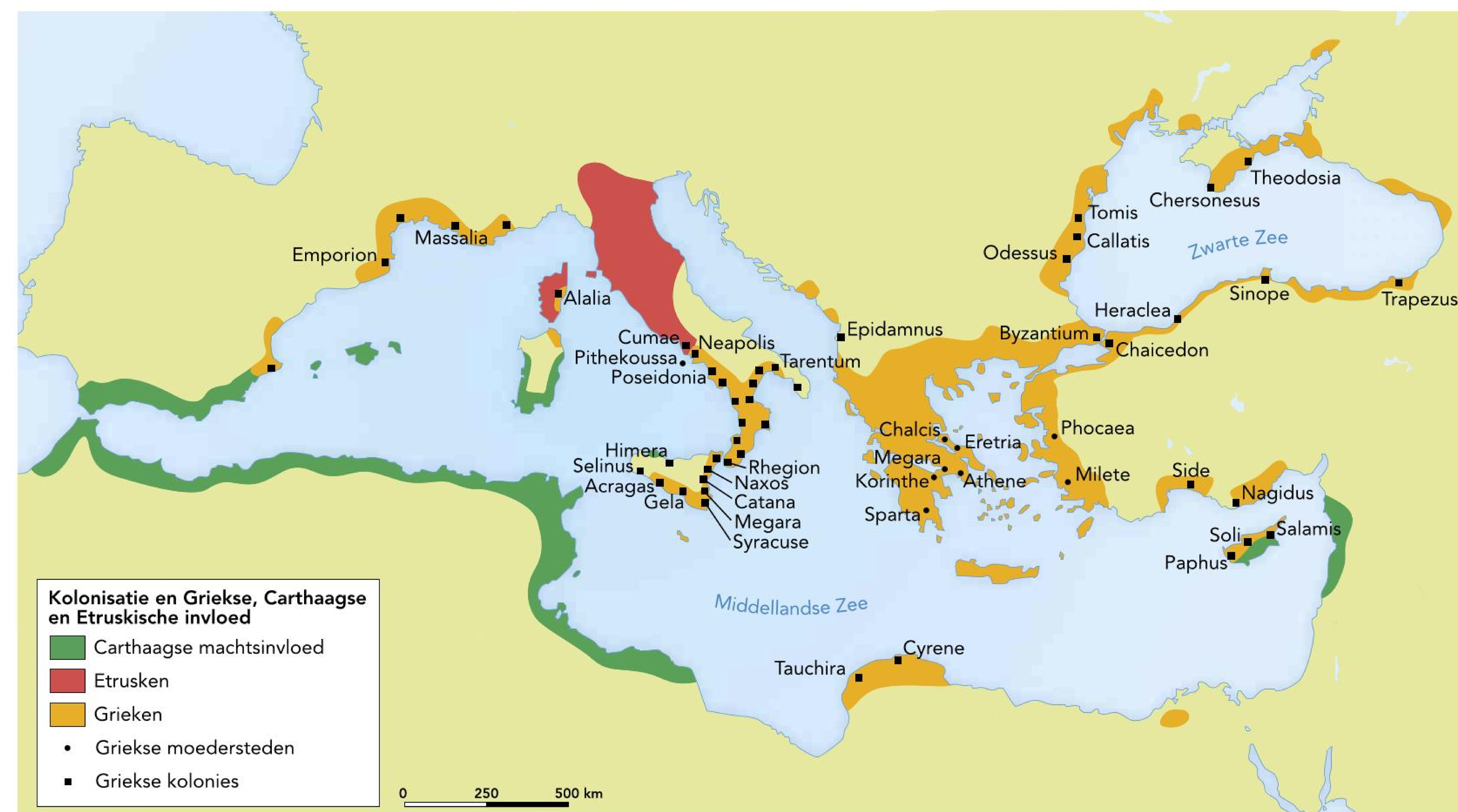
BRON 7 Veel geleerden denken dat hier Hesiodos is afgebeeld. Deze bronzen kopie is uit de tijd van keizer Augustus (31 v.Chr.-14 na Chr.). Het origineel is omstreeks 200 v.Chr. gemaakt in Griekenland.

BRON 8 Dit portret van Homeros is een Romeinse kopie uit 200 na Chr. van een beeld dat rond 200 v.Chr. gemaakt is in Griekenland.

BRON 9 Taal- en cultuurgebieden in Griekenland (9e-6e eeuw v.Chr.).

BRON 10 Het Middellandse Zeegebied rond 500 v.Chr. De belangrijkste Griekse koloniën uit de periode 750-550 v.Chr. zijn ook ingetekend.

Maar na zijn dood kregen de broers ruzie over de erfenis. Perses pikte de beste grond in en meer dan waar hij recht op had. Hesiodos voelde zich bedrogen. En helemaal, toen de vorsten, die rechtspraken op het marktplein, Perses ook nog eens gelijk gaven. Dat kwam omdat Perses hen had omgekocht. In een lang lied schreef de bedrogen Hesiodos alle frustratie van zich af: hoe kon Zeus, de beschermer van het recht, dit toestaan?

Polis en kolonisatie

Vanaf ongeveer 850 v.Chr. ontstond opnieuw een stedelijke cultuur. In sommige streken kwam de handel weer op gang. In plaats van brons gebruikten de smeden nu ijzer. De bevolking groeide. De nieuwe steden, die met het omringende platteland aparte staatjes vormden, waren heel anders dan de steden in de Mykeense tijd. Bijna nergens waren meer koningen en meestal had in zo'n **stadstaat** (**polis**) de adel de belangrijke functies. Maar al vanaf de begintijd van de polis schijnen er verkiezingen geweest te zijn. De grote rol van de **burgers** is dan ook een belangrijk kenmerk voor zo'n polis.
Vanaf het eind van de negende eeuw groeide de bevolking snel. Daardoor was er minder voedsel voor iedereen. Om daar iets aan te doen stichtten de bestuurders van de polis nieuwe steden (koloniën) in vruchtbaardere gebieden. Zo ontstond er tussen 750 en 550 v.Chr. een netwerk van Griekse stadstaten aan de kusten van de Middellandse Zee. Als kikkers rondom een waterpoel, zei de Atheense filosoof Plato. Grote moderne steden als Marseille en Napels zijn als Griekse kolonie gesticht. Deze koloniën hielden contact met hun moederstad. De nieuwe poleis op Sicilië en in Zuid-Italië waren al snel rijker dan hun moedersteden en de vruchtbare koloniën aan de Zwarte Zee konden bijvoorbeeld graan leveren. Daardoor was kolonisatie op den duur niet meer zo hard nodig.
Rond 550 v.Chr. was de politieke situatie ook anders geworden: machtige rijken als dat van de Etrusken in Italië, Carthago in Noord-Afrika en het Perzische Rijk maakten de stichting van nieuwe koloniën veel moeilijker.

Staatsinrichting

Stadstaat en staat
In hoofdstuk 1 heb je geleerd wat een staat is: een land met zijn eigen, onafhankelijk, bestuur. Vaak is het een groot rijk, zoals Egypte. Maar soms was een staat niet meer dan één stad met het platteland dat erbij hoorde. Als zo'n stad zijn eigen wetten en bestuur had, dus eigen baas was, dan noemen we het een stadstaat. Uruk, Ur en Lagasj waren stadstaten in Mesopotamië. In het oude Griekenland waren er wel duizend stadstaten. Ook in onze tijd bestaan er nog stadstaten, bijvoorbeeld Monaco en Andorra, maar niet meer zoveel als vroeger.

2 2 Grieken en Perzen

DEELVRAGEN
2a Hoe ontstond in Athene een democratie?
2b Hoe raakten de Grieken met de Perzen in oorlog en wat waren de gevolgen daarvan?

Vele stadstaten

Kenmerkend voor Griekenland zijn de bergen en de vele eilanden. Dat was een van de oorzaken waardoor niet één groot rijk ontstond, maar verschillende stadstaten. Die stadstaten hadden allemaal eigen wetten en verschillend bestuur.
In Sparta bijvoorbeeld bepaalde een kleine groep van dertig oude mannen de hele politiek. Zo'n regering van een klein groepje machthebbers noem je een **oligarchie**. In Sparta hadden ze bovendien nog koningen, dus er was ook sprake van een **monarchie**. Er was wel een volksvergadering, maar de burgers hadden niet veel macht.

BRON 11 De tirannendoders Harmodios en Aristogeiton. Een Romeinse kopie van de bronzen beeldengroep, die sinds 476 v.Chr. op de agora (het marktplein) van Athene stond. Oorspronkelijk stond daar een ander beeld van de tirannendoders. Dat was er door Kleisthenes in 509 v.Chr. neergezet. Maar dat beeld was in 480 v.Chr. als oorlogsbuit meegenomen door de Perzen.

Dat was heel anders in Athene, de grootste stadstaat van Griekenland. Net als in de meeste Griekse poleis was ook daar in het begin de adel de baas. Regering door de adel noem je een **aristocratie**. Mannen die een wapenrusting konden betalen, de hoplieten, hadden de meeste politieke rechten. Maar in de vijfde eeuw was Athene een **democratie**, wat tamelijk bijzonder was in Griekenland.

De Atheense democratie

De ontwikkeling van aristocratie naar democratie duurde tweehonderd jaar. Vaak was sociale onrust de reden om veranderingen aan te brengen in het bestuur. In 594 v.Chr. was de spanning in Athene zo hoog opgelopen dat een gewelddadig conflict tussen de burgers onvermijdelijk leek. De Athener Solon, die bekend stond als een wijs en eerlijk burger, werd gekozen om nieuwe wetten te maken en zo het conflict op te lossen. Solon zorgde ervoor dat je niet meer als slaaf verkocht mocht worden als je schulden had. Ook mocht er alleen nog maar olijfolie geëxporteerd worden, dus geen graan meer. Solon luisterde naar de klachten van de rijke handelaren. Zij wilden kunnen meebeslissen in het stadsbestuur. Solon besliste dat voortaan bezit (vooral land) bepaalde hoeveel invloed je had op het bestuur van de stad, en niet in wat voor gezin je was geboren. Of je van adel (aristocraat) was of niet, telde niet meer mee.
In 546 v.Chr. lukte het Peisistratos om met een eigen leger tiran (alleenheerser) te worden. Hij had, net als tirannen in andere steden, de steun van een groot deel van de bevolking en zorgde ervoor dat het leven van de armere mensen verbeterde. Daarom zagen de Grieken tirannie niet als wreed of slecht. Arme boeren kregen leningen om exportproducten te verbouwen, zoals olijven en druiven. Met olijfolie en wijn konden ze veel meer geld verdienen dan met het verbouwen van graan.
In 528 v.Chr. werd Peisistratos opgevolgd door zijn zoon Hippias. Eerst regeerde hij net als zijn vader. Maar na een moordaanslag op hem, waarbij hij zijn broer verloor, vertrouwde hij niemand meer en regeerde hij met geweld. Daarmee gaf hij het woord tiran de slechte naam die het nog heeft. Na een opstand onder leiding van Kleisthenes werd hij in 509 v.Chr. verjaagd.
Door Peisistratos en zijn zonen was in ieder geval duidelijk geworden dat de adel niet vanzelfsprekend alle macht had.
Kleisthenes voerde de laatste verandering door die van het Atheense bestuur een democratie zou maken. Hij zorgde er namelijk voor dat voortaan iedere vrije Atheense man mocht stemmen in de volksvergadering. Als je wilde meebeslissen moest je wel zelf aanwezig zijn in de volksvergadering. Dat heet **directe democratie**.

BRON 12 Koning Dareios liet aan het eind van de zesde eeuw in een rotswand bij Bisitun [het huidige Behistun in zuidwest-Iran] een reliëf uitbeitelen met een inscriptie in drie talen. Het reliëf zit op meer dan 60 meter hoogte en meet ongeveer 25 x 35 meter.

BRON 13

Deel van de inscriptie in de rotswand bij Bisitun.
Ik ben Dareios, de Grote Koning, Koning der Koningen, Koning in Perzië, Koning der onderworpen landen, zoon van Hystaspes, kleinzoon van Arsames, uit het geslacht der Achaimeniden. Koning Dareios laat weten: omdat Ahura Mazda het wil, ben ik koning. Ahura Mazda heeft mij het koningschap gegeven.
Inscriptie uit eind zesde eeuw v.Chr.

Burger zijn in Athene hield in: zelf politiek actief zijn. Het woord **politiek** betekende in die tijd dan ook: actief zijn als burger in de **polis**.

Het Perzische Rijk

In het Tweestromenland van Eufraat en Tigris (Mesopotamië) hadden vanaf 2000 v.Chr. de Assyriërs en de Babyloniërs afwisselend de macht gehad over de ongeveer dertig koninkrijkjes daar. In de zesde eeuw v.Chr. slaagden de Perzen erin vanuit het huidige Iran heel Mesopotamië te onderwerpen. De Perzische koning Dareios (522-485 v.Chr.) heerste uiteindelijk over een gebied dat zich uitstrekte van India in het oosten tot Libië in Noord-Afrika. De onderworpen volken mochten hun geloof, hun cultuur en zelfs hun koning houden, als zij zich maar volledig onderwierpen en hun jaarlijkse belasting betaalden. Dareios was een groot organisator, die het bestuur in zijn rijk verbeterde, wegen liet aanleggen en een gouden munt invoerde om de handel te bevorderen.

De Eerste Perzische oorlog

Ook Ionië in het westen van Klein-Azië hoorde bij het Perzische Rijk. Daar lagen veel Griekse koloniën. Deze Griekse steden waren ontevreden met de hoge Perzische belasting. Toen de Perzen ook nog de winstgevende Griekse zeehandel gingen hinderen, kwamen de Ionische steden in opstand (499 v.Chr.). Athene en Eretria kwamen hun zustersteden meteen te hulp en met succes: de Griekse steden in Ionië bevrijdden zich van de Perzische onderdrukking. Zij wisten zelfs Sardes, een van de rijke Perzische hoofdsteden, te veroveren en te plunderen. Toen vond koning Dareios het genoeg. Hij bracht een grote legermacht op de been om te voorkomen dat de Grieken zich nog verder zouden bemoeien met hun Ionische zustersteden.
Toen de Perzen in 490 v.Chr. aan land gingen bij Marathon, zo'n veertig kilometer ten oosten van Athene, stuurden de Atheners een boodschapper naar Sparta om hulp te vragen. Sparta had het beste leger van Griekenland. De Spartanen mochten om godsdienstige redenen echter pas vertrekken als het volle maan geweest was. Ondanks de enorme Perzische overmacht besloten de Atheners de strijd dan maar aan te gaan zonder Spartaanse hulp. En ze wonnen! Een van de hoplieten rende na de strijd de veertig kilometer van Marathon naar Athene en kon alleen nog uitbrengen: 'Goed nieuws: we hebben gewonnen!' Na die woorden viel hij dood neer.

De Tweede Perzische oorlog

Om wraak te nemen liet de nieuwe Perzische koning Xerxes in 480 v.Chr. een schipbrug bouwen, waarover zijn enorme leger de zeestraat tussen Griekenland en Klein-Azië, de Hellespont, zou kunnen oversteken. Toen de brug net klaar was, stak er een storm op die de brug vernielde. Xerxes was woedend: hij liet de Hellespont driehonderd zweepslagen geven, liet voetboeien in het water zakken en stuurde dienaren met gloeiende ijzers om de zee-engte te brandmerken. Pas daarna begon hij met de bouw van een nieuwe brug.
Nu werd duidelijk dat de verschillende Griekse poleis in geval van nood best konden samenwerken. Ze wachtten het Perzische leger op bij Thermopylai, een bergpas die zo nauw was, dat de Perzen geen voordeel zouden hebben van hun grote leger. Maar een verrader wees hun een andere route. Nu lag de weg naar Athene open.

De Grieken besloten hun nieuwe verdedigingslinie te bouwen bij Korinthe. Daardoor lag Athene onbeschermd. De stad werd dan ook geplunderd door het Perzische leger. De Atheners waren gevlucht naar Salamis. Daar lagen de schepen, die zij hadden laten bouwen met de opbrengst van een grote zilvermijn die kort daarvoor was ontdekt.
Bij Salamis liepen de Perzen in de val: hun grote schepen konden in de nauwe baai niets beginnen tegen de snelle en wendbare Griekse oorlogsschepen. Een jaar later (479 v.Chr.) werd ook het Perzische landleger verslagen.
Door de overwinningen op de Perzen hadden de Grieken veel meer zelfvertrouwen gekregen. Zij waren de eersten die de machtige Perzische koningen hadden weerstaan. Griekse schrijvers zagen het Griekse succes als een logische overwinning van de vrije Griekse polis-burger op de Perzische onderdanen. Die waren volgens hen allemaal maar slaven van de Perzische koning.

BRON 14 Atheense soldaten in gevecht met Perzische soldaten en ruiters. Afbeelding op het fries (de gebeeldhouwde band boven de zuilen) van de tempel van Athene Nikè (= de Overwinning) bij de ingang van de Akropolis van Athene. Het tempeltje is gebouwd tussen 425 en 420 v.Chr.

BRON 15 De Spartaanse koning Leonidas stuurde de andere Grieken weg en hield met zijn driehonderd Spartanen de Perzen zo lang mogelijk tegen. Ze sneuvelden allemaal bij Thermopylai. In 1955 werd op de plaats van de slag dit beeld van Leonidas neergezet.

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen willen we graag weten waarom dingen gebeuren of veranderen. We gebruiken daarbij de begrippen oorzaak en gevolg.
Een **oorzaak** geeft aan waarom of waardoor iets gebeurt.
Datgene wat er dan vervolgens gebeurt, noemen we het **gevolg**.
De oorlog van koning Dareios tegen de Grieken had als oorzaak dat Dareios Eretria en Athene wilde straffen voor hun hulp bij de Ionische Opstand.
Een gevolg van het Griekse besluit om de verdedigingslinie bij Korinthe te leggen was dat Athene onbeschermd kwam te liggen.

2 3 Athene en Sparta

DEELVRAGEN
3a Welke verschillen waren er tussen Sparta en Athene?
3b Wat waren de oorzaken en gevolgen van de Peloponnesische Oorlog?

Athene en Sparta

Het was een goed plan geweest om in het begin van de oorlog tegen de Perzen een sterke vloot te bouwen. Daardoor was Athene nu militair en economisch een supermacht. Eerder kon geen enkele polis op tegen Sparta, met zijn sterke landleger. In de loop van de vijfde eeuw v.Chr. werden de verschillen tussen Athene en Sparta alleen maar groter.

BRON 16 Beeldje van een hopliet van ca. 500 v.Chr. In plaats van het normale ronde houten hoplietenschild heeft deze hopliet een lichter schild van riet of leer. Staatliche Museen Berlin, Antikensammlung.

Sparta

Sparta was een echte militaire staat. De hoplieten, die een dure, volledige wapenrusting hadden, waren de enige burgers met alle rechten. Als Spartaanse jongetjes zeven jaar waren, werden ze bij hun moeder weggehaald en in een soort legerkamp opgevoed. De hele opvoeding was erop gericht dat ze later goede soldaten zouden worden.

BRON 17

Stelen mag, betrapt worden niet!
Om in vijandig gebied te kunnen overleven, oefenden Spartaanse jongetjes zich ook in stelen.
'Een jongen had een levende jonge vos gestolen. Toen de eigenaars kwamen zoeken, had hij hem onder zijn kleren verstopt. Het dier raakte in paniek en at door de buik van de jongen naar de ingewanden. De jongen bleef gewoon staan en gaf geen kik. Hij stierf liever dan dat hij betrapt werd.'
Naar: Plutarchos, Uitspraken van Spartanen, eerste eeuw na Chr.

Ook meisjes kregen een harde opvoeding met veel lichamelijke oefening en sport. Daardoor zouden ze stevige moeders worden en sterke zonen baren. Spartaanse mannen woonden niet thuis bij hun vrouw, maar in de kazerne. Daar sliepen ze en aten ze. Af en toe gingen ze naar huis om voor nageslacht te zorgen.

Athene

In Athene heerste niet een adellijke elite zoals in Sparta. Daar was democratie. Democratie betekent letterlijk dat het volk (dèmos) de macht (kratos) heeft. Maar alleen de volwassen vrijgeboren Atheense mannen hoorden bij de dèmos. Dus vrouwen niet en ook slaven niet, zelfs niet als ze bijvoorbeeld leraar of dokter waren. Ook de metoiken, Grieken die uit andere stadstaten afkomstig waren, hadden in Athene geen politieke rechten. Als je wel volledig **burgerschap** had, maakte het niet uit of je arm of rijk was. Je kon dan meebeslissen in de volksvergadering en in rechtszaken.
Vrouwen en meisjes van rijkere families bleven in Athene zoveel mogelijk binnen. Meisjes leerden de taken van een Atheense vrouw: weven en toezicht houden op hun slavinnen.
Uiterlijk verschilde Athene hemelsbreed van Sparta. Athene had zwaar te lijden gehad van de Perzische Oorlogen. In 480 v.Chr. hadden de Perzen de stad compleet verwoest en leeggeplunderd achtergelaten. Vijftig jaar later was Athene een voorbeeld voor de hele Griekse wereld. De Atheense leider Perikles was rond 450 v.Chr. begonnen de Akropolis, de hoge burcht van Athene, te herstellen en te verfraaien (bron 18 en 19). Zo kon iedereen zien hoe rijk en machtig Athene was.

BRON 18 Op voorstel van Perikles werd er veel geld en moeite besteed aan de Akropolis. De meeste gebouwen op deze foto zijn bijna 2500 jaar oud, maar zelfs nu nog kun je zien hoe indrukwekkend het toen geweest moet zijn. Op de voorgrond zie je het poortgebouw en het kleine tempeltje van Athene Nikè, Athene als godin van de Overwinning. In het midden de Parthenon-tempel.

BRON 19

Het geld voor het poortgebouw en de Parthenon-tempel
Uit een commentaar uit de Oudheid op Demosthenes, omstreeks 450/449 v.Chr.:
'Ongeveer dertig jaar na de Perzenoorlogen begonnen ze met de bouw. Zij deden dat van de contributie van de bondgenoten, nadat Perikles had voorgesteld om het geld in de staatskas dat de bondgenoten bijeengebracht hadden, te gebruiken voor de Akropolis, met een maximum van 5.000 talenten en nog eens maximaal 3.000 als het werk aan de gang was.'
In: C. Fornara, Translated documents of Greece and Rome, I. (1983)

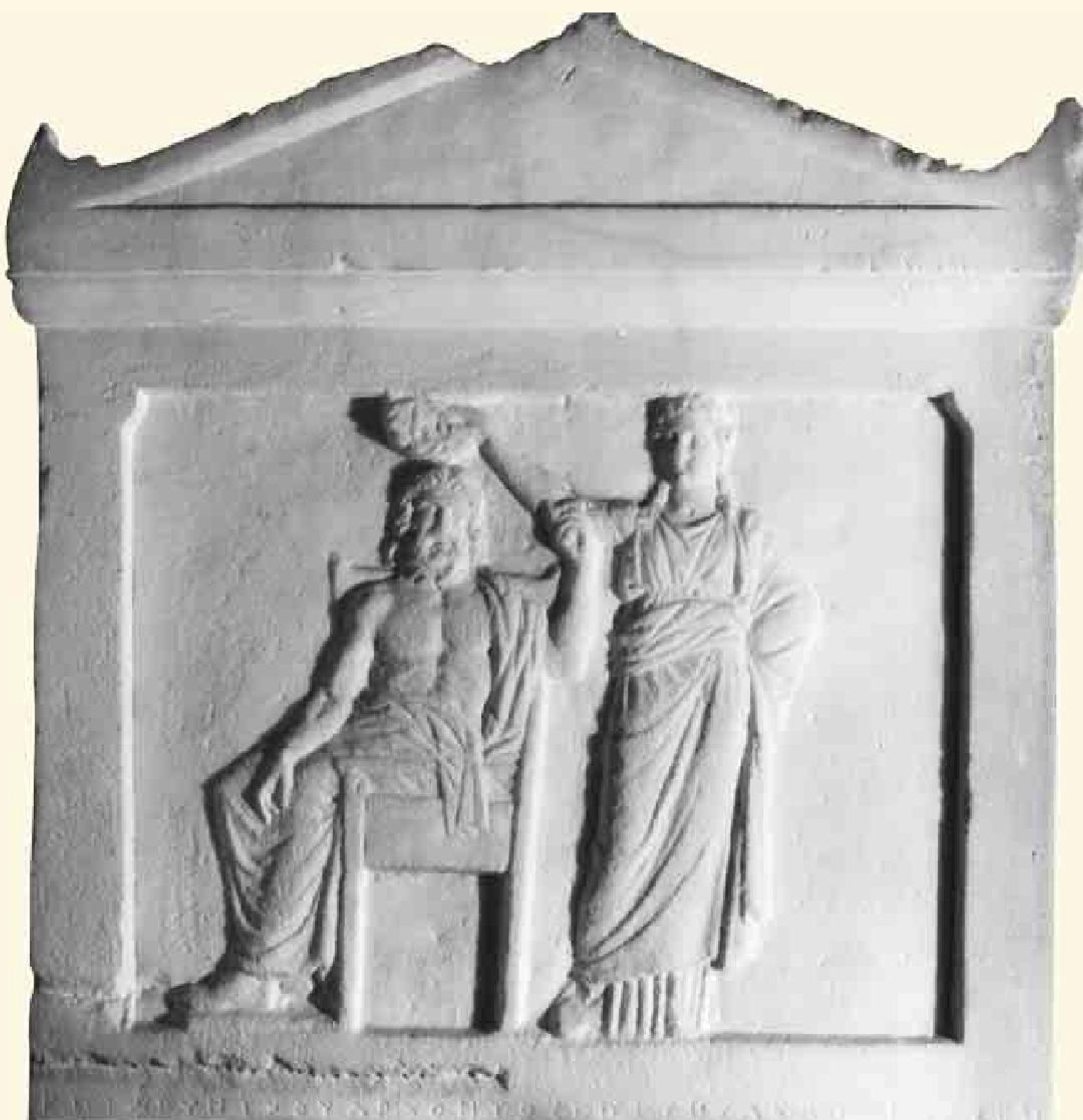
De uitgebreide bouwprojecten in Athene leverden veel werk op voor ambachtslieden in Athene: timmerlui, steenhouwers, bronsgieters en schilders. Ook kwamen er allerlei kunstenaars, filosofen en andere specialisten uit de overige Griekse poleis naar het rijke Athene. Athene werd zo het centrum van Griekse cultuur. In Sparta moesten ze niets hebben van al die luxe.

De Peloponnesische oorlog (431-404 v.Chr.)

De grote verschillen tussen Athene en Sparta zorgden ervoor dat er steeds vaker ruzie was tussen deze twee machtige stadstaten. De meeste andere Griekse poleis waren bondgenoot van een van beide, soms zelfs gedwongen. De Atheners gebruikten de vloot en probeerden Sparta klein te krijgen door de kusten te plunderen. De Spartanen waren het sterkst op het land. Zij probeerden Athene tot overgave te dwingen door het platteland te plunderen en olijfbomen te kappen. Na vijftien jaar geharrewar ging er voor de Atheners van alles mis. Bij een actie op Sicilië raakten ze een groot deel van leger en vloot kwijt. Sparta wist de zilvermijnen in Laurion te blokkeren en ging met Perzisch geld zelf een vloot bouwen. Uiteindelijk moest Athene zich overgeven. De lange muren die Athene verbonden met de haven Piraeus werden afgebroken en de democratie werd opgeheven.
Er kwam een oligarchie van dertig mannen aan de macht, kortweg De Dertig genoemd. De Dertig waren vóór Sparta en moesten van de democratie weinig hebben. Maar hun regering was zo wreed dat ze al in 403 v.Chr. werden verdreven. Daarna werd de democratie weer hersteld in Athene.
Ook na de Peloponnesische oorlog bleven de Griekse poleis onderling oorlog voeren, maar geen enkele stadstaat was machtig genoeg om de andere steden te onderwerpen. Dat duurde tot 338 v.Chr. Toen versloeg Philippos, de koning van Macedonië, het leger van de Griekse steden. Hij had heel Griekenland in zijn macht. De periode van de zelfstandige Griekse poleis was daarmee voorbij.

Verdieping bij 2.3

De Atheense democratie

BRON 20 Deze afbeelding is de bovenkant van een stèle (rechtopstaande stenen plaat) met een wet tegen de tirannie (337/336 v.Chr.). De jonge godin Democratie zet de oude Demos (het Atheense volk) een krans op het hoofd.

Kritiek op de democratie

Niet iedereen in Athene was blij met de manier waarop de stad werd bestuurd. Rijkere mensen waren door de democratie veel macht kwijtgeraakt. De volksvergadering besliste immers over alles en de meeste functies werden door loting verdeeld. Er waren nog wel oude rijke families die veel invloed hadden in Athene. Maar er waren ook rijke Atheners die niets meer met de politiek te maken wilde hebben. Volgens hen was het in Sparta veel beter geregeld: daar hadden de oude families het tenminste voor het zeggen en niet het domme volk.

BRON 21

Echte democratie: iedereen doet mee

Zo zag volgens Perikles in 430 v.Chr. de Atheense samenleving eruit:
'Onze staatsvorm is geen kopie van die van onze buurstaten. We doen anderen niet na: we zijn juist een voorbeeld! Onze staatsvorm heet democratie, omdat ze niet in handen is van een kleine groep, maar van de meerderheid. Voor de rechtbank heeft iedereen gelijke rechten.
Wat je kunt worden? Hoe je je taak het beste kunt uitoefenen? Dat wordt niet bepaald door afkomst, maar door wat je kunt. Als iemand arm is en hij kan de stad van dienst zijn, dan maakt zijn armoede niets uit. Maar iemand die niet meedoet aan de politiek, die beschouwen we als een nietsnut!'

Thukydides, De Peloponnesische Oorlog, eind vijfde eeuw v.Chr.

BRON 22

Wat de staatsvorm van de Atheners betreft: ik ben het er niet mee eens dat ze daarvoor gekozen hebben. Je stelt dan namelijk de belangen van het mindere volk boven die van de waardevolle burgers. Maar ze hebben die keuze nu eenmaal gemaakt en ik zal nu dus proberen uit te leggen hoe goed ze die staatsvorm bewaken, waarop de andere Grieken zo'n kritiek hebben, en alle zaken afhandelen.
In de eerste plaats: het is begrijpelijk dat in deze polis de arme massa wordt voorgetrokken, want zij roeien de schepen en geven zo de polis haar macht. Meer in ieder geval dan de hoplieten en de edelen en aanzienlijke burgers. Als je het zo bekijkt is het redelijk dat iedereen mag meedoen aan de loting en verkiezing voor het stadsbestuur, en dat iedereen mag spreken in de volksvergadering. Ik neem het de gewone mensen dus niet kwalijk dat ze voor democratie kiezen, want iedereen kiest natuurlijk voor zijn eigen belang.

De oude oligarch, tweede helft vijfde eeuw v.Chr.

2 4 Het hellenisme

DEELVRAAG
4 Hoe zorgde het hellenisme voor de verspreiding van de Griekse cultuur?

De gestolen baby

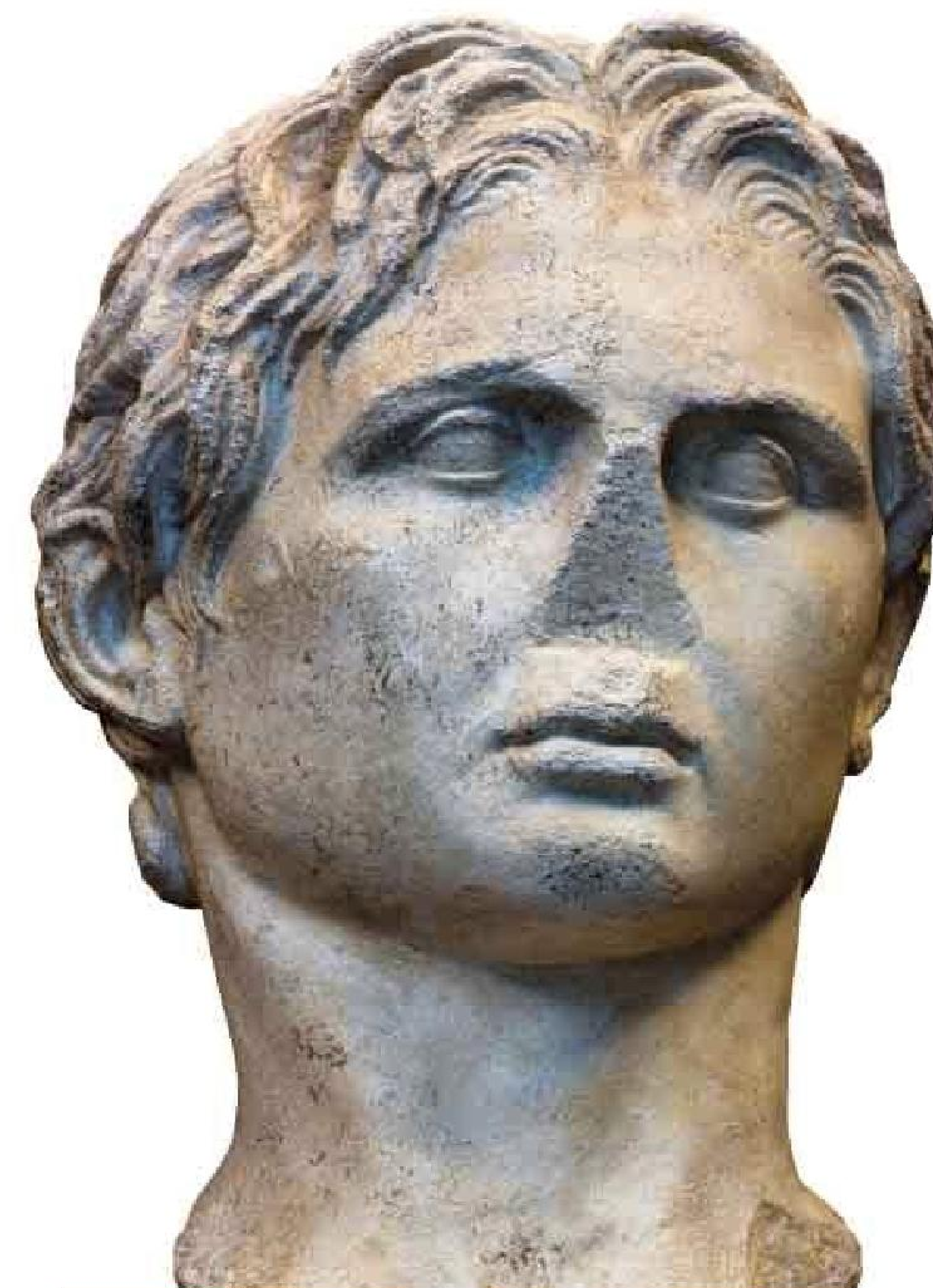
De wever Tryphon en zijn vrouw Saraeus (spreek uit: Sára-uis) woonden in een klein Egyptisch dorpje. Saraeus had net haar tweede kind gekregen, een jongetje. Maar ze had nóg een baby in huis om borstvoeding te geven. Om wat geld bij te verdienen had ze namelijk een contract afgesloten met Pesouris, een rijke man. Ze zou voor hem twee jaar het vondelingetje voeden, dat hij had opgenomen om er een slaaf van te maken. Een jaar later moest Saraeus plotseling voor de rechtbank verschijnen. Ze zou de baby van Pesouris hebben ontvoerd. Pesouris zei, dat Saraeus niet goed zorgde voor het kindje en dat hij het daarom had teruggehaald. 'Helemaal niet waar', zei Saraeus. Volgens haar was Pesouris juist de kinderdief. Het vondelingetje was helaas gestorven en hij had haar zoontje Apion ontvoerd om er een slaaf van te maken. Het kindje dat ze uit het huis van Pesouris had gehaald, was haar eigen kind. De rechter besliste op grond van het uiterlijk, dat de baby het kindje van Saraeus was.

Egyptisch en Grieks

De papyrusrol met de beslissing van de rechter was voor Saraeus en Tryphon een belangrijk document. En hoewel ze geen van tweeën de Griekse tekst konden lezen, bewaarden ze de papyrus zorgvuldig onder de drempel van hun huisje bij de andere belangrijke papieren. Bijna tweeduizend jaar later werden deze papieren door archeologen gevonden in het droge woestijnzand.
De documenten zijn voor een deel in het Egyptisch geschreven en voor een deel in het Grieks. Daardoor weten wij dat de rechters in Egypte Griekstalig waren, terwijl de meeste Egyptenaren, net als Saraeus en haar man, geen Grieks kenden. Wat was daarvan de oorzaak?

Alexander de Grote

Toen Philippos van Macedonië in 338 v.Chr. het leger van de Griekse poleis verslagen had, wilde hij samen met de andere Grieken een oorlog beginnen tegen de Perzen, als wraak voor de Perzische aanvallen. Zo kon hij laten zien dat hij als Macedoniër zich toch een echte Griek voelde en als ze samen optrokken tegen de Perzen zouden de Grieken niet zo snel weer tegen hém gaan vechten. Maar voordat hij zijn plannen kon uitvoeren werd hij vermoord, op de bruiloft van zijn dochter. Zijn zoon Alexander, pas twintig jaar oud, volgde hem op.
In de oorlogsplannen kwam geen verandering. In 334 v.Chr. stak Alexander over naar Klein-Azië (nu Turkije) en met een leger van meer dan 35.000 man veroverde hij in tien jaar het grote Perzische rijk. Hij kwam zelfs tot aan India. Overal stichtte hij nieuwe steden (bron 24), waar Grieken en Macedoniërs de baas werden. Alexander wilde dat zij gingen samenwerken met de Perzische edelen. Maar voordat Alexander alles goed had kunnen regelen, stierf hij. Hij was nog geen 33 jaar. Na Alexanders dood vochten zijn generaals met elkaar om de macht. Uiteindelijk bleven er drie rijken over: één in Egypte, één in Azië en één in Griekenland en Macedonië. Vanaf 200 v.Chr. zouden deze rijken een voor een veroverd worden door de Romeinen.

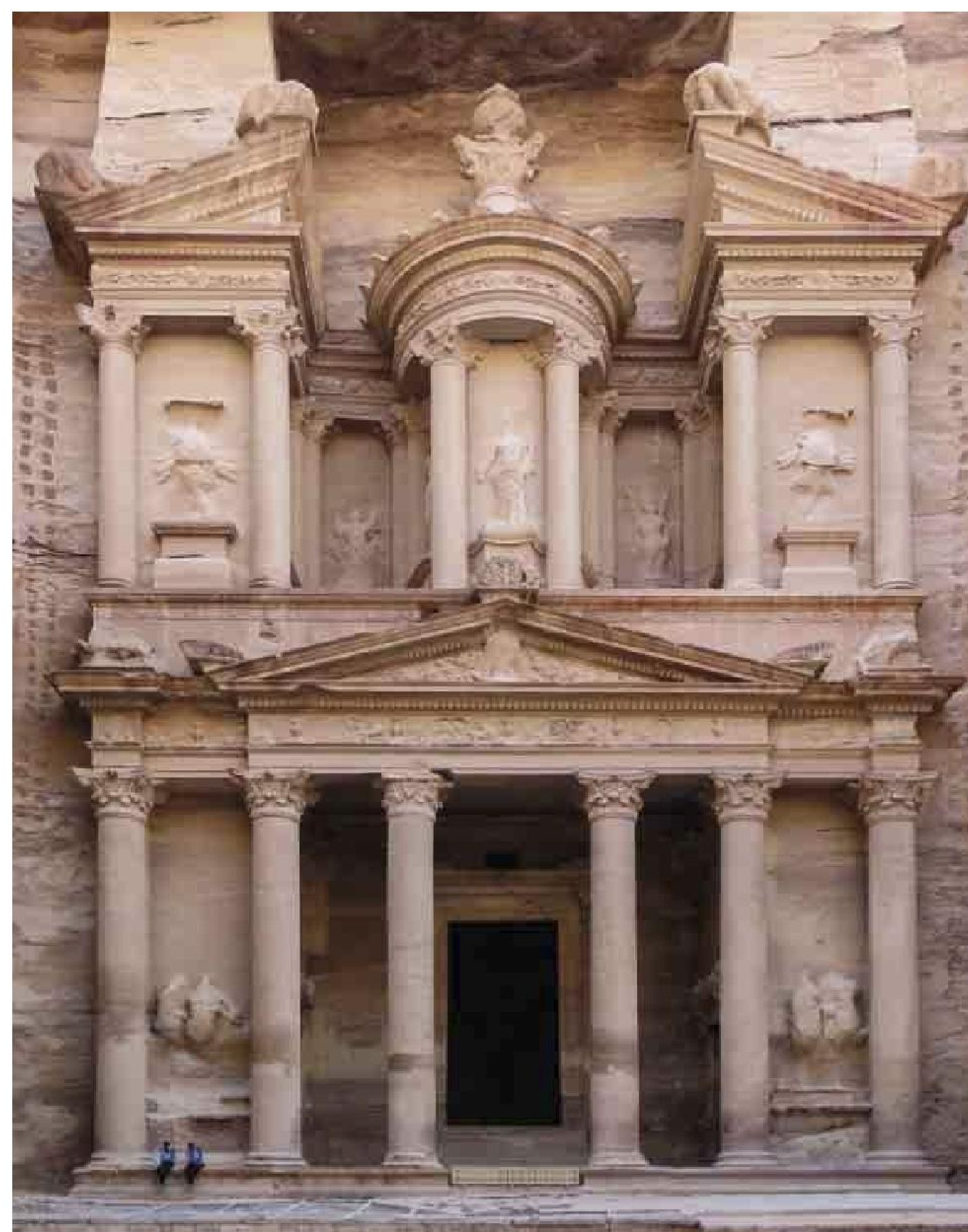
BRON 23 Dit portret van Alexander is gevonden in de villa van de Romeinse keizer Hadrianus (117-138) in Tivoli. Het is een Romeinse kopie van een Grieks origineel uit ongeveer 330 v.Chr., toen Alexander nog leefde.

BRON 24 De veroveringstocht van Alexander de Grote en de verdeling van zijn rijk onder zijn opvolgers. In veroverd gebied stichtte hij steden, waar hij soldaten achterliet. Bijna al die steden noemde hij naar zichzelf: Alexandria. Dit is de situatie rond 270 v.Chr.

Het hellenisme

Veel soldaten van Alexander bleven in het veroverde gebied achter. In dit nieuwe land waren ze als Griek veel belangrijker dan ze thuis geweest waren. Ook andere Grieken trokken naar de gebieden die Alexander veroverd had, voor handel, bankzaken, om soldaat te worden of als ambtenaar. In de nieuwe steden hadden de Grieken vaak als enigen het volledige burgerrecht. Omdat ze de bovenlaag vormden van de samenleving, konden ze blijven vasthouden aan hun eigen taal en cultuur.
In het verhaal over de gestolen baby heb je gezien dat veel Egyptenaren geen Grieks kenden. Het waren twee aparte werelden: de Griekse bovenlaag en de gewone Egyptenaren die in hun eigen cultuur leefden. Maar als je iets wilde bereiken, dan moest je Grieks leren en proberen mee te doen met de Grieken. Als je als Syriër of Egyptenaar wilde laten zien dat je belangrijk was, dan moest je de Griekse manieren overnemen. Bijvoorbeeld door voor je stad een nuttig gebouw neer te zetten.
Ook door deze prachtige nieuwe gebouwen en beelden leerden niet-Grieken de Griekse cultuur kennen. Grieks werd de belangrijkste taal in het hele rijk van Alexander, net als Engels nu.
De vrienden van Jezus van Nazareth schreven het Nieuwe Testament (het tweede deel van de Bijbel) niet in hun eigen taal, het Hebreeuws, maar in het Grieks, omdat ze aan zoveel mogelijk mensen hun blijde boodschap (= evangelie) wilden brengen.
De verspreiding van de Griekse cultuur over het hele rijk van Alexander de Grote noemen we **hellenisme**. Hellas is de naam die de Grieken voor hun eigen land gebruiken – nog steeds!

BRON 25 Dit mausoleum (een groot koningsgraf) in Petra is grotendeels uitgehouwen uit de rotsen. Petra was de hoofdstad van de Nabateeërs, een volk in Jordanië dat belangrijke karavaanroutes onder controle had en daarmee rijk geworden was. Het koninkrijk bleef onafhankelijk tot in de tweede eeuw na Chr. Zelfs dit onafhankelijke koninkrijk nam de Griekse architectuur en beeldhouwkunst over. Zo sterk was de invloed van het hellenisme.

2 5 Van mythe naar wetenschap

DEELVRAAG
5 Hoe ontwikkelde zich het wetenschappelijk denken in Griekenland?

BRON 26 Op dit Griekse mengvat uit 360-350 v.Chr. zie je hoe de priester Chryses zijn handen smekend op de knieën van koning Agamemnon legt.

De pest als straf van de goden

Bij de plundering van het Trojaanse gebied had koning Agamemnon de mooie dochter van Chryses meegenomen als slavin. Chryses, een priester van Apollo, kwam naar het Griekse kamp om zijn dochter vrij te kopen. Maar Agamemnon stuurde hem hatelijk lachend weg: nooit zou Chryses zijn dochter terugkrijgen. Chryses bad nu tot Apollo en vroeg om wraak. Volgens Homeros verhoorde Apollo het gebed van zijn priester. Apollo maakte eerst de muildieren en de honden ziek en daarna stierven er elke dag steeds meer Grieken aan de pest.
De Grieken zaten al bijna tien jaar dicht op elkaar tussen hun schepen, die ze aan land getrokken hadden. Het wemelde er natuurlijk van ratten en ander ongedierte. Niet zo gek dus, dat er besmettelijke ziekten uitbraken. Maar als mensen plotseling stierven, dachten de Grieken meteen aan Apollo. Hij was god van de geneeskunst, maar kon ook ziekten veroorzaken. De Grieken in het scheepskamp riepen er direct een waarzegger bij. Die vond dat Agamemnon de dochter van Chryses onmiddellijk moest vrijlaten.

Hippokrates

In 430 v.Chr., aan het begin van de Peloponnesische oorlog, brak ook in Athene een pestepidemie uit. De beroemde arts Hippokrates kwam kijken of hij iets kon doen. Het viel hem op dat er bijna geen enkele smid besmet werd door de ziekte. Dat moest wel komen doordat de lucht in een smederij zo heet en droog was. Hij gaf de Atheners de raad om thuis goed te stoken, de lijken te verbranden en water te koken voordat ze het opdronken. Zo redde hij het leven van veel Atheners.

De natuur begrijpen

Pestepidemieën, zonsverduistering, aardbevingen, onweer: er waren veel dingen in de natuur die de Grieken niet konden verklaren en waar ze bang voor waren.
Als er iets ongewoons gebeurde, dan probeerden ze uit te vinden welke god ze beledigd hadden en hoe ze het weer goed konden maken. Je kon daarvoor naar een waarzegger of naar een orakel. Orakels waren heilige plaatsen die speciaal bedoeld waren om achter de wil

van de goden te komen of om vragen aan de goden te stellen. De goden kon je immers maar beter te vriend houden.
Uit de verhalen over de goden, de mythen, kon je van alles leren. Niet alleen wat er gebeurde als je de goden niet vereerde, maar ook over de natuur, het ontstaan van de aarde en over de seizoenen.
Rond 600 v.Chr. gingen sommige mensen anders tegen deze mythen aankijken. Door de handel met de Perzen en de Egyptenaren kwamen ze er achter dat deze volken heel andere verhalen hadden en heel andere verklaringen voor allerlei natuurverschijnselen. Ook wisten de mensen daar al van alles over wiskunde en sterrenkunde. Zo kwam het dat er, vooral in de havensteden, Grieken waren die zelf gingen nadenken over natuurverschijnselen. Ze worden filosofen genoemd (letterlijk: vrienden van de wijsheid), omdat ze op zoek waren naar wijsheid (sofia). De eerste **filosofen** zochten naar een oerstof, een stof waar alles van gemaakt was. Was het misschien water? Dat kon namelijk allerlei vormen hebben: vloeibaar, vast (ijs) of damp. Of was alles opgebouwd uit vier elementen: vuur, water, lucht en aarde?
Demokritos (460-370 v.Chr.) kwam uiteindelijk met het idee dat alles was gemaakt van deeltjes die zo klein waren dat je ze niet kon zien. Zo klein dat je ze niet verder op kon delen. Hij noemde ze 'atoma': ondeelbaar. Volgens Demokritos werd de bliksem niet door Zeus naar de aarde geslingerd, maar ontstond die door botsende vuurdeeltjes.
Het belangrijkste centrum van de wetenschap in de hellenistische tijd was Alexandrië, de stad die Alexander de Grote in Egypte gesticht had. Koning Ptolemaios, de opvolger van Alexander in Egypte, had veel moeite gedaan om wetenschappers naar de stad te halen. Geleerden die werkten in het Museion, met zijn enorme bibliotheek, hoefden bijvoorbeeld geen belasting te betalen.
Vanuit Alexandrië werd de kennis over de hele toen bekende wereld verspreid.
De Griekse filosofen zijn erg belangrijk geweest voor het ontstaan van de **wetenschap**. Ze probeerden de wereld om zich heen te verklaren door goed na te denken. Niet meer door mythen of goden.

De mens begrijpen: Sokrates

Vanaf de vijfde eeuw v.Chr. begonnen de filosofen ook steeds meer na te denken over de mens en de samenleving. Waren alle mensen gelijk? De beroemde filosoof Aristoteles zei bijvoorbeeld dat sommige mensen van nature slaaf waren. Dat waren ze nu eenmaal. Die mensen kon je dus ook het beste als slaaf gebruiken.
Ruim vijftig jaar vóór Aristoteles liep in Athene een wat vreemde man rond: Sokrates. Iedere Athener kende hem met zijn uitpuilende ogen, zijn mopsneus en zijn dikke lippen. Vaak liep hij in oude versleten kleren. Maar altijd had hij mensen om zich heen, vaak jonge mannen uit rijke families. Die moesten altijd vreselijk lachen als Sokrates weer eens met een politicus of een of andere deskundige in discussie ging. Sokrates deed altijd net alsof hij niets wist en iets wilde leren. Maar Sokrates bleef maar doorvragen en uiteindelijk bleek altijd weer dat die zogenaamde deskundigen het eigenlijk ook niet wisten. Sokrates deed dat niet om de ander belachelijk te maken, maar omdat hij wilde weten wat rechtvaardigheid, dapperheid en goedheid écht betekenden. Hij wist zeker dat iemand die wist wat rechtvaardigheid was, vanzelf ook rechtvaardig zou zijn.
Veel belangrijke Atheners vonden Sokrates maar een lastpost. Ze vonden ook dat hij een slechte invloed had op de jonge Atheners. In 399 v.Chr. werd hij ter dood veroordeeld. Maar zijn ideeën zijn nog eeuwenlang belangrijk gebleven.

BRON 27 De Franse schilder J.-L. David schilderde in 1787 de dood van Sokrates. Iedereen is overstuur: zelfs de man die hem de gifbeker geeft kan zijn tranen niet bedwingen.

Verdieping bij 2.5

Archimedes

In de hellenistische tijd werden vanuit Athene en Alexandrië Griekse wetenschap en cultuur over de hele toen bekende wereld verspreid. De Romeinen namen veel van de Griekse cultuur en wetenschap over en brachten deze kennis naar West-Europa.

BRON 28

De Romeinen veroveren Syracuse
Daarop begon tegelijk te land en ter zee de bestorming van Syracuse. Deze onderneming zou snel succes hebben gehad, als Archimedes daar niet had gewoond. Hij was een uitstekend astroloog, maar hij werd vooral bewonderd als uitvinder en bouwer van allerlei oorlogsmachines. Alles waar de vijand mee kwam, maakte hij in een handomdraai onbruikbaar. Zo liet hij in de muur van boven tot onder schietgaten maken. Zo konden de Syracusanen van alles afschieten zonder zelf gewond te raken. Tegen schepen die de muur zo dicht naderden dat de projectielen over hen heenvlogen, bedacht Archimedes het volgende. Met een hefbalk die boven de muur uitstak werd een ijzeren grijpklauw aan een stevige ketting op de voorsteven van een schip gegooid. Wanneer de balk door een zwaar loden tegengewicht naar de grond terugsloeg, werd de voorsteven opgetild en stond het schip op zijn achtersteven.

[uiteindelijk viel Syracuse toch, door verraad]
De soldaten mochten de stad plunderen. In al die wanorde en midden tussen de plunderende soldaten, bleef Archimedes druk bezig met de meetkundige figuren die hij in het zand had getekend. Zo werd hij gedood door een soldaat die niet wist wie hij was.
Titus Livius, Vanaf de stichting van de stad [Rome], begin eerste eeuw na Chr.

BRON 29 Archimedes kijkt gestoord op van zijn wiskundige werk. Dit mozaïek is in de zestiende eeuw gemaakt met een mozaïek uit de oudheid als voorbeeld. We hebben nu alleen nog de kopie.

2 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Burgerschap en wetenschappelijk denken in de Griekse stadstaat.
2 De verspreiding van de Griekse cultuur.

JE WEET

Waarom de Griekse cultuur belangrijk is voor onze samenleving.
1a Hoe de Griekse stadstaten ontstonden.
1b Waardoor kolonisatie nodig was.
2a Hoe in Athene een democratie ontstond.
2b Hoe de Grieken met de Perzen in oorlog raakten en wat de gevolgen waren.
3a Welke verschillen er waren tussen Sparta en Athene.
3b Wat de oorzaken en gevolgen waren van deze Peloponnesische Oorlog.
4 Hoe het hellenisme zorgde voor de verspreiding van de Griekse cultuur.
5 Hoe het wetenschappelijk denken zich ontwikkelde in Griekenland.

JE KUNT

1 onderscheid maken tussen geschreven en ongeschreven, directe en indirecte bronnen.
2 oorzaken en gevolgen bij gebeurtenissen en ontwikkelingen herkennen en van elkaar onderscheiden. Ook ben je je ervan bewust dat een gevolg zelf ook weer de oorzaak kan zijn van een nieuwe gebeurtenis of ontwikkeling.

3000 v.Chr.

TIJD VAN DE GRIEKEN EN ROMEINEN
(3000 v.Chr.-500 na Chr.)

- **1450-1200 v.Chr.** ▸ Mykeense beschaving
- **1200 v.Chr.** ▸ Trojaanse oorlog

1000 v.Chr.

- **850 v.Chr.** ▸ ontstaan stadstaten
- **750 v.Chr.** ▸ kolonisatie
- **594 v.Chr.** ▸ Solon
- **546 v.Chr.** ▸ Peisistratos

500 v.Chr.

- **490 v.Chr.** ▸ Perzenoorlog – slag bij Marathon
- **479 v.Chr.** ▸ Perzen verslagen
- **431 v.Chr.** ▸ begin Peloponnesische oorlog
- **404 v.Chr.** ▸ eind Peloponnesische oorlog
- **334 v.Chr.** ▸ Alexander de Grote begint veroveringen
- **323 v.Chr.** ▸ dood van Alexander de Grote ▸ hellenistische Rijken
- **146 v.Chr.** ▸ Romeinen veroveren Griekenland

1

500 na Chr.

BEGRIPPEN

aristocratie
De situatie waarin de adel de samenleving bestuurt.

burgerschap
Het feit dat je bij een staat hoort en daar politieke rechten (en plichten) hebt.

democratie
De situatie waarin het volk (demos) de samenleving bestuurt.

directe democratie
Een democratie waarin ieder die stemrecht heeft zelf bij de volksvergadering aanwezig moet zijn om te stemmen over besluiten.

filosoof
Iemand die wijsheid zoekt; hij denkt na over vragen waarop meestal niet meteen een vaststaand antwoord is en probeert zo de wereld om zich heen te verklaren.

hellenisme
De verspreiding van de Griekse cultuur over het hele gebied dat Alexander de Grote veroverd had. De hellenistische periode duurde van ca. 300-ca. 30 v.Chr.

hopliet
Een zwaarbewapende Griekse soldaat.

mythe
Een verhaal over goden en helden, dat dikwijls een verklaring bevat voor een verschijnsel of toestand in de werkelijkheid.

oligarchie
De situatie waarin een kleine groep (meestal rijke) mensen de samenleving bestuurt.

polis (meervoud poleis)
Het Griekse woord voor stadstaat.

politiek
Oorspronkelijk in Athene: het leven als actief burger in de polis.

stadstaat
Zelfstandige staat die bestaat uit een stad met het omliggende gebied.

wetenschap
Het streven om de werkelijkheid te verklaren door onderzoek, waarneming en het gebruik van het verstand.

BRON 30 Griekenland in de vijfde eeuw v.Chr.

3 Imperium Romanum

DE OUDHEID

TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN

(3000 v.Chr.-500 na Chr.)

BRON 1

In het jaar 58 kwamen twee Friese stamhoofden, Malorix en Verritus, naar Rome om keizer Nero te vragen of hij hun volk extra land wilde geven. De keizer kon hen niet meteen ontvangen, dus ze hadden tijd om de stad te bekijken. Op het Forum Romanum (bron 1) keken ze hun ogen uit. In dat ronde tempeltje van de godin Vesta brandde een vuur dat nooit mocht uitgaan. Maar de Friezen hadden meer belangstelling voor de paarden bij de tempel ernaast, die met moeite door twee jongemannen in bedwang werden gehouden. Aan de triomfbogen en de vele oorlogstrofeeën kon je zien hoe het Romeinse Rijk telkens was uitgebreid. Het Forum Romanum was met zijn bestuursgebouwen, zijn tempels, zijn winkels en zijn handelsbeurzen het politieke, religieuze en economische centrum van de stad en volgens de Romeinen zelfs het centrum van de hele wereld. Het open veld, waar in het begin de markt gehouden werd en het volk samenkwam, stond aan het einde van de Oudheid vol gebouwen, zuilen, triomfbogen en standbeelden. Als je tegenwoordig over het Forum Romanum loopt, dan zie je niet meer de pracht en praal van de afbeelding hiernaast, maar als je je fantasie gebruikt, dan kun je ook nu nog zien hoe machtig en welvarend het Romeinse Rijk was. Het schilderij is gemaakt door Joseph Bühlmann in 1901.

Van marktkraam naar marmer

Ooit was het forum een moeras onder aan de Capitolijnse heuvel, de hoge burcht van Rome. Rome was toen nog maar een klein, arm stadstaatje. Met hulp van de Etrusken, het machtigste volk van Italië, legden de Romeinen in de zevende eeuw v.Chr. de drassige bodem droog. Stenen gebouwen stonden er nauwelijks: wat tempels en bestuursgebouwen. Marktkooplui hadden er hun kraampjes en aan de rand lagen winkeltjes. Er was zelfs ruimte genoeg voor gladiatorengevechten. Dat veranderde in de tweede eeuw v.Chr.
Vanaf 200 v.Chr. veroverden de Romeinen een groot gebied. Ze werden de baas in Griekenland en de andere hellenistische koninkrijken waarover je in het vorige hoofdstuk hebt geleerd. Zo leerden de Romeinen de Griekse cultuur goed kennen. Veel namen ze van de Grieken over. Romeinse generaals lieten met het geld van de oorlogsbuit grote gebouwen neerzetten op het forum: tempels voor goden die hen geholpen hadden in de strijd, maar ook de eerste grote handelsgebouwen (basilica's). En keizer Augustus maakte tijdens zijn lange regering (31 v.Chr.-14 na Chr.) van het wat armoedige Rome de mooie stad waar Malorix en Verritus met open mond rondliepen.

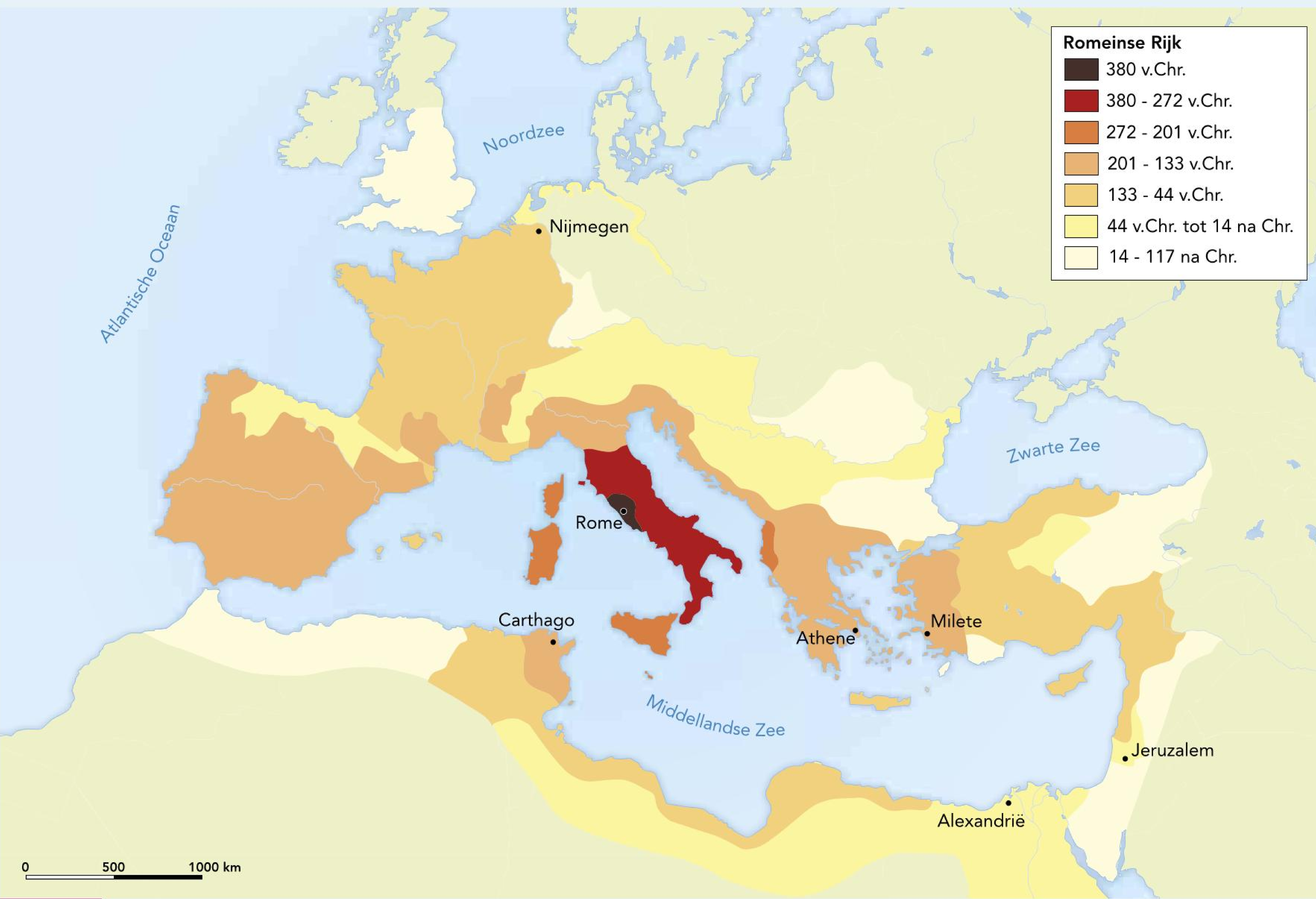
BRON 2 Keizer Augustus als opperbevelhebber van het leger (ca. 20 v.Chr.). Augustus was ook hoogste priester, voorzitter van de senaat, beschermer van het volk en eigenaar van heel Egypte, waaruit veel graan geïmporteerd werd. Met het liefdesgodje Cupido wilde hij laten zien, dat hij afstamde van de liefdesgodin Venus. Het was voor iedere Romein duidelijk dat maar één persoon de macht had.

De Romeinse veroveringen

Toen de Romeinen vanaf 58 v.Chr. Noordwest-Europa veroverden, leerden de mensen in onze streken via het leger en handelaren de Grieks-Romeinse cultuur kennen. Het ging daarbij niet alleen om tempels, beelden en boeken, maar vooral om dingen als verharde wegen, andere landbouwmethoden en landbouwproducten en een andere manier van leven. Voor de Germanen in West-Europa veranderde er veel door de groei van het Romeinse Rijk.
Door alle veroveringen werden de Romeinse generaals steeds machtiger. Sommigen luisterden niet meer naar de senaat, die eigenlijk de hoogste macht in de staat had. Julius Caesar was een van die generaals. Toen hij te machtig werd, hebben andere senatoren hem vermoord. Zijn opvolger Augustus pakte het slimmer aan. Hij deed alsof hij een gewone burger was, maar hij had wel alle macht. Met Augustus begint dan ook de keizertijd van het Romeinse Rijk.
Vanaf de derde eeuw waren er steeds meer Germanen in het Romeinse Rijk. Grote groepen Germanen vielen binnen om te plunderen, maar de Romeinse keizers namen ook Germanen op in het Romeinse leger dat het Rijk moest beschermen. Toen de Romeinen in het begin van de vijfde eeuw definitief onze streken verlieten, was dat geen grote verandering. Veel Romeinse steden bleven bestaan, omdat bisschoppen er de macht kregen. Zij verspreidden van daaruit het christendom, een godsdienst die is ontstaan uit het jodendom. Na de val van het Romeinse Rijk hield het christendom de Grieks-Romeinse cultuur levend.

Vriend van het Romeinse volk

En Malorix en Verritus? Die kwamen uiteindelijk terecht in het theater van Pompeius. De voorstelling interesseerde hen niet. Daar begrepen ze toch niets van. Wel vroegen ze honderduit over het publiek, wat het verschil was in rang, hoe je senatoren kon herkennen. Plotseling zagen ze tussen de senatoren mannen in niet-Romeinse kleding. Hoe kon dat? 'Je mag daar alleen zitten als je bijzonder dapper bent en vriend van het Romeinse volk', was het antwoord. De twee Friezen liepen meteen naar beneden en gingen tussen de senatoren zitten. Het publiek moest er wel om lachen en keizer Nero verleende hun zelfs het Romeinse burgerrecht. Maar extra land hebben ze niet gekregen.

BRON 3 Op deze kaart kun je zien hoe het Romeinse Rijk is gegroeid. Op deze kaart staat de situatie in 117 na Chr.

Het belang van de klassieke cultuur en het christendom

Veel dingen die voor ons heel gewoon zijn, zoals straten, verwarming en scholen, zijn door de Romeinen naar ons land gebracht. Ons idee van wat mooi is of rechtvaardig, komt voor een groot deel uit de Grieks-Romeinse cultuur. Het woord 'klassiek' heeft bijna altijd de bijklank: heel mooi of goed. In onze taal, literatuur, bouwkunst en beeldhouwkunst zien we het voorbeeld van Grieken en Romeinen terug. Ook het christendom komt uit de Oudheid. De invloed van het christendom is onder andere terug te vinden in de manier waarop we met elkaar samenleven: dat je anderen moet behandelen zoals je zelf behandeld wilt worden.

KENMERKENDE ASPECTEN

1 De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur.
2 De ontwikkeling van het christendom van verboden tot enig toegestane godsdienst.

HOOFDVRAAG

Wat veranderde er in West-Europa door de groei van het Romeinse Rijk?

DEELVRAGEN

1 Hoe groeide Rome uit van kleine stadstaat tot wereldrijk?
2 Hoe werd het Romeinse Rijk een monarchie, een republiek en uiteindelijk toch weer een monarchie?
3 Hoe verspreidde de Grieks-Romeinse cultuur zich over Europa?
4 Waardoor kwam er een einde aan het Romeinse Rijk?
5 Waardoor kreeg het christendom steeds meer aanhangers?

3 1 Het Romeinse Rijk

DEELVRAAG
1 **Hoe groeide Rome uit van kleine stadstaat tot wereldrijk?**

Het oudste Rome

Rome was in de achtste eeuw v.Chr. een van de vele nederzettingen in de landstreek Latium. De Romeinen maakten goed gebruik van de gunstige ligging van hun stad. Er was een oversteekplaats over de rivier de Tiber. Daar kwamen dus veel wegen samen, onder andere de handelswegen die Griekse kolonies in Zuid-Italië en Etrurië (zie hoofdstuk 2, bron 10) met elkaar verbonden. Rome zelf had zout te bieden. Dat was toen zeldzaam en zo kostbaar dat soldaten en ambtenaren een zoutrantsoen meekregen. Ons woord salaris is afgeleid van het Latijnse woord voor zout (sal).
De Griekse kolonies waren rijk en veel verder ontwikkeld dan Rome. Van de Grieken leerden de Romeinen olijfolie en wijn kennen, de aanleg van havens, het gebruik van het schrift en van munten; allemaal nuttig voor de handel. Ook namen ze het Griekse godensysteem voor een groot deel over.
De invloed van de Etrusken was minstens zo groot. Vanaf ongeveer 620 v.Chr. had Rome koningen uit belangrijke Etruskische families. In Rome kwamen veel Etrusken wonen en werken. Vooral door hen begon Rome steeds meer een echte stad te worden: er kwam een grote tempel op het Capitolium, de hoge burcht van Rome. Onder aan de Capitolijnse heuvel werd, met hulp van de Etrusken, de moerassige bodem drooggelegd voor het **forum**.

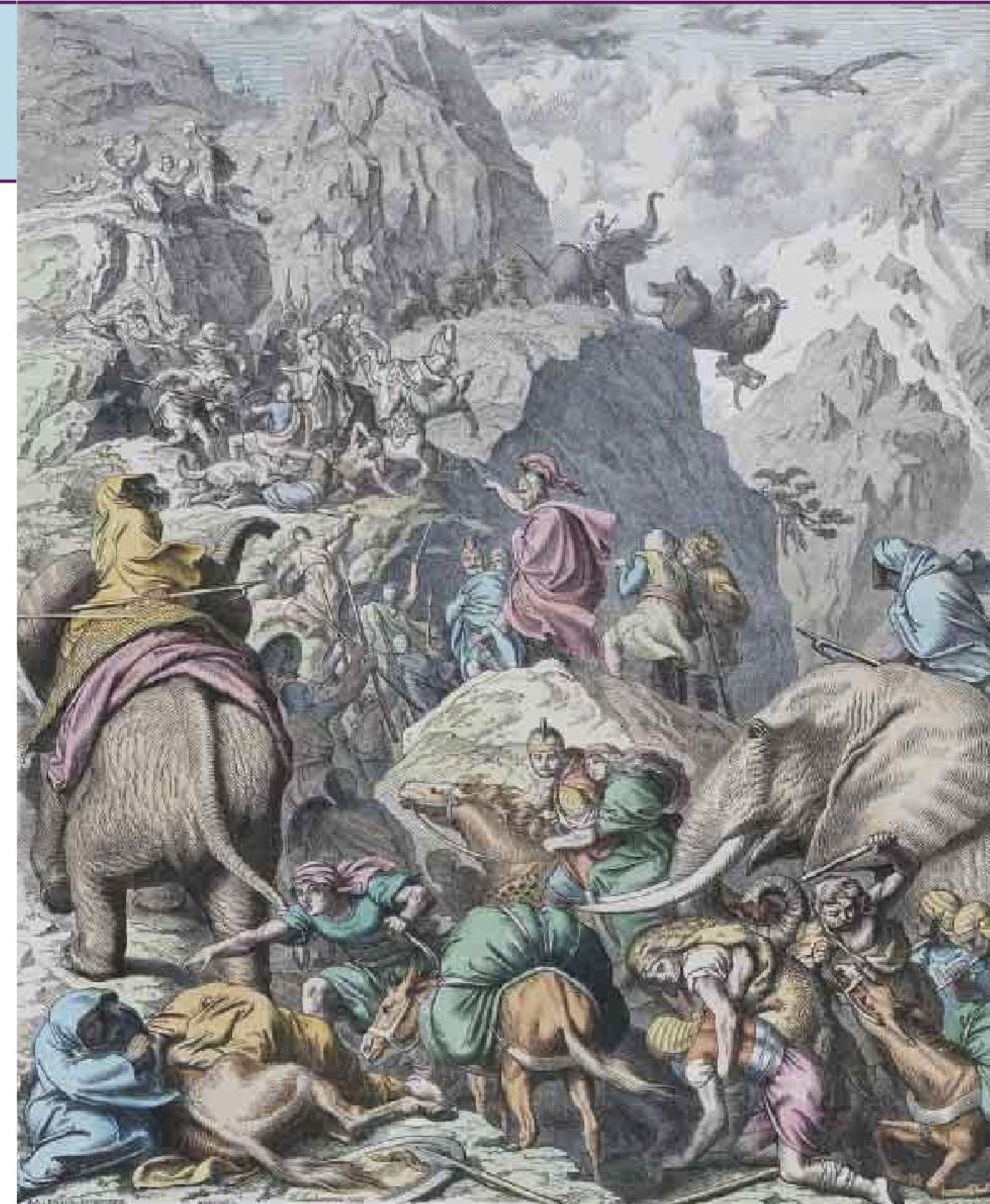
De landbouw bleef voor de Romeinen nog lang het belangrijkste middel van bestaan, vooral veeteelt. Voor graan, het belangrijkste voedingsmiddel in de Oudheid, was Rome al vroeg afhankelijk van import en dat is altijd zo gebleven.

Rome als wereldmacht

In de vierde en de derde eeuw v.Chr. breidden de Romeinen hun macht steeds verder uit over Italië (zie bron 3). Door de verovering van de Griekse kolonies in Zuid-Italië kwamen ze in contact met de rijke Grieks-hellenistische cultuur. Toen de Romeinen heel Italië in hun macht hadden, stuitten ze op een gevaarlijke concurrent: Carthago. Deze Noord-Afrikaanse stadstaat was heer en meester in het westelijke Middellandse Zeegebied. In de derde eeuw v.Chr. voerden de Romeinen twee oorlogen tegen de Carthagers (door de Romeinen 'Puniërs' genoemd). Nadat Carthago met moeite was verslagen, begonnen de grote veroveringen pas goed: in twee eeuwen veroverde Rome het westelijk deel van de hellenistische rijken (zie hoofdstuk 2, bron 24), bijna heel Spanje en Noord-Afrika. Nu was er echt sprake van een **Imperium Romanum**, een Romeins Rijk.
Nu de Romeinen niet meer in Italië vochten, maar in Griekenland, Turkije of Syrië, was het voor de soldaten te ver om elk jaar terug te gaan naar huis, naar hun boerderij. Tot aan de Tweede Punische Oorlog had het Romeinse leger alleen maar bestaan uit Romeinse burgers die zelf hun wapens betaalden. Vanaf de tweede eeuw werden geleidelijk ook soldaten toegelaten die geen geld hadden om hun wapens te betalen. Een steeds groter deel van het leger bestond uit arme vrijwilligers die hoopten rijk te worden door de oorlogsbuit.

BRON 4 Op dit reliëf uit het einde van de tweede eeuw v.Chr. wordt een census gehouden. Links schrijft de censor de burgers in en noteert daarbij hoe rijk ze zijn. Met deze gegevens werden burgers ook in het leger ingedeeld in een van de vijf vermogensklassen. Rechts houdt de god Mars toezicht, gekleed in het uniform van een hoge Romeinse officier.

BRON 5 De Carthaagse generaal Hannibal was de gevaarlijkste tegenstander die Rome ooit gehad heeft. Met zijn olifanten trok hij de besneeuwde Alpen over, tot grote verrassing van de Romeinen, en versloeg de Romeinse legioenen keer op keer. Als Romeinse kinderen niet luisterden, dan zeiden de moeders nog eeuwen later: 'Hannibal staat voor de poorten!'

BRON 6

Romeinen plunderen Carthago in 146 v.Chr.
De soldaten gingen de tempel van Apollo binnen. Daar stond het grote godenbeeld, totaal bedekt met goud, in een ruimte bedekt met gouden platen. In totaal wel 30.000 kilo goud! De soldaten plunderden de tempel compleet leeg. Zonder te luisteren naar de bevelen van hun officieren, hakten ze er met hun zwaarden op los en verdeelden het goud. Daarna keerden ze terug naar de strijd.
Appianos, Carthaagse geschiedenis, midden 2e eeuw na Chr.

BRON 7

De Gallische Haeduërs smeken Caesar op te treden tegen de Germaanse koning Ariovistus
Caesar zag dat de Haeduërs, die door de senaat geregeld 'broeders en verwanten' waren genoemd, nu bijna slaven van de Germanen waren. Ook zag hij het als een gevaar dat de Germanen er een gewoonte van begonnen te maken de Rijn over te steken. Als deze woeste barbaren Gallië eenmaal in bezit hadden, dan zouden ze zeker ook optrekken naar de Romeinse Provence en van daaruit naar Italië. Caesar kon die brutale Germaan Ariovistus niet ongestraft laten.
Julius Caesar, De Gallische oorlog, ca. 50 v.Chr.

BRON 8 Romeinse soldaten veroveren niet alleen, ze bouwen legerplaatsen, leggen wegen aan en helpen belasting te innen. Reliëf op de zuil van Trajanus (113 na Chr.).

Julius Caesar

Ook generaals werden niet meer elk jaar vervangen. Daardoor kregen ze de gelegenheid om grote gebieden te veroveren en een goede band op te bouwen met hun soldaten. In de eerste eeuw v.Chr. waren veel legercommandanten zo machtig en rijk geworden dat ze konden doen wat ze wilden. Een goed voorbeeld is Julius Caesar. Hij breidde het Imperium uit naar Noordwest-Europa: tussen 58 en 50 v.Chr. veroverde hij heel Gallië door slim gebruik te maken van ruzies tussen de Gallische stamhoofden. De Kelten (= Galliërs) waren rijk en Caesar liet zijn soldaten flink meeprofiteren van de oorlogsbuit. Hij kon dan ook rekenen op de onvoorwaardelijke steun van zijn legioenen. Zelf werd hij door de verovering van Gallië een van de rijkste Romeinen van zijn tijd. Daardoor werd hij ook politiek oppermachtig.

3 2 Koningstijd, Republiek, Keizertijd

DEELVRAAG
2 Hoe werd het Romeinse Rijk een monarchie, een republiek en uiteindelijk toch weer een monarchie?

BRON 9 Lucretia, de vrouw van een Romeins edelman, liet haar man, haar vader en hun vriend Brutus terugkomen uit het legerkamp. Huilend vertelde ze dat ze was verkracht door prins Sextus Tarquinius. 'Dat kost mij mijn leven', zei ze, 'maar hem ook, als jullie tenminste mannen zijn!' Ze haalde een mes onder haar kleren vandaan en stak het in haar hart. Giovanni Bassi heeft dit geschilderd in 1513.

Nooit meer een koning!

Volgens de verhalen hadden de Romeinen in 509 v.Chr. de Etruskische koning Tarquinius Superbus verjaagd. Hij was arrogant en wreed. De **monarchie** werd afgeschaft. Nooit mocht één persoon meer zoveel macht krijgen, vonden ze. En ook mocht de macht niet meer overgaan van vader op zoon. Dus werd Rome een **republiek**. Elk jaar kozen de Romeinen twee nieuwe personen als hoogste machthebbers: de **consuls**. Ook voor de andere bestuursfuncties werd elk jaar een even aantal mannen gekozen. Zo bleef de macht netjes verdeeld. Na hun ambtstermijn kwamen deze bestuurders automatisch in de **senaat**. De senaat bestond uit eerst uit 300 leden en vanaf 80 v.Chr. uit 600. Officieel gaf de senaat de consuls alleen advies, maar dat advies werd bijna altijd opgevolgd. Lange tijd was de senaat het machtigste bestuursorgaan in de Romeinse Republiek.
Bijna vijfhonderd jaar later was de familie van Marcus Brutus er nog trots op dat een verre voorvader een hoofdrol gespeeld had bij de stichting van de republiek. Deze Brutus was de eerste consul geweest, samen met Collatinus, de man van Lucretia.

Patriciërs en plebejers

De oude adellijke families die de koning hadden verjaagd, kregen zo de macht in Rome. Zij zaten in de senaat, zij leverden de consuls en andere bestuurders en zij waren rechters en priesters. Als patres (vaders) van het Romeinse volk werden ze **patriciërs** genoemd. De rest van het Romeinse volk, de **plebejers**, had nauwelijks politieke invloed. Plebejers mochten stemmen in de **volksvergadering**, maar hun stemmen telden minder mee dan die van de patriciërs.
Toen Rome vanaf de vierde eeuw v.Chr. haar grondgebied kon uitbreiden en steeds meer handel kon gaan drijven, ontstonden tussen plebejers grote verschillen in rijkdom. Tussen de rijkste plebejers en de patriciërs was nauwelijks nog verschil. Deze rijke plebejers vonden het oneerlijk dat zij niet dezelfde rechten hadden en geen consul of senator konden worden. In 287 v.Chr. hadden de plebejers bereikt dat zij volledig gelijke rechten genoten. In feite hadden ze zelfs meer politieke macht dan de patriciërs: minstens één consul moest plebejer zijn (allebei mocht dus ook) en ze hadden eigen bestuurders, de tien **volkstribunen**, die hen moesten beschermen en steunen.
Patriciërs konden geen volkstribuun worden. Toch bleef hun invloed groot, onder andere omdat zij wel de belangrijkste priesterfuncties wel in handen hielden. Romeinen vonden het belangrijk om de goden te vriend te houden: zij werden op precies vastgestelde manieren vereerd. Daaraan moest je niet te veel veranderen, want alleen dan bleef het goed gaan met de Romeinen.

Burgeroorlogen

In de eerste eeuw v.Chr. waren veel legercommandanten machtiger geworden dan de senaat. Steeds vaker werden wetten ingediend via de volksvergadering in plaats van de senaat. De politieke leiders die dat deden, de **populares**, kozen onderwerpen die goed lagen bij het volk: verdeling van grond, uitdeling van gratis graan. Maar ze waren net zoveel bezig met hun eigen carrière als met het belang van het volk. Daarin verschilden ze niet van hun politieke tegenstanders, de **optimates**, die hun wetten op de oude manier indienden: via de senaat.

Feiten en meningen

Als je een bron gebruikt, moet je goed kijken wat de feiten zijn en wat de meningen.
Iets wat echt gebeurd is, wat je kunt controleren, noemen we een **feit**. Dat medesenatoren Julius Caesar hebben vermoord, is een feit. Er zijn directe bronnen waarmee je dat kunt controleren.
Maar over de redenen waarom hij werd vermoord spreken bronnen elkaar tegen. Sommigen dachten dat hij koning wilde worden. Dat is een **mening**: zij dachten dat, maar of Caesar echt koning wilde worden, staat niet vast. Een mening hangt af van een wat een persoon ervan denkt. Een mening is dus subjectief en persoonsgebonden.

BRON 10 Gnaeus Pompeius was lange tijd de machtigste Romeinse generaal. Hij had weer orde en rust gebracht in de oude hellenistische rijken en de Romeinse macht daar versterkt. In 48 v.Chr. werd hij in een burgeroorlog verslagen door Julius Caesar. Marmeren portretbuste uit 60-50 v.Chr.

BRON 11

Ook jij, Brutus?
Toen Caesar merkte dat hij aan alle kanten met dolken werd aangevallen, trok hij zijn toga over zijn hoofd en met zijn linker hand ook over zijn voeten, zodat hij er netjes bij zou liggen. In deze houding werd hij drieëntwintig maal doorstoken. Alleen bij de eerste stoot kreunde hij, zonder een woord. Maar volgens sommigen heeft hij, toen Marcus Brutus op hem afkwam, in het Grieks gezegd: 'Ook jij, m'n jongen?'
Suetonius, De vergoddelijkte Caesar, ca. 120 na Chr.

BRON 12

Ook jij, Brutus? ... Maar waarom?
Misschien omdat hij vrijheid en zijn vaderland het allerbelangrijkste vond, of omdat hij opgehitst werd tot die moord door het Romeinse volk. Als afstammeling van de Brutus die de koningen weggejaagd had, schaamde hij zich, omdat op standbeelden van die oude Brutus stiekem bordjes werden gehangen met: 'Hé Brutus, hebben ze je omgekocht?' of 'Leefde deze Brutus nog maar' of 'Je bent een schande voor je voorvader'. Door dit soort teksten ging de jonge man zijn verre voorvader imiteren.
Appianos, Burgeroorlogen, midden tweede eeuw na Chr.

BRON 13 Op 15 maart 44 v.Chr. lag Gaius Julius Caesar bloedend onder het standbeeld van zijn vroegere tegenstander Pompeius. Een schilderij van de Italiaan Camuccini uit 1798.

Steeds vaker vochten de generaals ook tegen elkaar. Degene die als overwinnaar uit zo'n **burgeroorlog** naar voren kwam, wilde natuurlijk aan de macht blijven. Hij liet zich dan bijvoorbeeld benoemen tot enige consul of tot dictator. Zo hoefde hij de macht niet te delen. Toen Julius Caesar in 45 v.Chr. met zijn legioenen alle andere generaals verslagen had, werd hij dictator voor het leven. Het jaar erna werd hij gedood door senatoren die een echte republiek terug wilden.

BRON 14

Dit beeld van keizer Claudius (41-54) als de Romeinse oppergod Jupiter is ruim 2,50 m hoog. Het is gemaakt kort nadat Claudius keizer geworden was.

Een keizer

Opnieuw braken er burgeroorlogen uit, eerst tussen de moordenaars en de aanhangers van Caesar, later tussen de aanhangers van Caesar onderling.
In 31 v.Chr. werd Caesars trouwste generaal, Marcus Antonius, verslagen door Octavianus, de jonge, geadopteerde zoon van Caesar. Die pakte het slimmer aan dan zijn vader. Hij zei dat nu de republiek gered was en dat de senaat weer de macht had. Hij paste er wel voor op om zich dictator te laten noemen. Uit dankbaarheid gaf de senaat hem de eretitel Augustus (de Verhevene) en allerlei rechten. Hij was opperbevelhebber van het leger, jarenlang consul, hoogste priester en hij beheerde de belangrijkste schatkist. Bovendien had hij dezelfde rechten als een volkstribuun. Zo had hij het vetorecht, waarmee hij alle wetsvoorstellen en andere beslissingen kon tegenhouden. Heel Egypte, de graanschuur van het Middellandse Zeegebied, was zijn privébezit, zodat hij in geval van hongersnood uit eigen voorraad het volk van Rome kon voorzien van brood. In naam was het Romeinse Rijk dus nog een republiek, maar in feite had één man er alle macht en leek het dus meer op een monarchie.
Toen Augustus in 14 na Chr. stierf waren er nauwelijks nog mensen die terug wilden naar de Republiek met zijn politieke ruzies, hongersnood en burgeroorlog. In de geschiedschrijving begint de Romeinse **keizertijd** met de regering van Augustus, rond 30 v.Chr.

Staatsinrichting

Monarchie en republiek, toen en nu
In een monarchie ('alleenheerschappij') heeft één persoon de macht: een koning of een keizer. De keizer hield wel rekening met de senaat, het leger en het volk, maar hij bepaalde wat er gebeurde.
In een moderne democratische monarchie heeft de koning meestal geen macht meer. In de grondwet is dan bepaald dat die berust bij de gekozen volksvertegenwoordiging. Ook de regering (de ministers) moet aan de volksvertegenwoordiging gehoorzamen.
Een moderne republiek heeft een president. Hij is gekozen door het volk. Vaak heeft hij meer macht dan een koning. Maar ook hij deelt de macht met regering en parlement.

De keizertijd

Na de dood van keizer Augustus was voor iedereen duidelijk dat de Republiek niet meer zou terugkomen. De senaat bleef gewoon bestaan en ook oude functies, zoals consul en volkstribuun, maar de keizer had voortaan de macht. Hij benoemde zelf mensen om provincies te besturen, voor financiën en rechtspraak en om de legers te leiden. Naast het senaatsbestuur ontstond zo in de eerste eeuw geleidelijk een apart keizerlijk bestuur, met een soort ministeries. Omdat het voor senatoren een schande was om te werken voor loon, werkten op die ministeries keizerlijke slaven en vrijgelaten slaven. Ook aan het hoofd stonden vrijgelatenen. Zo werden vrijgelaten slaven van de keizer heel machtig: te machtig, vonden de meeste senatoren. Keizers die te veel luisterden naar hun vrijgelatenen, zoals keizer Claudius, hebben in de schriftelijke bronnen een slechte naam. Ook werden de keizers steeds vaker vereerd als een soort god. Het eerst ontstond die gewoonte in de hellenistische gebieden, waar heersers altijd al als een soort god beschouwd werden, later ook in het westen van het Rijk.

BRON 15

Een zot als god
Claudius wil een god worden? Is het niet erg genoeg dat hij in Brittannië een tempel heeft, dat de barbaren daar hem al als een god vereren en bidden: 'Laat die gek ons genadig zijn!'
Seneca, De verpompoening van Claudius, rond 54 na Chr.

De meeste keizers zorgden er voor dat ze een goede relatie hadden met de senaat en het leger en dat ze geliefd waren bij het volk. De volksvergadering had geen macht meer, maar bij de populaire gladiatorenspelen en wagenrennen kon het volk zijn mening laten horen.

BRON 16

'Panem et circenses'
Want het volk, dat vroeger militaire commando's, consulaten en legers verdeelde, houdt zich nu koest en vraagt, bezorgd, nog maar om twee dingen: brood en spelen.
Juvenalis, Satires, begin 2e eeuw na Chr.

Verdieping bij 3.2

De vroege Romeinse geschiedenis

BRON 17 Koning Tarquinius weigert de boeken met voorspellingen van de Sibylle van Cumae voor driehonderd goudstukken te kopen. Houtsnede eind negentiende eeuw.

BRON 18

Ze vroeg er driehonderd goudstukken voor. De koning weigerde zoveel te betalen en moest er zelfs om lachen: hij dacht dat de oude vrouw dement was. Voor de ogen van de koning verbrandde ze drie boekrollen en voor de zes overgebleven rollen vroeg ze dezelfde prijs. Nu was Tarquinius er helemaal van overtuigd dat ze dement was. Maar toen ze opnieuw drie rollen verbrandde en bij haar vraagprijs bleef, werd de koning ongerust en hij betaalde de driehonderd goudstukken voor de overgebleven boeken.
Lactantius, De goddelijke leer, ca. 310 na Chr.

BRON 19

Om deze kostbare voorspellingen zorgvuldig te bewaren, heeft de staat mannen uit de aanzienlijkste families benoemd voor het leven. Zij zijn vrijgesteld van militaire dienst en hebben ook geen andere taken of plichten.
De boekrollen worden ondergronds bewaard in de tempel van Jupiter op het Capitool, in een stenen kist.
Kortom, er is niets waar de Romeinen zuiniger op zijn dan op hun Sibyllijnse orakelboeken.
Dionysios van Halikarnassos, Romeinse oudheden, eerste eeuw na Chr.

Tarquinius en de Sibylle

Over het oudste Rome kennen we veel mooie verhalen. Een daarvan is dat van Tarquinius en Sibylle. De Sibylle was een priesteres van de Griekse god Apollo die de toekomst kon voorspellen. Op een dag kwam de Sibylle van Cumae, in Zuid-Italië, naar de Romeinse koning Tarquinius met negen boekrollen met voorspellingen.

Zeven koningen?

Volgens de verhalen werd Rome op 21 april 753 v.Chr. gesticht door Romulus. Voor de inwoners van Rome is 21 april nog altijd een feestdag, hoewel zij weten dat Rome niet op één moment gesticht is. Romulus was de eerste van de zeven koningen. Koning Tarquinius Superbus (superbus betekent 'trots', maar ook 'arrogant') was de laatste. In 509 verjoeg de Romeinse adel deze koning met zijn hele familie. Nooit mocht één persoon meer zo machtig worden, dus er mocht nooit meer een koning komen. Rome werd van een monarchie een republiek. Maar de jaartallen van de koningstijd (753-509 v.Chr.) zijn niet zeker. De Sibyllijnse boeken waren er in elk geval wel. In tijden van gevaar zochten de Romeinen in deze Sibyllijnse boeken op wat ze moesten doen om de goden tevreden te stellen.

3 3 Veroveren en bouwen

DEELVRAAG
3 Hoe verspreidde de Grieks-Romeinse cultuur zich over Europa?

BRON 20 In Nederland vinden archeologen bijna nooit muurschilderingen met mensen erop. Dit hoofdje uit een Romeinse villa (een groot boerenbedrijf) in Maasbracht (Limburg) is dan ook een topvondst. Waarschijnlijk stelt het een gladiator voor.

De cultuur: Grieks-Romeins

In vier eeuwen was Rome uitgegroeid van een eenvoudige stadstaat tot een wereldrijk. De Romeinen waren goed in oorlog voeren, in organiseren en in allerlei praktische zaken. Interesse in kunst, boeken, geschiedenis, filosofie en wetenschap kregen ze pas toen ze door hun veroveringen in aanraking kwamen met de Grieken. En ze leerden snel: in het begin van onze jaartelling was Rome minstens zo mooi als de hellenistische steden. Maar het bleven Romeinen: ze staken hun geld eerst in nuttige bouwwerken, zoals badhuizen, aquaducten en bruggen, en dan pas in bibliotheken.

Romanisering

Toen de Romeinen Noordwest-Europa veroverden, namen ze hun **klassieke** cultuur mee, met haar standbeelden, bouwwerken en boekrollen. De inheemse bevolking zag vooral verharde wegen, stenen huizen, mooi servies en glaswerk, dokters en nieuwe landbouwmethoden. Ze keken met respect toe hoe de Romeinen snel en georganiseerd zo'n enorm aquaduct (bron 21) neerzetten. Als de Romeinen een gebied veroverd hadden, zorgden ze eerst voor goede wegen. Daar werden soldaten voor ingezet. Dan konden de legers en de koeriers van de keizerlijke postdienst snel van de ene plek naar de andere. Maar ook handelaren gebruikten deze wegen. Zij kwamen met allerlei onbekende producten. Het overnemen van de klassieke cultuur door de inheemse bevolking wordt **romanisering** genoemd.

Bestuur en steden

Als een gebied veroverd was, wilden de Romeinen een hoofdstad hebben om van daaruit het gebied te besturen. Soms was dat de oude hoofdplaats van een stam, maar vaak stichtten de Romeinen een nieuwe hoofdstad. Deze nieuwe steden met hun regelmatige patroon van kaarsrechte wegen zagen er van boven uit als een schaakbord. Midden in de stad, op het snijpunt van de twee hoofdwegen, lag het forum. Daaraan lagen de belangrijkste tempels, het gebouw voor de Raad, een markthal (basilica), die tegelijk gerechtsgebouw was.
De meeste Romeinse steden hadden tussen de 1000 en 5000 inwoners. Boeren kwamen erheen met landbouwproducten, er waren bedrijfjes, winkels en restaurantjes. In de thermen kon je baden, sporten of je laten masseren. Je kon er gemakkelijk een hele middag doorbrengen. Mensen uit de wijde omgeving kwamen naar de stad voor gladiatorengevechten en wagenrennen. In Germania Inferior, de Romeinse provincie waar Zuid-Nederland bij hoorde, zijn resten van stenen amfitheaters (arena's) teruggevonden bij Nijmegen, Xanten en Keulen.

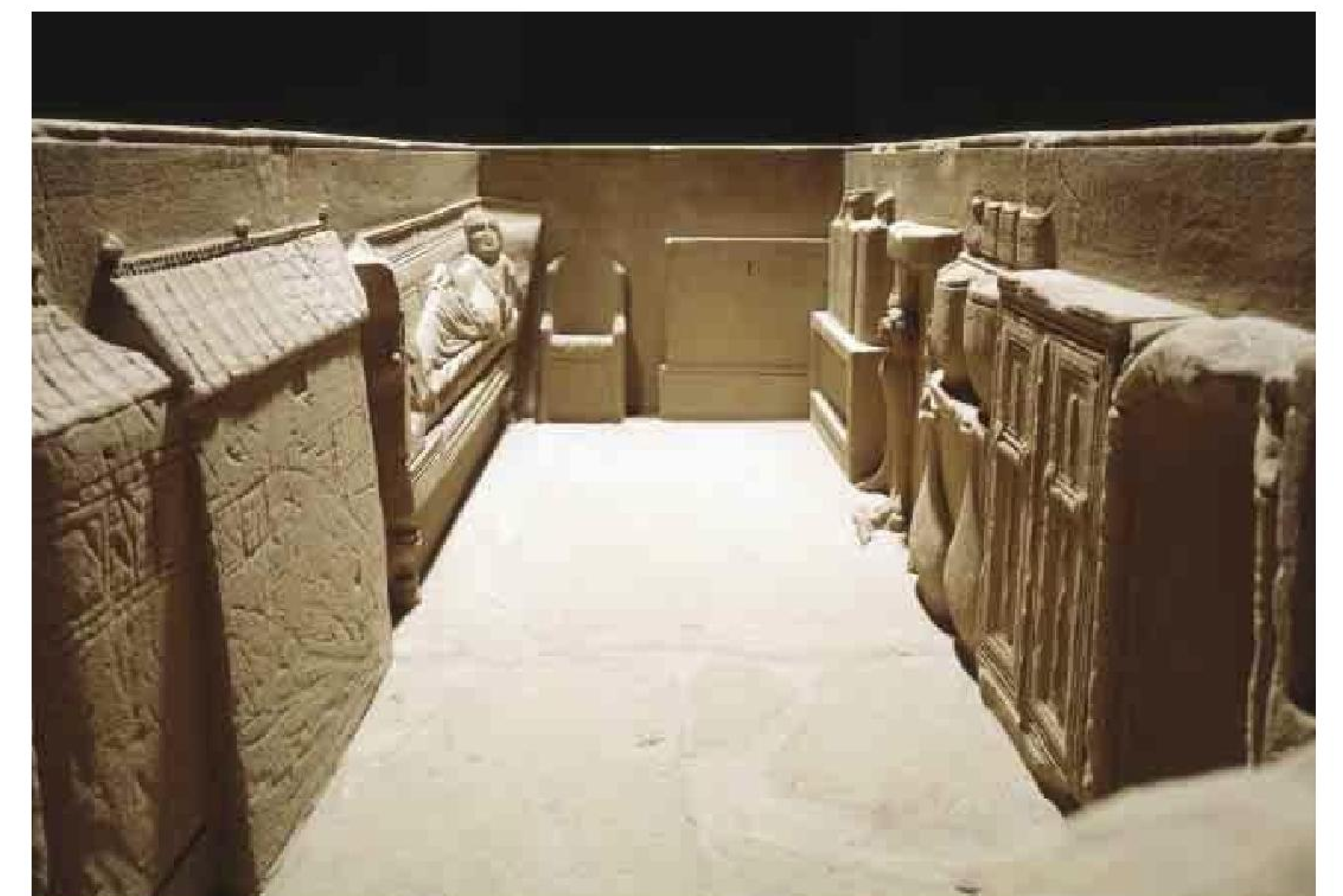
BRON 21 Dit wereldberoemde aquaduct, de Pont du Gard (gebouwd midden 1e eeuw) steekt nog steeds 50 meter boven de Zuid-Franse rivier de Gard uit. Helemaal bovenin was de waterleiding, waardoor altijd vers water uit de bergen naar de stad Nemausus (Nîmes) werd vervoerd.

Stad en platteland

Zo ontstond in onze streken langzaam een stedelijke cultuur. Maar nog steeds woonden de meeste mensen op het platteland. Ook daar veranderde veel door de komst van de Romeinen. Er werden bossen gekapt, meer grond werd in gebruik genomen voor landbouw of veeteelt en het land werd slimmer ingedeeld, zodat het ploegen gemakkelijker werd. Er kwamen grote boerenbedrijven, waar pachters en slaven het werk deden. De eigenaar van zo'n villa rustica woonde op zijn bedrijf in een luxe huis met prachtige wandschilderingen en vloerverwarming. Vaak had hij ook een huis in de stad, zeker als hij daar bijvoorbeeld raadslid of burgemeester was.
Mensen die in het Romeinse leger hadden gezeten, kwamen vaak rijk terug en kregen belangrijke functies. Dat wilden anderen ook wel. Zo nam de inheemse bevolking steeds meer van de Romeinen over. Rijke raadsleden lieten niet alleen mooie huizen voor zichzelf bouwen, maar bouwden ook voor de bevolking, bijvoorbeeld thermen of een amfitheater voor gladiatorenspelen en dierengevechten. Onder de Romeinen groeide de economie en vooral degenen die met de Romeinen handel dreven en meewerkten profiteerden daarvan. Eigenlijk was het heel eenvoudig: degenen die meededen met de Romeinen kregen allerlei voorrechten en konden zelfs Romeins **burger** worden en zo hogerop komen. Degenen die niet meededen, kregen geen steun van de Romeinen.

BRON 22
Een stamhoofd van de Britten zei over de Romeinen:
Roven, moorden, plunderen, dat noemen ze met mooie woorden 'besturen' en als er niets en niemand meer over is, dan hebben ze het over 'vrede'.
Tacitus, Agricola, 98 na Chr.

Maar de Romeinen waren wel de machthebbers. En ze lieten dat merken ook. De overwonnen stammen moesten voedsel of vee als belasting betalen en jonge mannen moesten dienen in het leger. Sommige Romeinen maakten misbruik van de situatie. Ze wilden er zelf ook beter van worden. Dat leidde soms tot opstand tegen de Romeinen. De bekendste in onze streken is de Batavenopstand in 69 onder leiding van Julius Civilis, die zelf in het Romeinse leger had gediend.

BRON 23 Deze natuurstenen kist van werd in 1930 in Simpelveld in Zuid-Limburg tijdens een verbouwing gevonden. Rond 170 na Chr. is hierin de as van een rijke dame bijgezet. Binnen in de kist zijn haar bezittingen afgebeeld.

BRON 24 Dit setje van bronzen olieflesje met schraper is gevonden in Maastricht. Je kon het zo meenemen naar de thermen. Als je gesport had, kon je zo het zand van je vette huid afschrapen. De combinatie van geurende olie en een schraapijzer komen we al op Griekse afbeeldingen tegen. Het setje is gevonden in Maastricht.

3 4 De Late Oudheid (284-476)

DEELVRAAG
4 **Waardoor kwam er een einde aan het Romeinse Rijk?**

BRON 25 De twee Augusti (keizers) en de twee Caesares (onderkeizers). Het beeld is gemaakt van porfier, een kostbare steensoort. Het beeld, uit de vierde eeuw, staat op een hoek van de San Marco-kathedraal in Venetië.

De derde eeuw

In de eerste twee eeuwen van de keizertijd heersten er welvaart en rust in het Romeinse Rijk. Maar rond 180 kwamen steeds vaker grote groepen Germanen de grenzen over. Toen er nog sterke keizers op de troon zaten en de troonsopvolging goed geregeld was, konden de Romeinse soldaten de Germanen nog wel verslaan. In de loop van de derde eeuw maakten Romeinse generaals steeds vaker onderling ruzie over de keizerstitel. Tussen 235 en 284 waren er meer dan vijftig keizers. Sommige van deze soldatenkeizers hoopten goede vrienden te blijven met de soldaten door hun nog meer geld te geven dan de vorige keizer. Ook de Germanen kregen geld, als ze niet zouden aanvallen of ze werden betaald om andere Germaanse groepen tegen te houden. Al deze uitgaven leidden tot een grote economische crisis. Rond 250 was het bijna overal chaos: in de economie, in het bestuur en in het leger.

Keizer Diocletianus

Keizer Diocletianus (284-305) probeerde met strenge maatregelen weer orde op zaken te stellen. Om ervoor te zorgen dat op de boerderijen het werk werd gedaan en iedereen belasting betaalde, behoorden boeren voortaan bij de grond die ze bewerkten en moest in de stad iedereen hetzelfde beroep hebben als zijn vader. Er

BRON 26

Keizer Aurelianus had in 271 de Germanen in een veldslag overwonnen. De Germaanse onderhandelaars kwamen over vrede praten:
'U kunt nu het beste vrede sluiten met ons. Als we het namelijk eens worden, dan kunt u ons als bondgenoten inzetten tegen uw vijanden. Als u ook vrede wilt, dan is het redelijk dat we evenveel goud en zilver van u krijgen als we altijd al kregen om de vriendschap in stand te houden'.
Dexippus, Oorlogen tegen de Germanen, ca. 275.

BRON 27

Een Romeinse wetstekst:
'Wij hebben gehoord dat in de provincies mensen zo'n gebrek hebben aan voedsel en levensmiddelen dat ze hun kinderen verkopen of in onderpand geven. Dus: als iemand zelf geen bezittingen heeft en zijn kinderen slechts met veel moeite kan onderhouden, dan moet hij financiële ondersteuning krijgen uit belastinggelden voordat hij in onoplosbare problemen raakt.'
Codex Theodosianus, artikel uit 322 na Chr.

kwamen veel ambtenaren bij om alles te controleren. Om het grote Romeinse Rijk beter te kunnen besturen en verdedigen werd het in stukken gedeeld. Het West-Romeinse Rijk had een keizer en een onderkeizer en voor het Oost-Romeinse Rijk gold hetzelfde. De vier nieuwe hoofdsteden lagen dichter bij de grenzen. Zo konden de Romeinen bij gevaar snel ingrijpen.

De limes

Om ervoor te zorgen dat het rustig bleef in het Rijk en dat niet groepjes Germanen kwamen roven en plunderen, was in de eerste eeuw langs een groot deel van de grens een verdedigingssysteem aangelegd: de **limes**. In de provincie Germania Inferior, waar ons land bij hoorde, lag een heel systeem van forten en wachttorens; in Nijmegen lag een groot legioenskamp (castra). Als er een aanval kwam, dan werden vanuit de wachttorens rooksignalen gegeven om de soldaten in de forten (castella) te waarschuwen en de indringers weg te jagen. In geval van een grote invasie kwamen de 5000 Romeinse legionairs uit de castra in actie. Tot in de derde eeuw werkte dit systeem goed. Maar de Germanen hadden op militair gebied van de Romeinen geleerd. Ze hadden hun wapens en hun organisatie verbeterd. Ook kwamen ze niet meer in kleine groepjes, maar werkten verschillende stammen nu samen.

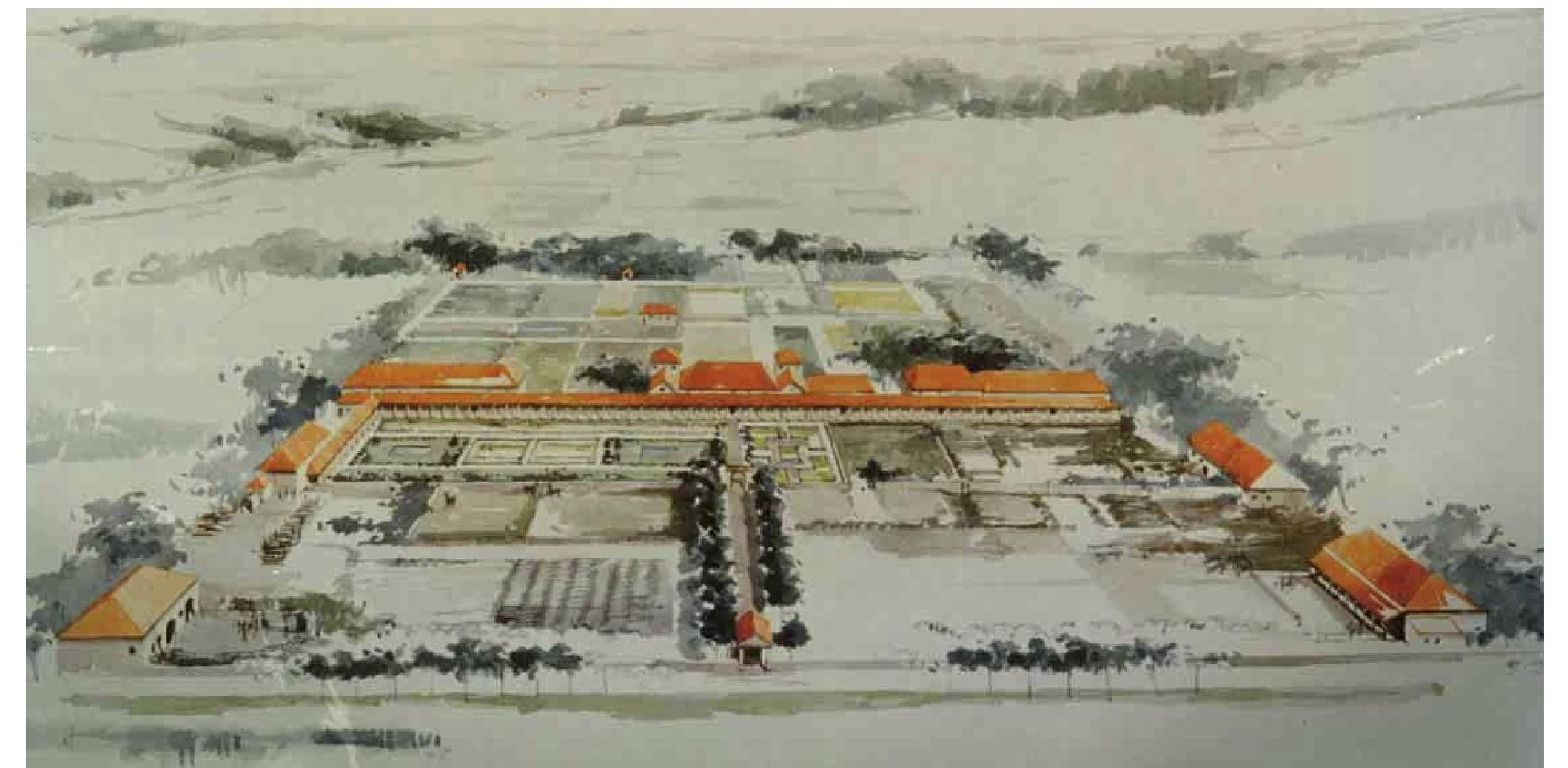
Tegen een echte invasie was het limes-systeem niet bestand. Toen grote aantallen soldaten van de Rijngrens werden weggehaald om in het oosten tegen de Perzen te gaan vechten (vanaf 255), grepen de Franken en de Alemannen hun kans. De noordelijke provincies waren niet meer te bereiken. De legerkampen konden niet meer bevoorraad worden. Al in 270 waren de beide Romeinse steden in Nederland, Forum Hadriani (Voorburg) en Ulpia Noviomagus (Nijmegen), bijna helemaal verlaten.

De nieuwe tactiek

Toch was de rol van de Romeinen nog niet uitgespeeld in Nederland. Onder keizer Diocletianus kwam er een nieuw verdedigingssysteem voor de Rijngrens. De ruiterij speelde daarbij een belangrijke rol. De Romeinen grensden hun gebied niet meer helemaal af met een wand met wachttorens en castella, maar ze richtten zich nu vooral op strategisch belangrijke punten: rivierovergangen en belangrijke wegen. Die verdedigden ze met stevige forten. Soldaten hielden de grensstreek goed in de gaten. Wat meer in het binnenland lag de ruiterij, die bij gevaar razendsnel een tegenaanval kon uitvoeren. Belangrijke plaatsen kregen een stevige ommuring en een legereenheid om hen te beschermen. Zo bleven belangrijke wegen en rivierovergangen veel vaker in handen van de Romeinen en was het achterland beschermd. In Maastricht was die verandering goed te zien. De grote handelsplaats van de tweede eeuw met tempels en een thermencomplex was in de vierde eeuw een fort geworden van maar 170 bij 90 meter met dikke muren en torens. Het fort was bedoeld om de belangrijke brug over de Maas te beschermen, op de weg van Keulen naar Boulogne sur Mer. Ondanks deze nieuwe tactiek moesten de Romeinen in 406 de Rijngrens opgeven. Steeds meer Germaanse volkeren stroomden het Romeinse gebied binnen (de volksverhuizingen). In 476 werd de Romeinse keizer afgezet door Germaanse huursoldaten. Zij kozen geen nieuwe keizer meer.

Franken

Maar de Germanen kwamen niet alleen als aanvallers en plunderaars. Grote groepen Germanen werden door de Romeinse keizers als bondgenoten opgenomen in het leger of werden ingezet om de grenzen te beschermen. Uit inscripties weten we dat de soldaten van de Romeinse forten en Nijmegen en in Maastricht meestal Franken waren. Ook op het platteland gingen Germanen wonen, soms op uitnodiging van de Romeinen, soms uit eigen beweging, omdat niemand ze kon tegenhouden. Een mooi voorbeeld is de grote villa in Voerendaal (bron 28). In de tweede eeuw was dit een van de vele welvarende landbouwbedrijven op de vruchtbare Zuid-Limburgse lössgrond. In de vierde eeuw waren er Germanen komen werken. In die tijd mochten landarbeiders niet meer veranderen van boerderij: ze waren verbonden met de grond waar ze werkten. Aan het einde van de vierde eeuw waren er alleen nog maar Germanen en was de Romeinse villa geleidelijk veranderd in een Frankisch dorpje. Archeologische vondsten vertellen jammer genoeg niet of de boeren in dit dorpje zelfstandig waren of dat ze moesten werken voor een rijke heer.

BRON 28 De *villa rustica* (plattelandsvilla) bij Voerendaal. Een villa was bij de Romeinen een groot boerenbedrijf met een apart luxe herenhuis op het terrein. Vooral in Zuid-Limburg en Brabant zijn veel van dit soort grote villa's gevonden. In de vierde eeuw bouwden Frankische boeren of landarbeiders hun eigen huisjes op het terrein.

3 5 Romeinen, joden en christenen

DEELVRAAG

5 **Waardoor kreeg het Christendom steeds meer aanhangers?**

BRON 29 Sint Maarten op een middeleeuws glas-in-loodraam (1220-1230), waarschijnlijk uit de vroegere abdij Gercy.

Sint Maarten

Martinus was pas vijftien, toen hij rond 330 in het Romeinse leger terechtkwam. Zijn vader was militair, dus de jonge Martinus had geen keus. Al snel hoorde hij allerlei verhalen over Jezus, die grote indruk op hem maakten. Zo wilde hij ook worden. Een paar jaar later, in de Franse stad Amiens, zag hij bij de stadspoort een arme bedelaar zitten. Het was de koudste winter sinds jaren en de arme man had nauwelijks kleren aan. Martinus moest iets doen, maar wat hij aan extra kleding had, had hij al weggegeven. Zonder te aarzelen pakte hij zijn zwaard, sneed zijn mantel doormidden en gaf de helft aan de bedelaar. Zelf liep hij nu voor gek, met zijn halve mantel. Maar die nacht droomde hij dat Christus voor hem stond, gekleed in het stuk mantel dat hij weggegeven had.
Hij verliet het leger en trok voortaan rond om mensen tot het christendom te bekeren. Rond 370 werd hij door de christenen van Tours tot hun bisschop gekozen, maar hij weigerde in het luxe bisschopshuis te gaan wonen en bleef rondtrekken. Op 11 november 397 stierf hij. In grote delen van Nederland wordt de sterfdag van Sint Maarten nog steeds gevierd.

Joden en christenen

Martinus was enthousiast over de manier waarop Jezus omging met andere mensen, ook met degenen die buitengesloten werden. Hij werd christen. Die godsdienst is ontstaan in Palestina. Vanaf de eerste eeuw v.Chr. viel ook dat gebied onder Romeins bestuur. Het grootste deel van de bevolking was **joods**. Gelovige joden vereren één god, die zij de Ene of de Allerhoogste noemen. Het vereren van één god (**monotheïsme**) kwam in die tijd verder niet voor. De Grieken, de Romeinen en alle volken die zij kenden, hadden juist veel goden (**polytheïsme**).
In de joodse boeken stond dat er een **messias** zou komen, die een nieuwe tijd van vrede en rechtvaardigheid zou brengen. Volgelingen van Jezus meenden dat hij die messias was. De joodse hogepriesters geloofden dat niet. Zij waren bovendien bang voor onrust, want dat zou de Romeinse bestuurder niet accepteren.
Jezus werd uiteindelijk opgepakt. Rond het jaar 30 stierf hij aan het kruis. Een aantal van zijn volgelingen (de apostelen) vertrok uit Palestina. Zij gingen overal in de Grieks-Romeinse wereld zijn goede boodschap vertellen: wie in de ene god gelooft, zal na de dood voortbestaan. Ze noemden Jezus 'de christus', dat is het Griekse woord voor messias. De goede boodschap (evangelie) gold voor iedereen, slaaf of meester, arm of rijk, man of vrouw. De nieuwe godsdienst die zo ontstond, is het **christendom**.

BRON 30

De grote brand in Rome (64 na Chr.)
'Bijna iedereen geloofde het gerucht dat de brand in opdracht was aangestoken en men bleef het doorvertellen. Om een einde te maken aan het geklets zocht Nero mensen die hij de schuld kon geven. Het volk noemde hen 'christenen' en ze waren gehaat vanwege hun schandelijke gedrag. Hun naam komt van 'Christus' die onder keizer Tiberius van gouverneur Pontius Pilatus de doodstraf had gekregen. Even was dit rampzalige bijgeloof onderdrukt, maar al snel brak het weer los, niet alleen in Judea, waar het vandaan kwam, maar ook in Rome zelf. Want daar verzamelt en verspreidt zich alles wat gruwelijk en schandelijk is.'
Tacitus, Geschiedenis per jaar, ca. 120 na Chr.

Staatsgodsdienst

Omdat christenen zo fanatiek probeerden ook anderen christen te maken, waren ze al snel bekend (bron 30). Toch bleef voor de meeste Romeinen nog lang onduidelijk wat het christendom nu eigenlijk inhield en dat leverde allerlei roddelpraatjes op. In de eerste twee eeuwen waren het vooral gewone mensen die christen werden en meer vrouwen dan mannen.
Als je trouw bleef aan het christendom, dan kreeg je de doodstraf. Toch gaven veel christenen gaven niet toe: ze rekenden op een beter leven na de dood. Die dapperheid zorgde voor nieuwe aanhangers.
In de derde eeuw werden steeds meer rijke mensen christen. Nu kon de christelijke kerk arme of zieke mensen ook helpen met voedsel of geld. Ook daardoor werden steeds meer mensen christen. Er waren nu al veel christelijke gemeenschappen, over het hele Imperium Romanum verspreid.

BRON 31 Nadat de joden in opstand waren gekomen tegen de Romeinse overheersing, liet keizer Titus in 70 na Chr. de grote joodse tempel in Jeruzalem plunderen en afbreken. Op zijn triomfboog op het Forum in Rome is te zien hoe de Romeinse soldaten de gouden menorah (zevenarmige kandelaar) in hun triomftocht door Rome meedragen.

BRON 32

Apostel Jacobus waarschuwt
'Ben je rijk, huil en jammer dan maar over de rampen die je zullen overkomen. Jullie rijkdom is totaal verrot, in jullie mooie kleren zit de mot, jullie goud en zilver verliest zijn glans. Jullie hebben schatten verzameld, maar het zijn jullie laatste dagen. Het loon van jullie arbeiders schreeuwt het uit, omdat jullie het niet aan hen betaald hebben. Hier op aarde hebben jullie je vol gevreten, jullie hebben je hart vetgemest in de slachttijd.'
Brief van de apostel Jacobus, eind eerste eeuw.

Toen het in de derde eeuw slecht ging met het Rijk, kregen de christenen de schuld. Zij weigerden namelijk aan de goden te offeren. Onder keizer Decius (249-251) moest iedereen zelfs kunnen aantonen dat hij offers gebracht had. Ondanks de wrede vervolgingen van de derde eeuw sloten veel mensen zich bij de christenen aan: die waren tenminste goed georganiseerd, ze hielpen elkaar en ze waren zeker van hun zaak. Dat was al heel wat in deze ellendige tijden.

BRON 33

Offerbewijs uit Egypte
'Aan de commissie voor de controle van de offers. Van Aurelia Ammonous, dochter van Mystus, priesteres van de grootgrote en eeuwiglevende god Petesouchos. Altijd, mijn hele leven lang heb ik aan de goden geofferd en zojuist heb ik in uw aanwezigheid volgens de voorschriften drank- en voedselоffers gebracht. Ik vraag u dit bewijs te ondertekenen.'
P. Guyot – R. Klein (Hrsg.), Das frühe Christentum. Eine Dokumentation, 1993.

In 313 kwam er een officieel bevel van keizer Constantijn. In dit **tolerantie-edict** werd het verbod op het christendom opgeheven. Alle godsdiensten moesten voortaan tolerant zijn: ze moesten vreedzaam samenleven. Volgens christelijke schrijvers kwam dat doordat Constantijn gedroomd had dat Christus hem zou helpen in een veldslag. Constantijn had 's morgens meteen al zijn soldaten een kruis op hun schild laten schilderen. En met dat teken had hij gewonnen, zoals Christus hem in zijn droom beloofd had. Vanaf dat moment waren de christenen niet meer in gevaar. In 391 werden de rollen zelfs omgekeerd. Keizer Theodosius I verbood toen de Grieks-Romeinse goden te vereren en het christendom werd staatsgodsdienst.

Maar niet alles gaat verloren

De leiders van de christenen, de bisschoppen, kregen vanaf 391 steeds meer taken in het bestuur van de Romeinse steden. Vanuit diezelfde steden bestuurden ze ook hun bisdom. Zo is in Nederland de stad Maastricht vanaf de Romeinse tijd belangrijk gebleven. Volgens de overlevering had bisschop Servatius aan het einde van de vierde eeuw de bisschopszetel van Tongeren (in België) naar Maastricht gebracht. Daar stierf hij ook. Zoals in de Romeinse tijd gewoon was, werd hij buiten de muren van het fort begraven. Het Romeinse fort en het graf van Sint Servaas, waar rond 560 een kerk bij gebouwd werd, vormden de twee kernen van het middeleeuwse Maastricht.

Verdieping bij 3.5

Verdieping: Catharina van Alexandrië

BRON 34 Scène uit het leven van Catharina van Alexandrië, afgebeeld aan de onderrand van het schilderij *Het Mystieke Huwelijk van Sint Catharina van Alexandrië*, van de Italiaanse schilder Giovanni dal Ponte (1385-1437).

Catharina van Alexandrië

Catharina was de dochter van de koning van Alexandrië in Egypte. Ze was niet alleen beeldschoon, maar ook heel intelligent: toen ze nauwelijks vijftien jaar was, had ze alle werken van de beroemde Atheense filosoof Plato al gelezen, en begrepen. De vijftig beste filosofen van Alexandrië probeerden haar van het christelijk geloof af te brengen, maar het resultaat was omgekeerd: overtuigd door Catharina's argumenten lieten ze zich alle vijftig dopen.
Keizer Maxentius (305-311) was woedend. Hij zette haar gevangen. Toen ze, in de gevangenis, zelfs de keizerin en de beste vriend van de keizer wist te bekeren, was de maat vol: vrouw en vriend werden onthoofd en Catharina zou door vier wielen met scherpe haken uit elkaar worden gescheurd. Maar de wielen spatten uit elkaar. Uiteindelijk werd ook Catharina onthoofd. Uit haar wonden kwam geen bloed, maar melk.

Katholieken en heiligen

Griekse en Romeinse goden hadden allemaal een verschillende taak: Neptunus was de god van de zee en Venus de godin van de liefde. Neptunus is op plaatjes te herkennen aan zijn drietand. De Grieken en Romeinen vertelden fantastische verhalen over hun goden. Die verhalen noemen we mythen.
Christenen in West-Europa zijn meestal (rooms-)katholiek of protestant. Een opvallend verschil is, dat katholieken heiligen vereren en protestanten niet. Veel heiligen, hebben hun best gedaan om het geloof te verspreiden, Sint Servatius bijvoorbeeld. Ze hebben wonderen verricht of er gebeurden onverklaarbare dingen wanneer zij in de buurt waren. Veel heiligen zijn zelfs gestorven voor hun geloof. Hen noemen wij martelaren. Hun leven was zo bijzonder dat ze een voorbeeld waren voor andere mensen. In de hemel kunnen ze een goed woordje voor je doen bij God. Zo staan ze tussen God en de mensen in. En hoewel ook de katholieken alleen God aanbidden, zie je in katholieke kerken veel beelden van heiligen die er vereerd worden.
Die heiligen hebben, net zoals de Romeinse goden vroeger, allemaal een verschillende taak.
En net zoals de Griekse en Romeinse goden kun je ze meestal duidelijk herkennen aan voorwerpen die ze bij zich hebben, hun attributen. De heilige (Sint) Petrus heeft als portier van de hemel altijd een grote sleutel bij zich. In de tijd dat veel mensen niet konden lezen, konden ze aan de attributen zien welke heilige het was. En ook over die heiligen bestaan prachtige verhalen. Meestal zijn ze te mooi om waar te zijn. Maar meestal zit er wel een kern van waarheid in die verhalen. We spreken dan ook niet van mythen, maar van legenden.

3 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN
1 De verspreiding van de Grieks-Romeinse cultuur en de confrontatie met de Germaanse cultuur.
2 De ontwikkeling van het christendom van verboden tot enig toegestane godsdienst.

JE WEET
Wat er veranderde in West-Europa door de groei van het Romeinse Rijk.
1 Hoe Rome kon uitgroeien van een kleine stadstaat tot een groot imperium.
2 Hoe het Romeinse Rijk van een monarchie een republiek werd en uiteindelijk toch weer een monarchie.
3 Hoe de Grieks-Romeinse cultuur zich verspreidde over Europa.
4 Waardoor er een einde kwam aan het Romeinse Rijk.
5 Waardoor het christendom steeds meer aanhangers kreeg.

JE KUNT
1 Oorzaken en gevolgen bij gebeurtenissen en ontwikkelingen herkennen en van elkaar onderscheiden. Ook ben je je ervan bewust dat een gevolg ook weer de oorzaak kan zijn van een nieuwe gebeurtenis of ontwikkeling.
2 Onderscheid maken tussen feiten en meningen. Ook kun je je eigen mening onderbouwen met argumenten die op feiten gebaseerd zijn.

3000 v.Chr.

TIJD VAN GRIEKEN EN ROMEINEN
(3000 v.Chr.-500 na Chr.)

1000 v.Chr.

- **753 v.Chr.** ▸ stichting van Rome (volgens de legende)
- **510/9 v.Chr.** ▸ koning Tarquinius verjaagd; Rome wordt een republiek

500 v.Chr.

- **201 v.Chr.** ▸ einde Tweede Punische Oorlog (218-201), begin grote veroveringen
- **146 v.Chr.** ▸ Rome bezet Griekenland / Carthago verwoest
- **vanaf 133 v.Chr.** ▸ de eeuw van de burgeroorlogen
- **44 v.Chr.** ▸ Julius Caesar vermoord
- **ca 30 v.Chr.** ▸ einde van de Republiek. Augustus is de eerste keizer

1

- **ca 30 na Chr.** ▸ Jezus van Nazareth sterft aan het kruis. Ontstaan christendom
- **69 na Chr.** ▸ opstand van de Bataven onder leiding van Julius Civilis
- **293 na Chr.** ▸ onder keizer Diocletanus wordt het rijksbestuur in vieren gedeeld
- **312/313 na Chr.** ▸ christendom toegestaan door Constantijn de Grote
- **391 na Chr.** ▸ christendom enig toegestane godsdienst

500 na Chr.

BEGRIPPEN

Augustus
Titel van de eerste keizer van het Romeinse Rijk, die 'de Verhevene' betekent. Meestal gebruikt als naam: keizer Augustus.

burgeroorlog
Oorlog tussen twee of meer groepen uit hetzelfde land of van hetzelfde volk.

christendom
Monotheïstische godsdienst, gesticht door de volgelingen van Jezus van Nazareth. Het christendom is ontstaan uit het jodendom.

Christus
Letterlijke Griekse vertaling van het woord messias (zie aldaar). Later gebruikt als naam voor Jezus van Nazareth, die door christenen als de messias wordt beschouwd.

consul
In de Romeinse Republiek waren de twee consuls de hoogste bestuurders. Ze waren opperbevelhebber van het leger en voorzitter van de senaat.

forum
Het politieke, religieuze en economische centrum van een Romeinse stad.

Grieks-Romeinse cultuur
= klassieke cultuur. zie bij 'klassiek'

Imperium Romanum
Het Romeinse Rijk. Soms alleen gebruikt voor de keizertijd (30 v.Chr.-476)

jodendom
De oudste monotheïstische godsdienst. Joden willen leven volgens de afspraken die gemaakt zijn tussen de Allerhoogste en zijn volk, de joden. De belangrijkste afspraken zijn vastgelegd in de wet van de Tien Geboden.

keizer
Eigenlijk de naam van Augustus (de Verhevene), die net als zijn vader Caesar (uitspraak: Kaisar) heette. Al in de eerste eeuw werd Caesar een van de vaste titels van de heersers over het Romeinse Rijk. In onze tijd is een keizer een alleenheerser die in rang nog hoger staat dan een koning.

klassiek
De manier waarop de Grieken (en later ook de Romeinen) dingen maakten, werd vanaf de tweede eeuw v.Chr. als een ideaal voorbeeld beschouwd. De cultuur van de Grieken en de Romeinen noemen we de klassieke cultuur en de Oudheid wordt ook wel de Klassieke Oudheid genoemd, om duidelijk te maken dat Grieken en Romeinen een voorbeeld zijn.

limes
De grens van het Romeinse Rijk. Het bewakingssysteem bestond uit een wal met droge grachten ervoor, met wachttorens, kleinere legerkampen (castella) en meer in het binnenland een groot legioenskamp (castra).

messias
Letterlijk betekent messias: gezalfde. Bij de joden werd de nieuwe of beoogde koning 'gezalfd' door wat geurende olie over zijn hoofd te gieten. Gelovige joden verwachten nog altijd de komst van de messias.

monotheïsme
Het geloof in één god, niet als oppergod, maar als enige god. Het jodendom, het christendom en de islam zijn de grote monotheïstische werelddgodsdiensten.

Oost-Romeinse Rijk
De hellenistische koninkrijken vormden het oostelijke, Grieksprekende deel van het Romeinse Rijk. Al vanaf de verovering door de Romeinen hadden zij hun eigen taal en cultuur mogen houden. Vanaf 395 was het een apart deel van het Rijk met een eigen keizer. Het Oost-Romeinse Rijk bleef in de Middeleeuwen voortbestaan tot 1453. In die periode wordt het, naar de hoofdstad Byzantium, het Byzantijnse Rijk genoemd.

optimates
Politici die in de late Republiek hun politieke doelen probeerden te bereiken op de traditionele manier, via de senaat.

patriciërs
De families die afstamden van de oudste families uit de koningstijd. Je werd als patriciër geboren: je kon dus geen patriciër worden. In de begintijd van de republiek waren alle bestuurders patriciërs. Later hadden de plebejers dezelfde rechten, maar patriciërs bleven machtig.

plebejers
Alle burgers die geen patriciër waren, waren automatisch plebejer. Al in de vierde eeuw v.Chr. konden (rijke) plebejers ook consul worden. Vanaf 287 v.Chr. hadden ze dezelfde rechten als patriciërs. De volkstribunen kwamen altijd uit plebeïsche families.

polytheïsme
Een godsdienst waarin meer goden tegelijk worden vereerd.

populares
In de Late Republiek politici die hun doel wilden bereiken via de volksvergadering en niet via de senaat (zoals de optimates). Het was geen politieke partij.

republiek
In een republiek worden telkens nieuwe leiders gekozen en wordt de macht gedeeld. Het leiderschap is dus niet erfelijk.

romanisering
Het overnemen van (delen van) de cultuur van de Romeinen.

senaat
Een raad van 600 rijke en machtige Romeinen. Alle mannen in de senaat hadden ervaring in het bestuur van het Rijk, bijvoorbeeld als consul. In de republiek bepaalde de senaat de Romeinse politiek. In de keizertijd was de keizer het machtigst, maar hij luisterde meestal goed naar de ervaren senatoren.

tolerantie-edict
Als je mensen respecteert die een andere manier van leven hebben of een ander geloof, dan ben je tolerant. In 313 liet keizer Constantijn met een officieel bevel (edict) weten dat voortaan alle godsdiensten vreedzaam naast elkaar moesten leven.

vervolging / christenvervolging
De jacht op aanhangers van een verboden godsdienst. Als christenen werden opgepakt en zij weigerden hun geloof af te zweren, dan kregen ze de doodstraf. Vaak moesten ze in de arena vechten tegen wilde dieren.

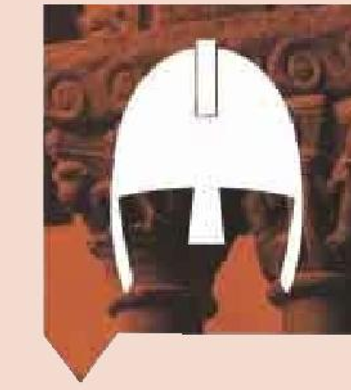
BRON 35 Nederland in de Romeinse tijd.

vetorecht
'Veto' betekent: ik verbied het. Als iemand vetorecht heeft, kan hij wetsvoorstellen of besluiten tegenhouden. In Rome hadden in de republiek volkstribunen en later de keizer vetorecht. In onze tijd heeft bijvoorbeeld de president van de V.S. vetorecht.

volkstribuun
In het begin van de republiek de beschermer van de plebejers. Ook later beschermden de tien volkstribunen de belangen van het volk. Met hun vetorecht konden ze alle beslissingen tegenhouden.

West-Romeinse Rijk
In het westelijke deel van het Romeinse Rijk nam de bevolking meestal de taal en cultuur van de Romeinen over. De officiële taal was het Latijn. Vanaf 395 was het West-Romeinse Rijk een apart deel van het Rijk, met een eigen keizer. In 476 droeg de laatste West-Romeinse keizer de macht over aan een Germaanse generaal.

4 De Franken: geweld en geloof

DE VROEGE MIDDELEEUWEN
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS (500-1000)

De Slag bij Poitiers

De moslims, volgelingen van de profeet Mohammed, hadden in de zevende eeuw in een razendsnel tempo het hele Midden-Oosten, het noorden van Afrika en Spanje veroverd. Ze kwamen zelfs herhaaldelijk de Pyreneeën over en drongen door tot de Zuid-Franse stad Poitiers. Daar in de buurt werd in 732 een moslimleger van krijgers te paard verslagen door een Frankische leger van voetvolk onder leiding van Karel Martel.
De Franse schilder Charles de Steuben schilderde dit werk dat hangt in het Paleis van Versailles, in de jaren 1834-1837. Voor hem was de slag bij Poitiers een van de belangrijke momenten in de Franse geschiedenis. Indringers werden verslagen, Karel Martel versterkte zijn macht en vergrootte het gebied waarover de Franken heersten. En die Franken werden in de negentiende eeuw gezien als de grondleggers van Frankrijk.

BRON 1 Charles de Steuben schilderde de slag bij Poitiers (732) in de jaren 1834-1837. Paleis van Versailles.

BRON 2 Het graf van Karel Martel, heerser van de Franken van 714 tot 741, in de kathedraal van Saint-Denis bij Parijs. In de kathedraal werden vrijwel alle Franse koningen begraven. Het beeld is gemaakt in de dertiende eeuw. Toen liet koning Lodewijk IX alle eerdere Franse koningen opnieuw begraven, ook zijn verre Frankische voorgangers. Op de graven liet hij levensgrote liggende beelden plaatsen. Er bestaan geen afbeeldingen van Karel Martel uit zijn eigen tijd.

Een machtige heerser

Lodewijk IX liet de beelden op de graven plaatsen om te laten zien hoe belangrijk de Franse koningen waren. De Frankische heersers hoorden daar volgens hem ook bij. Op het graf is Karel Martel afgebeeld als een machtige, waardige koning. Zijn gezicht, omgeven door lange, golvende haarlokken, straalt gezag en waardigheid uit. Ook de plek van Karels graf laat zien hoe belangrijk hij was. De kerk is gewijd aan Sint Dionysius, in het Frans: Saint Denis. Dionysius was de beschermheilige van Frankrijk. Volgens verhalen zou hij de Fransen tijdens veldslagen dikwijls te hulp zijn geschoten. Dat Karel Martel en andere heersers op deze heilige plek werden begraven, laat zien hoe machtig zij waren.

BRON 3 Een versierde strijdbijl, het wapen dat door de Franken veel werd gebruikt.

De Franken

Karel Martel heerste over de Franken. Dit Germaanse volk had zich na het vertrek van de Romeinen meester gemaakt van grote delen van het huidige Frankrijk, Duitsland, Nederland, België en Luxemburg. Karel draagt op zijn grafsteen een kroon. Toch was hij geen koning. Die kroon kreeg hij pas toen zijn lichaam in de dertiende eeuw werd bijgezet in de nieuwe graftombe. In die tijd dacht men dat Karel een koning was geweest. Dat komt doordat hij tijdens zijn leven veel machtiger was dan de echte koningen. Zijn titel ‘heerser en vorst van de Franken’ maakte duidelijk dat niet de Frankische koning, maar hij het was die de dienst uitmaakte. De koning moest naar hem luisteren. Het was Karel die de beslissingen nam, het leger aanvoerde en het land bestuurde. Hij maakte uit wie er op de troon zat. Na de dood van koning Theodorik IV in 737 vond hij het zelfs beter dat er helemaal geen nieuwe koning meer kwam. Tot aan zijn eigen dood vier jaar later was hij de enige heerser. Dat hij dit kon doen, bewijst zijn grote macht en aanzien.

Leenmannen, horigen, monniken en moslims

Karel Martel had zijn macht te danken aan zijn positie als hofmeier. Hij beheerde de domeinen of landgoederen van de koning, waar horige (aan de grond gebonden) boeren het werk deden. Hij verhoogde zijn aanzien door de successen die hij boekte als aanvoerder van het leger. Karel kreeg bijna heel Frankrijk in handen. Hij breidde de macht van de Franken uit ten koste van andere Germaanse volken, bijvoorbeeld de Friezen, die in het noorden en de kustgebieden van het tegenwoordige Nederland woonden. In de veroverde gebieden hielp hij de monniken het christendom, dat in de Romeinse tijd was ontstaan, te verspreiden. Hij steunde de geestelijkheid in haar werk, maar gebruikte zijn populariteit en macht wel om de bezittingen van kerken en kloosters in beslag te nemen. De grond gaf hij aan zijn eigen mannen in ‘leen’.
De nakomelingen van Karel Martel waren zelfs nog machtiger. Zijn zoon Pippijn III werd gekroond tot koning van de Franken. Zijn kleinzoon Karel de Grote schopte het nog verder. Toen deze op Eerste Kerstdag van het jaar 800 tot keizer werd gekroond, trad hij in de voetsporen van de Romeinse keizers, die tot 476 over Europa hadden geheerst. In andere Europese landen vonden er vergelijkbare ontwikkelingen plaats, maar omdat de Franken in de vroege Middeleeuwen het machtigst waren, staan dit volk en zijn heersers in dit hoofdstuk centraal. Deze tijd, van 500 tot 1000, wordt ook de Tijd van monniken en ridders genoemd. Geloof en geweld speelden een belangrijke rol.

BRON 4 Het klooster van Fleury in Frankrijk, gesticht in de zevende eeuw.

Het belang van het rijk van de Franken

Het rijk van Karel Martel en zijn opvolgers heeft niet erg lang bestaan. De kleinzoons van Karel de Grote kregen ruzie over de verdeling van de erfenis. Het rijk viel steeds verder uiteen. Toch bleef er veel bewaard. De koningen van Duitsland namen de keizerstitel van de Franken over. Het Duitse keizerrijk bleef tot in de negentiende eeuw bestaan en ook andere Europese heersers bleven dromen van een keizerskroon.
Het christendom dat door de Franken, vaak met geweld, werd verspreid bepaalde eeuwenlang de Europese cultuur en samenleving. Hieraan worden we herinnerd door de talloze kerken en kloosters die nog altijd in heel Europa te zien zijn.
De manier waarop de Frankische vorsten grond aan hun trouwe volgelingen in leen gaven, legde de basis voor het feodale stelsel, dat nog eeuwenlang het bestuur van de Europese koninkrijken zou bepalen.
De horige boeren die de grond bewerkten, maakten het de heren van de domeinen mogelijk veel rijkdom en aanzien te verwerven. Deze heren met hun families werden de adel, die nog steeds bestaat, ook al heeft zij inmiddels bijna al haar macht verloren.
De islam, de godsdienst die in deze periode ontstond, is nog altijd een van de grote wereldgodsdiensten.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De verhouding tussen heer en vazal, tussen leenheer en leenman.
2. Het ontstaan van hofstelsel en horigheid.
3. De verspreiding van het christendom in geheel Europa.
4. Het ontstaan en de verspreiding van de islam.

HOOFDVRAAG

Welke invloed hadden het geweld en het geloof in de vroege Middeleeuwen?

DEELVRAGEN

1. Hoe ontstond het rijk van de Franken en hoe werd het bestuurd?
2. Hoe was de agrarische samenleving georganiseerd?
3. Hoe verspreidde het christendom zich over Europa?
4. Hoe ontstond de islam en hoe heeft deze nieuwe godsdienst zich verspreid?
5. Door welke oorzaken viel het Karolingische rijk uiteen?

4 1 Het rijk van de Franken

DEELVRAAG

1 **Hoe ontstond het rijk van de Franken en hoe werd het bestuurd?**

BRON 5 De Franken op het hoogtepunt van hun macht: het rijk van Karel de Grote.

BRON 6

Een 'barbaars' stamhoofd houdt een feestelijke optocht

Clovis ontving van de Oost-Romeinse keizer Anastasius documenten die hem het ambt van consul verleenden. In de basiliek van Sint Maarten heeft hij zich een purperen tunica en een mantel aangetrokken en zichzelf een diadeem op het hoofd gezet. Nadat hij zijn paard had bestegen, liet hij zien hoe vrijgevig hij was. Eigenhandig strooide hij goud en zilver naar het publiek dat langs de kant van de weg stond die loopt van de basiliek naar de kathedraal. Vanaf die dag noemde men hem consul en *augustus* [verhevene].

Naar: Gregorius van Tours, Geschiedenis van de Franken (594).

De Franken onder de Merovingen

De Frankische koning Clovis (481-511) had veel weg van een meedogenloze heerser, een echte 'barbaar'. Hij ruimde alle andere Frankische vorsten, inclusief zijn eigen familieleden, een voor een uit de weg totdat hij de enige heerser was. Toen hij op een dag het leger inspecteerde, sloeg hij een **krijgsman** met een bijl de hersens in, omdat die ooit met hem had geruzied over de verdeling van de buit. Aan de andere kant was Clovis trots op zijn contacten met de keizer van het Oost-Romeinse Rijk en deed hij zijn best om op een Romeinse heerser te lijken.
Gedurende de vierde en vijfde eeuw, de beginperiode van de **volksverhuizingen**, drongen steeds meer volken uit de gebieden ten noorden van de Rijn en de Donau het Romeinse Rijk binnen. De Romeinen lieten de Franken toe binnen het Rijk om mee te helpen de grenzen te beschermen. De meeste Germaanse staten uit de tijd van de volksverhuizingen bestonden niet lang. Dat gold niet voor de Franken. Van de volken die nieuwe koninkrijken hadden gesticht nadat de Romeinse legers uit West-Europa waren vertrokken, waren de Franken het succesvolst. Dit volk leefde oorspronkelijk ten oosten van de Rijn in het tegenwoordige Duitsland. De Romeinse keizers hadden hen al in de derde eeuw als bondgenoten toegelaten in België en het zuiden van Nederland. Aan het einde van de vijfde eeuw slaagde Clovis, uit de familie van de **Merovingen**, erin bijna heel Frankrijk te veroveren. Hij heerste over een bevolking die bestond uit Germanen en afstammelingen van Gallo-Romeinen. Ook onderwierp hij de Franken die nog aan de overzijde van de Rijn leefden. Toen Clovis in 511 stierf, erfde elk van zijn vier zonen een deel van het rijk. Toch slaagden ze er samen in het Frankische gebied verder uit te breiden. Daarna ging het met de Merovingen bergafwaarts. Omdat het rijk bij de dood van de volgende koningen telkens weer werd opgedeeld en de verschillende koningen dikwijls meer tegen elkaar vochten dan tegen hun gemeenschappelijke vijanden, verloren de Merovingen geleidelijk hun rijkdom en hun macht.

De Karolingen

Intussen namen de macht en het aanzien van de **hofmeiers** toe. Als beheerders van de bezittingen van de koning waren ze uiteindelijk rijker dan de Merovingen zelf. Ze gebruikten hun rijkdom om krijgsmannen in dienst te nemen met wie ze andere Germaanse volken overwonnen, zoals de Friezen in het noorden van Nederland. Hofmeier Karel Martel versloeg rond 732 in de buurt van Poitiers een moslimleger dat via Spanje Frankrijk was binnengedrongen. Hij had meer macht dan de koning en was de feitelijke heerser van de Franken. Zijn zoon Pippijn III de Korte zette in 751 de laatste Merovingische koning af, stuurde hem naar een klooster en besteeg zelf de troon. Pippijns zoon Karel de Grote (768-814) was de machtigste van alle Frankische koningen. Naar hem wordt deze koningsfamilie de **Karolingen** genoemd. Bijna ieder voorjaar verzamelde Karel de Grote zijn krijgsmannen om op oorlogspad te gaan, op zoek naar buit en meer grond. Dertig jaar lang vocht hij tegen de heidense Saksen, die in het oosten van Nederland en het noorden van Duitsland woonden. Ten slotte wist hij hen te overwinnen. Hij dwong hen met geweld christen te worden. De Avaren, die in Hongarije leefden, dwong hij tot de betaling van een schatting: jaarlijks moesten ze hem een enorme som geld betalen om door hem met rust te worden gelaten. Ook beschermde hij de paus tegen de Longobarden die zich in Noord-Italië hadden gevestigd, en vocht hij in Spanje tegen de moslims. Toen paus Leo III uit Rome moest vluchten, schoot Karel hem te hulp. De paus en velen met hem zagen Karel, die inmiddels over een groot deel van Europa heerste, als beschermer van de kerk. Leo beloonde Karel door hem op Eerste Kerstdag van het jaar 800 tot keizer te kronen. Voor het eerst sinds de afzetting van de laatste West-Romeinse keizer in 476 heerste er in West-Europa weer een keizer.

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken hebt. Veel bronnen bevatten onjuiste informatie. Een schrijver kan informatie achterhouden, verdraaien of verkeerd uitleggen. Er zijn hulpvragen om betrouwbaarheid te controleren.
Je moet letten op drie dingen:

1 *Wanneer is de bron gemaakt?*
Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd tussen gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder de bron is.

2 *Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?*
Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

3 *Wat is de bedoeling van de maker van de bron?*
Dit is belangrijkste en de lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.

Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet.

BRON 7

Theodorik, de zoon van Clovis, roept zijn vazallen op ten strijde te trekken

Volg mij, en ik zal jullie naar een land leiden waar jullie goud en zilver zullen vinden, zoveel jullie maar kunnen begeren en verlangen. Daar kunnen jullie vee, slaven en kleren roven in overvloed.

Gregorius van Tours, Geschiedenis van de Franken (594).

Het bestuur van het rijk

Germaanse vorsten als Clovis hadden zich altijd omringd met dappere krijgsmannen die een eed van trouw aan hen hadden afgelegd.
De geroofde buit werd onder de krijgslieden verdeeld, vaak door verloting. Zo onderhield de vorst deze **vazallen** door hun voedsel, kleding, sieraden, paarden en wapens te schenken. Een goede wapenrusting was erg kostbaar. Vooral een strijdros en een maliënkolder (een lang hemd van kleine ijzeren ringetjes) waren erg duur. Om te zorgen dat hun gewapende ruiters of **ridders** zich deze dingen konden veroorloven, gaven de Karolingen hun grond in leen. Een **leen** was een stuk grond dat je mocht gebruiken om van te leven, maar dat eigendom bleef van degene die het in leen gaf. De gever was de **leenheer**, de ontvanger de **leenman**.
Karel de Grote paste deze methode ook toe in het bestuur van zijn uitgestrekte rijk. De Romeinse keizers hadden gebruikgemaakt van ambtenaren die een salaris ontvingen. Maar omdat er steeds minder handel kwam en er daarom niet veel munten in omloop waren, kon Karel de Grote zijn medewerkers niet met geld betalen. Hij had wel veel grond: al vanaf de tijd dat ze hofmeiers waren, hadden de Karolingen land veroverd op hun vijanden of afgenomen van de kerk. Daarom gaf Karel ook de hertogen en graven die in zijn naam delen van het rijk bestuurden en met hem meevochten tijdens oorlogen grond in leen. In later tijden groeide dit uit tot een echt systeem: het **leenstelsel** of **feodalisme**.

BRON 8 Karel de Grote (reliekhouder uit de veertiende eeuw).

Verdieping bij 4.1

Een grote vent met een buikje

DEELVRAAG
Hoe zag Karel de Grote eruit?

In deze verdieping onderzoek je wat de bronnen ons vertellen over het uiterlijk van Karel de Grote. Maar hoe betrouwbaar zijn die bronnen?

Koningen zonder gezicht

In de vroege Middeleeuwen zijn er zelden portretten gemaakt van mensen, zelfs niet van pausen, koningen en keizers. We weten daarom niet hoe zij eruitzagen. Voor ons zijn het heersers zonder gezicht. Ook van Karel de Grote zijn er geen portretten uit zijn eigen tijd. Toch zijn er enkele bronnen die ons misschien iets kunnen vertellen over zijn uiterlijk. Einhard, die Karel goed kende, beschrijft in het boek dat hij over hem schreef hoe de keizer eruitzag. Verder zijn er munten die Karel liet slaan en waarop hij is afgebeeld. Tot slot is er een beeldje dat rond 865 is gemaakt en dat misschien Karel de Grote voorstelt. Het is echter de vraag hoe betrouwbaar die bronnen zijn.
In deze verdieping oefen je het beoordelen van de betrouwbaarheid van bronnen.

BRON 9 Zilveren munt van Karel de Grote met de inscriptie KAROLVS IMP(erator) AVG(ustus): Karel de verheven keizer.

BRON 10 Ruiterbeeldje dat misschien Karel de Grote voorstelt, rond 865 gemaakt.

BRON 11

De edelman Einhard beschrijft Karel
Hij was breedgebouwd en stevig, lang maar ook weer niet te. Zijn lengte was zeven keer de maat van zijn voeten. Zijn kruin was rond, zijn ogen waren heel groot en levendig. Zijn neus was een beetje groter dan gemiddeld. Hij had mooi grijs haar. Zijn gezicht was vriendelijk en vrolijk. Hij straalde gezag en waardigheid uit, of hij nu zat of stond. Hoewel zijn nek wat dik en ook kort leek en hij een beetje een buikje had, viel dat niet op omdat hij zo groot was. Hij liep met stevige passen en zijn lichaamshouding was mannelijk. Zijn stem was helder, maar paste niet zo goed bij zijn uiterlijk.
Naar: Einhard, Het leven van Karel de Grote (omstreeks 825).

4 2 Op het domein

DEELVRAAG
2 Hoe was de agrarische samenleving georganiseerd?

BRON 12 Op het land was altijd veel werk te verrichten.

Economische achteruitgang en onveiligheid

Al in de laat-Romeinse tijd ging het niet goed met de economie. De landbouwproductie daalde. Er kwamen minder voedseloverschotten, waardoor de handel en daarna ook nijverheid afnamen. Het waren bovendien onrustige tijden. Vreemde volken trokken, al dan niet uitgenodigd, het rijk binnen en gewapende bendes zorgden voor veel overlast. De situatie verslechterde nog meer nadat de laatste

Romeinse legioenen waren vertrokken en de limes niet meer verdedigden. Wegen en bruggen werden niet onderhouden. Reizen was gevaarlijk, want het was overal onveilig. Steeds opnieuw raakten er volkeren op drift op zoek naar een plek om te wonen.
Rond de tijd dat Karel de Grote regeerde, leek het even rustiger te worden. Maar al tijdens zijn regering doken nieuwe invallers op. De Noormannen, maar ook de Hongaren en Saraceense (islamitische) zeerovers brachten veel schrik teweeg. De steden vervielen steeds verder en uiteindelijk woonden bijna alle mensen weer op het platteland.
De steden die overbleven krompen flink. Verdwenen was de **agrarisch-urbane** of **landbouwstedelijke samenleving** van de Oudheid, waarin landbouw nog wel het belangrijkste middel van bestaan was geweest, maar er ook bloeiende steden met kooplui en ambachtslieden hadden bestaan. Er bestond weer een agrarische cultuur: bijna alle mensen leefden van de landbouw. De meesten leefden en werkten op het domein van een heer.

Het domein

Een **domein** was een landgoed van een heer: een koning, edelman, bisschop of abt. Het werd bewerkt volgens het **hofstelsel**. De landbouwgrond was daarbij verdeeld in twee stukken. Op één deel stond het kasteel of klooster met de akkers van de heer. Het werk werd daar gedaan door zijn knechten en de **horigen**. De horigen hadden hun akkers op het tweede deel van het domein. Voor de akkergrond betaalden ze pacht door een deel van de oogst aan de heer te geven. Ze waren verplicht een vast aantal dagen per jaar op het land van de heer te werken. Verder moesten ze herendiensten verrichten. Dat waren klussen zoals de gebouwen van de heer onderhouden, hout sprokkelen, de gracht schoonhouden en goederen vervoeren. Horigen waren geen slaven, want ze waren niet het eigendom van de heer. Wel waren ze gebonden aan de grond: als de heer de grond verkocht of weggaf, maakten de horigen deel uit van de verkoop of schenking. Zonder toestemming mochten ze het domein niet verlaten of trouwen.
Boeren konden op verschillende manieren in **horigheid** geraken. Sommige horigen waren afstammelingen van slaven uit de Romeinse tijd, die van hun meester een lapje grond in pacht hadden gekregen om te bewerken. Op die manier hoopte de grootgrondbezitter de productie te verhogen. Anderen stamden af van vrije boeren die hun eigen grond hadden afgestaan aan een edelman of klooster. Dit deden ze in ruil voor bescherming tegen alle geweld van invallers en roofridders. Maar soms ook puur om te overleven in ruil voor voedsel wanneer achter elkaar een aantal oogsten was mislukt. De heer kreeg er niet alleen meer grond bij, maar had op deze manier ook altijd genoeg arbeidskrachten. Die waren namelijk schaars in deze onrustige tijden van volksverhuizingen, rooftochten en oorlogen. Bij het domein hoorden behalve gebouwen en akkers ook weidegronden, bossen en moerassen. Daar graasde het vee, verzamelden de boeren brandhout en ging de heer op jacht. Op het domein werd zo'n beetje alles verbouwd en geproduceerd wat nodig was om te leven. De domeinen waren dus **zelfvoorzienend**. Anders gezegd: er was sprake van **autarkie**. Ieder domein had zijn eigen molen, bierbrouwerij, smidse en visvijver. Ook was er een eigen kerkje.

BRON 13

Heer Eodbert verkoopt een domein
Ik, Eodbert, heb uit vrije wil besloten aan u eerbiedwaardige vader Rigobert, abt van het klooster in Sint-Omaars, al mijn bezit in de plaats Rumlingen in het district Terwaan te verkopen. Ik kreeg dit bezit in handen als erfenis van mijn betreurde zoon Chardebert. Ik draag het in zijn geheel aan u over, met alle hoeven, akkers, gebouwen, boeren, bossen, weiden, meren, beken, molens, kudden en herders. De abt ontvangt dit bezit en zal het in vol eigendom beheren. We zijn een prijs overeengekomen die ons allebei goed lijkt: 1.500 schellingen.
Naar: Cartularium van het klooster Sint Bertinus in Saint Omer (Noord-Frankrijk) (704).

Meer dan een eigenaar van de grond

De heer van een domein, of hij nu een vorst, edelman, bisschop of abt was, was niet alleen de eigenaar van de grond. Hij oefende ook de rechtspraak uit over de boeren die er woonden. Als er bijvoorbeeld tussen twee boeren ruzie ontstond over een stuk grond, moesten ze het voor de rechtbank van de heer uitvechten. De rechtszitting vond plaats in het kasteel of klooster van de heer. Die hoorde de zaak aan, riep er getuigen bij en velde een oordeel waaraan iedereen zich moest houden. De regels die hierbij werden gevolgd stonden niet in een wetboek opgeschreven, maar werden mondeling van generatie op generatie overgeleverd. Op basis van dit gewoonterecht werden ruzies over grond en andere minder grote zaken opgelost. Soms werden ook ernstige misdaden, zoals moord, berecht. Veel heren hadden meer dan één domein en trokken rond tussen die verschillende domeinen. Het beheer en het bestuur van het domein lieten ze tijdens hun afwezigheid over aan een plaatsvervanger: de meier of rentmeester. In naam van de heer sprak hij recht, hield hij toezicht op het werk en inde hij de pacht.

4 3 Binnen de muren van het klooster

DEELVRAAG
3 **Hoe verspreidde het christendom zich over Europa?**

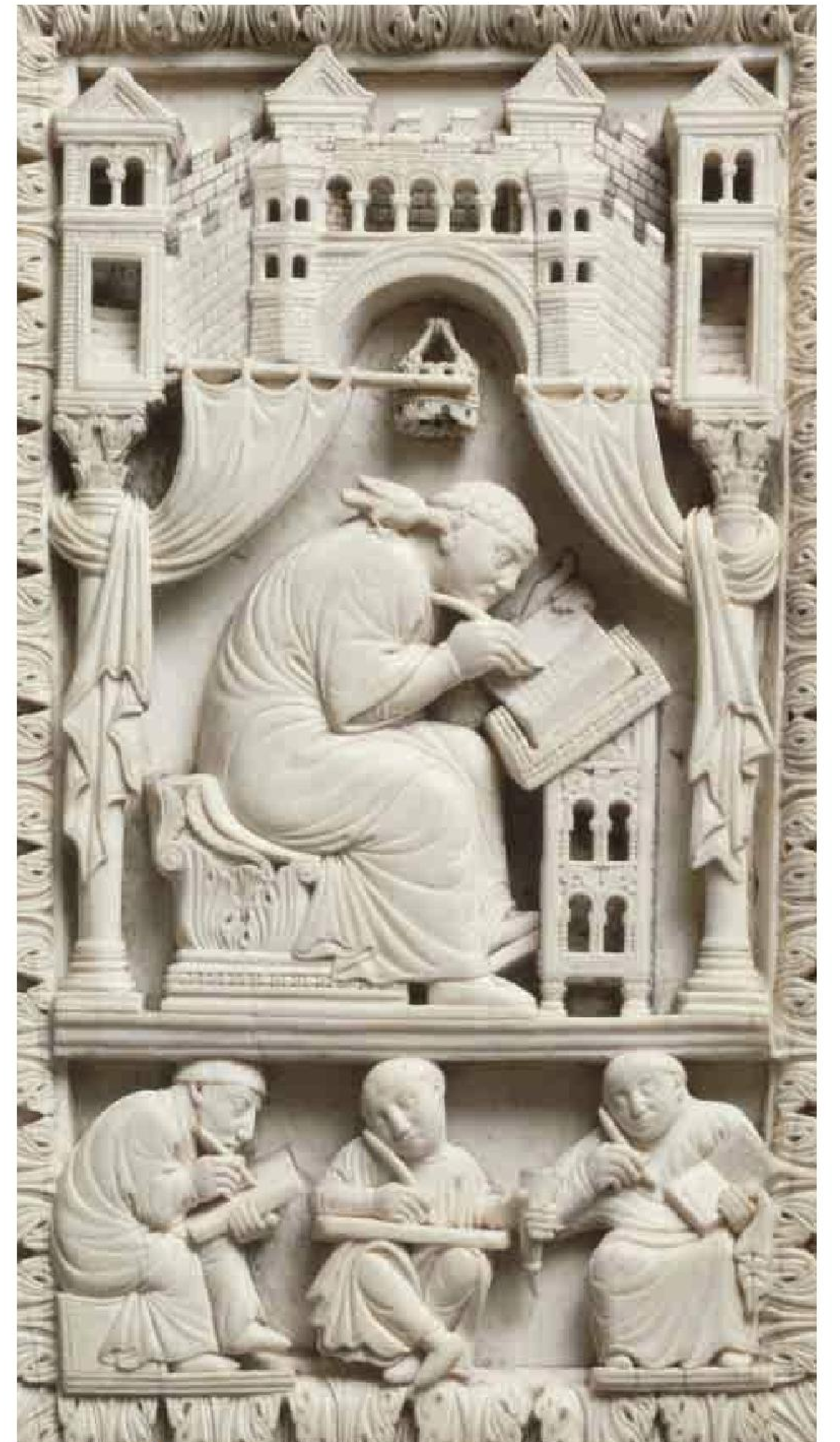
De kerkvaders

In de vierde en vijfde eeuw had het christendom zich over het Romeinse Rijk verspreid. De leer van het christelijk geloof lag aanvankelijk nog niet vast. De geloofsleer werd geleidelijk vastgelegd door de **kerkvaders**.
De beroemdste kerkvader is Augustinus. Hij leefde van 354 tot 430, dus tijdens de volksverhuizingen nog vóór de Middeleeuwen, maar zijn boeken hebben in die periode veel invloed gehad. In 410 was Rome geplunderd door een Germaans volk, de Visigoten. Romeinen die nog heiden waren, gaven de christenen de schuld. Zij hadden de oude deugden die Rome groot hadden gemaakt, vaderlandsliefde en krachtdadigheid, verloren. In zijn boek *De stad van God* ging Augustinus in tegen deze kritiek. Om te bewijzen dat de christenen niet de schuld hadden, gaf Augustinus een overzicht van alle rampen die de stad Rome ooit hadden getroffen. Hij bewees zo dat er ook al veel mis was gegaan voordat Christus zelfs maar was geboren. Bovendien was het nou ook niet zó erg dat Rome was geplunderd. Het leven op deze aarde, waar veel zondigheid heerste, was volgens Augustinus helemaal niet zo belangrijk. Het echte leven begon pas na de dood. Alleen de mensen die goed leefden en in Christus geloofden, zouden door God worden uitgekozen om naar de hemel te gaan. Deze mensen hoorden bij de 'stad van God'.

De kerstening van de Germanen

De Germaanse volken die het vroegst met de Romeinen in contact kwamen, bekeerden zich al snel tot het christendom. Bij die **kerstening** hadden de vorst en adel een voorbeeldrol. Zo liet de Frankische koning Clovis zich in 496 **katholiek** dopen, samen met de meeste van zijn edelen. Vele Franken volgden. Clovis kreeg hierdoor meer steun van de Gallo-Romeinse bevolking. Vooral de steun van de machtige bisschoppen kwam hem goed van pas.

De Frankische heersers hadden een hechte band met de kerk, en zeker met de bisschop van Rome: de paus. De pausen stuurden missionarissen uit. Deze verkondigers van het geloof werden door de Frankische heersers beschermd.

BRON 14 Paus Gregorius I de Grote was de laatste grote kerkvader. Beneden drie monniken. Het ivoren reliëf is een kunstwerk op de omslag van een evangelarium (een boek met verhalen over Jezus Christus) uit het klooster Heiligenkreuz in Oostenrijk. Negende of tiende eeuw.

De Karolingen schoten de paus verschillende keren te hulp toen deze in het nauw was gebracht door zijn vijanden. De pausen beloonden de Karolingen voor hun steun door hen als machthebbers te erkennen en zo hun onderdanen te manen tot gehoorzaamheid. In 751 bijvoorbeeld vond paus Zacharias het goed dat Pippijn de Korte voortaan de kroon zou dragen, toen deze de laatste Merovingische koning wilde afzetten. En in 800 was het de paus die Karel de Grote de keizerskroon opzette. Op hun beurt maakten koningen gebruik van de diensten van **geestelijken**, bijvoorbeeld in het bestuur van het koninkrijk.

Staatsinrichting

Kerk en staat
In de laat-Romeinse tijd waren de keizers feitelijk de baas over de kerk. Zij traden op als voorzitter van de kerkvergaderingen (concilies). Wat daar was besloten, werd in hun naam als wet afgekondigd.
De band tussen de vorsten en de geestelijken was ook in de Tijd van monniken en ridders zeer hecht. Koningen beschermden met wetten kerk en geestelijken. De geestelijken boden op hun beurt hulp bij bestuurszaken. Er was toen geen scheiding tussen kerk en staat, zoals wij die kennen.
Tegenwoordig bemoeit de regering zich niet met het geloof van de mensen, terwijl de leiders van de kerken geen taak hebben in het bestuur van het land. Pas in de hoge Middeleeuwen werd heel voorzichtig een begin gemaakt met de scheiding tussen kerk en staat. Het zou echter nog duren tot de late achttiende eeuw voordat die scheiding een feit was.

De kerstening van de Friezen en de Saksen

De kerstening van de Franken verliep gemakkelijk, omdat hun koning en edelen tot het christendom waren overgegaan en daarmee hun onderdanen het voorbeeld gaven. Moeizamer ging het bij de Friezen en de Saksen. Hun bekering viel samen met de verovering van hun gebied door de Franken. De leiders van de Friezen en de Saksen verzetten zich heftig.

BRON 15 Bonifatius tijdens zijn missie onder de Friezen.

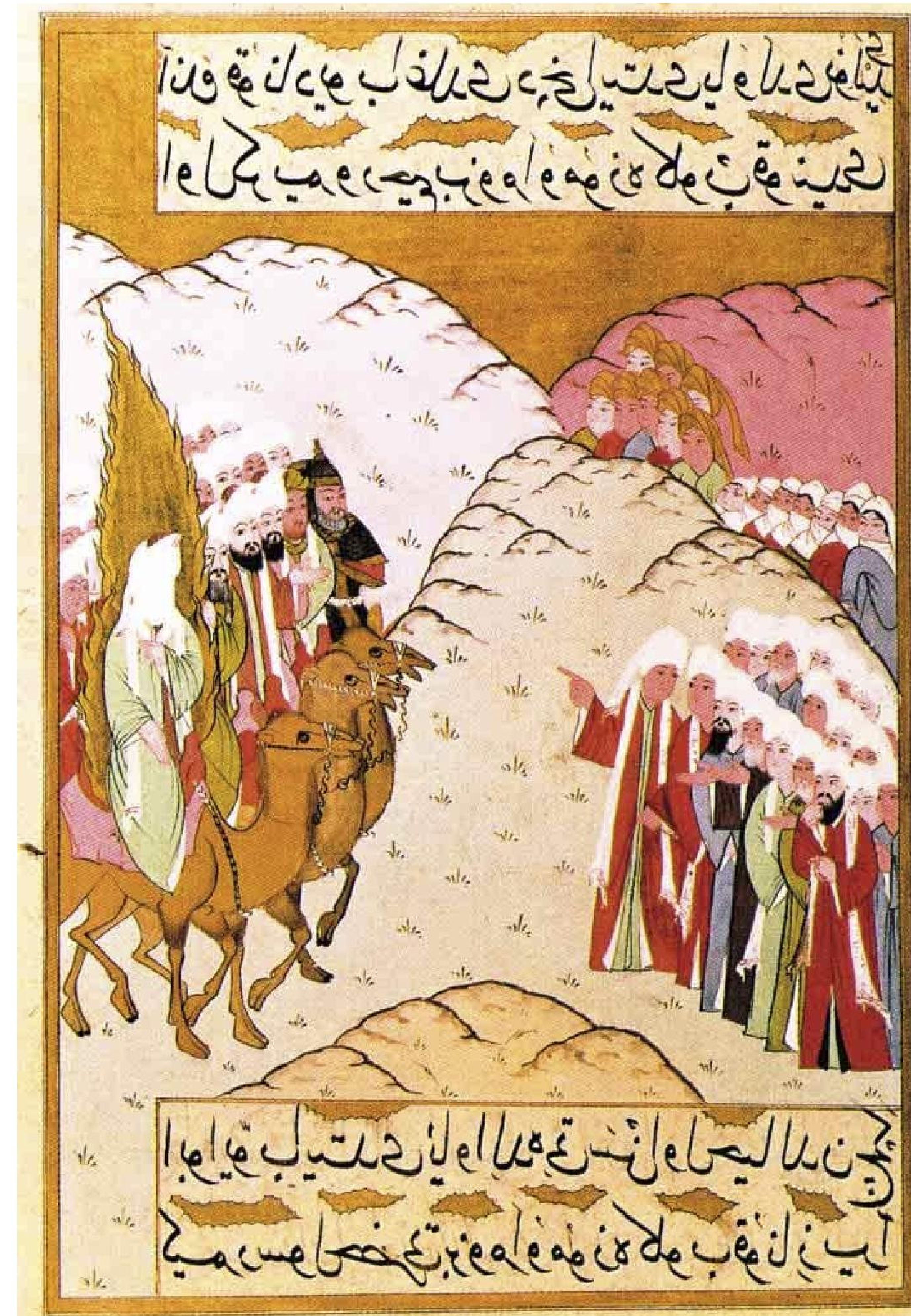
De missionarissen van het gebied kwamen meestal uit Engeland, dat op initiatief van paus Gregorius de Grote (590-604) al vroeg was gekerstend. Uit dat land kwam Willibrord, die in 690 begon het christelijk geloof onder de Friezen te verkondigen. De Friezen onder hun leider Radbod verzetten zich tegen de kerstening, omdat die gepaard ging met een toenemende invloed van de Franken.
In 716 kwam Willibrords landgenoot Bonifatius naar het vasteland. Hij hervatte het missiewerk. Dat was niet zonder gevaar. In 754 werd hij te Dokkum vermoord. De Friezen gingen pas definitief tot het christendom over nadat Karel Martel hen had onderworpen. Karel de Grote versloeg op zijn beurt de Saksische hertog Widukind, waarna hij de Saksen met geweld dwong christen te worden. Tegen het jaar 1000 was zo'n beetje heel West-Europa gekerstend.

Monniken en nonnen

Sommige strenge gelovigen hadden zo'n hekel aan alle aardse zaken dat ze als kluizenaar gingen leven. Afgezonderd van alle andere mensen wilden ze zich op een verlaten plek enkel en alleen bezighouden met God. Anderen zochten als monnik of non hun toevlucht binnen de muren van het klooster. Ze legden een gelofte af van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid aan de abt. Ze brachten hun tijd door met bidden en werken. Monniken speelden een belangrijke rol bij de kerstening. Kloosters boden onderdak aan missionarissen tijdens hun bekeringswerk. Kloosterlingen verzorgden onderwijs en verpleegden zieke mensen.
Een ander werk waar de kloosterlingen zich op toelegden was het kopiëren van boeken. Dat gebeurde met de hand en was daarom een inspannend werk. De boeken werden op perkament geschreven en vaak versierd met prachtige miniaturen. Ze waren daarom erg kostbaar. De meeste boeken hadden te maken met het geloof, maar ook kopieerde men werken van Griekse en Romeinse auteurs. Veel van de klassieke cultuur is in de vroege Middeleeuwen verloren gegaan, maar het is aan de monniken te danken dat een deel is overgebleven.
Van de mooie christelijke idealen kwam uiteindelijk niet veel terecht. De kloosters werden steeds rijker, doordat koningen en edelen ze veel grond schonken. Op den duur bezaten de meeste kloosters uitgestrekte domeinen, waarop horigen het werk deden. De abt van zo'n klooster was een machtig man. Hij had zijn eigen leenmannen, die hij in oorlogstijd persoonlijk aanvoerde. Net als bisschoppen en andere priesters behoorden de kloosterlingen tot de geestelijkheid. De manier waarop de geestelijken leefden, verschilde dikwijls echter weinig van die van de gewone gelovigen: de leken. Vaak hadden ze een gezin en een boerenbedrijfje om van te leven.

4 4 Een nieuw geloof: de islam

DEELVRAAG
4 **Hoe ontstond de islam en hoe heeft deze nieuwe godsdienst zich verspreid?**

BRON 16 De hedsjra van Mohammed

Een nieuwe godsdienst

In de achtste eeuw kwam Europa in aanraking met een nieuwe godsdienst: de **islam**. De islam is in de zevende eeuw ontstaan op het Arabisch schiereiland. Daar woonden toen stammen die leefden als nomaden. Ze waren onderling sterk verdeeld en voerden vaak oorlog tegen elkaar. Mohammed, een koopman uit Mekka, bracht daarin verandering.

Mekka was een stad aan een belangrijke karavaanweg, waar veel handelaren kwamen. Ook kwamen er veel pelgrims. Zij bezochten de Ka'aba, een tempel waarin een heilige steen stond en verschillende goden werden vereerd. Mohammed kreeg visioenen waarin de aartsengel Jibriel (in de Bijbel Gabriël genoemd) hem boodschappen doorgaf van God, die hij Allah noemde. Allah was de enige god en Mohammed noemde zich Allah's profeet of boodschapper. Zijn boodschappen werden later opgetekend in de Koran, het heilige boek van de moslims.
Mohammed begon zijn nieuwe geloof te verkondigen, maar de inwoners van Mekka hadden weinig belangstelling. In 622 moest Mohammed zelfs vluchten naar een andere stad, Medina. Deze vlucht, de **hedsjra**, is het begin van de islamitische jaartelling.
In Medina kreeg Mohammed wel veel volgelingen. Vanuit die stad begon hij een **jihad** of heilige oorlog. In 630 namen hij en zijn aanhangers Mekka in. Dit vormde het begin van een lange reeks veroveringen.
Toen Mohammed twee jaar later stierf, waren de meeste Arabische stammen op het schiereiland onder zijn gezag verenigd en bekeerd tot de islam.

De verspreiding van de islam

Na Mohammeds dood gingen de veroveringen door, en in rap tempo. Dat kwam niet alleen doordat de Arabieren beschikten over goed geoefende, snelle ruiters, maar ook doordat hun tegenstanders door onderlinge oorlogen en burgeroorlogen waren verzwakt. De Byzantijnen en Perzen, die over grote rijken heersten, konden daarom niet genoeg weerstand bieden. Ook werd elke moslim die in

BRON 17 De verspreiding van de islam

de jihad zou sneuvelen een beloning in het vooruitzicht gesteld: een plaatsje in het paradijs. Daardoor waren de soldaten heel fanatiek. Binnen vijfentwintig jaar veroverden Mohammeds opvolgers, de kaliefs, het hele Midden-Oosten. Daarna werd Noord-Afrika onder de voet gelopen. Vandaar staken de moslims in 711 over naar Spanje, dat ze in korte tijd onderwierpen. Ze drongen nog verder op. In 717-718 belegerden ze zelfs Constantinopel, de hoofdstad van het Byzantijnse Rijk. Maar ten slotte gaven ze het op. Een ander moslimleger werd rond 732 in de buurt van het Franse Poitiers verslagen door hofmeier Karel Martel.
In de veroverde gebieden bekeerden de meeste mensen zich tot de islam. De christenen en joden die daar leefden, mochten hun eigen geloof houden, want ze geloofden net als de moslims in één god. Ze moesten wel een speciale belasting betalen. Aanvankelijk hielden veel mensen vast aan het eigen geloof, maar naarmate de Arabische overheersing langer duurde, kozen steeds meer mensen er toch voor de nieuwe godsdienst te aanvaarden. Handelaren brachten de islam ook naar gebieden die niet door de Arabieren veroverd werden. Op deze manier verspreidde de islam zich over grote delen van Afrika en Azië.

Kalief Harun al-Rashid

De Arabieren waren grote veroveraars, maar ook op het gebied van de cultuur waren hun prestaties indrukwekkend. Van de volken die ze overwonnen, namen ze veel over, vooral van de Grieken en de Perzen. Op gebieden als de geneeskunde, de wiskunde, de geografie en de bouwkunst liepen ze voor op het Westen. Het hoogtepunt van de Arabische cultuur werd bereikt onder kalief Harun al-Rashid (786-809).
In zijn tijd was Bagdad de hoofdstad van het Arabische rijk. Terwijl in West-Europa in die tijd de steden vervielen, had Bagdad al bijna een miljoen inwoners. Het was niet alleen een grote, maar ook een welvarende stad. Karavanen voerden producten aan uit alle delen van de toen bekende wereld. Uit China kwamen zijde en porselein, uit India en Indonesië specerijen, uit Afrika goud en ivoor, uit Europa slaven en wapens. Er bestonden banken, waar je een cheque (een papieren bewijsstuk) die je duizenden kilometers verderop in bijvoorbeeld Marokko had gekregen, kon inwisselen tegen geld. Om zijn rijk te besturen, kon Harun beschikken over goed opgeleide ambtenaren. Ze haalden voor hem de belasting op, spraken recht en brachten zijn boodschappen over naar de hoven van andere vorsten.
Harun had veel belangstelling voor de wetenschap, een passie die zijn zoon kalief al-Mamun met hem deelde. Al-Mamun legde een grote bibliotheek aan, waarvoor hij boeken liet zoeken in alle windstreken. De werken van Griekse filosofen en geleerden als Aristoteles, Pythagoras, Euclides en Archimedes liet hij in het Arabisch vertalen. De bibliotheek, het 'Huis van de Wijsheid', trok veel geleerden aan, vooral beoefenaars van de astronomie, een wetenschap waarvoor de kalief een grote belangstelling koesterde. Een van de geleerden die al-Mamun uitnodigde om voor hem te werken was de beroemde wiskundige al-Khwarizmi.
Onder de latere kaliefs viel het rijk van de Arabieren ten prooi aan onderlinge strijd. Langzaam viel het uiteen. Andere volken profiteerden, zoals Turkse stammen uit de steppen van Centraal-Azië, die eerder al tot de islam waren overgegaan. In 1055 zou een van deze stammen, de Seldsjoeken, Bagdad veroveren.

BRON 18

Karel de Grote en de 'koning van de Perzen'
Karels relatie met Aäron, de koning van de Perzen, die over bijna het hele Oosten regeerde, was zo vriendschappelijk dat deze hem meer dan alle andere vorsten in de wereld waardeerde. Hij vond dat hij alleen aan Karel bewijzen van hulde en vrijgevigheid verschuldigd was. Karel stuurde gezanten om het heilig graf en de plaats van de herrijzenis van onze Heer en Verlosser te bezoeken. Toen zij aan Aäron vertelden wat zij wilden, gaf hij niet alleen meteen toestemming, maar plaatste die heilige en zalige plek ook onder het gezag van de keizer. Toen de gezanten terugkeerden naar huis, stuurde Aäron zijn eigen gezanten met hen mee. Ze brachten Karel prachtige geschenken: dure stoffen, specerijen en andere kostbare spullen uit het Oosten. Een paar jaar eerder had Aäron hem al zijn enige olifant gestuurd, toen Karel daar om had gevraagd.
Naar: Einhard, Het leven van Karel de Grote, (omstreeks 825).

Verdieping bij 4.4

Verraad, verwoestingen en verdragen

In deze verdieping onderzoek je hoe het mogelijk was dat de moslims Spanje binnen een paar jaar bijna helemaal hadden onderworpen. Om die vraag te beantwoorden bestudeer je primaire bronnen.

Al-Andalus

In 711 stak een leger van Arabieren en Berbers (een volk dat leeft in Noord-Afrika) de Straat van Gilbraltar over. Hun aanvoerder Tarik ibn Ziyad was door Musa ibn Nusayr, de islamitische gouverneur van Noord-Afrika, naar Spanje gestuurd. In dat land heersten op dat moment de Germaanse Visigoten. Binnen een paar jaar hadden de moslims bijna heel het land, samen met Portugal, onderworpen. In al-Andalus, zoals de Arabieren het gebied noemden, kwam de cultuur van de moslims tot grote bloei. Ze bouwden er prachtige paleizen en moskeeën. In bloeiende steden als Córdoba, Sevilla en Toledo leefden niet alleen rijke kooplui, maar ook beroemde geleerden, kunstenaars en dichters. De wetenschap, kunst, muziek en literatuur van al-Andalus hebben veel invloed gehad op de Europese cultuur.
Maar hoe kwam het dat de moslims een groot land als Spanje binnen een paar jaar konden onderwerpen?

BRON 19 De moskee van Córdoba vormt een hoogtepunt in de cultuur van al-Andalus.

BRON 20

Een christelijke auteur uit Spanje schrijft over de verovering van het land door de moslims.
'In het jaar 711 rebelleerde Roderik en maakte hij zich meester van het koningschap over de Visigoten. Hij regeerde maar één jaar. Nadat hij zijn legers had verzameld, trok hij op tegen de Arabieren en Berbers die door Musa onder leiding van Tarik naar Spanje waren gestuurd en bezig waren het land en de steden te plunderen. Hij trok naar de bergen in het zuiden om tegen hen te vechten. Hij sneuvelde in de strijd. Bijna heel het leger van de Visigoten sloeg op de vlucht. Ze waren alleen met Roderik meegekomen om hem te bedriegen, omdat ze zelf ook naar het koningschap streefden. Zo verloor Roderik de heerschappij, maar zijn rivalen sneuvelden ook.'
Naar: De Mozarabische kroniek, omstreeks 754.

BRON 21

Een moslim schrijft over dezelfde gebeurtenis.
'De laatste koning van de Visigoten was Witiza. Toen hij stierf, liet hij drie zonen na: Almund, Aquila en Ardabast. Ze waren nog erg jong, zodat hun moeder in Toledo het regentschap op zich nam. Maar Roderik, de legeraanvoerder van hun vader, kwam in opstand en maakte zich meester van Córdoba. Toen Tarik ibn Ziyad overstak naar Spanje, schreef Roderik aan de zonen van Witiza, die inmiddels waren opgegroeid. Hij vroeg hun met hem tegen de vijand te vechten. Ze verzamelden hun mannen en sloegen hun kamp op in de buurt van Córdoba. Ze vertrouwden Roderik niet en durfden de stad niet binnen te gaan. Hij kwam hen dus maar tegemoet en met zijn allen gingen ze op pad om tegen Tarik te strijden. Maar toen de twee legers dicht bij elkaar waren gekomen, besloten Almund en zijn broers Roderik te verraden. 's Nachts stuurden ze een boodschapper naar Tarik om te vertellen dat Roderik niet beter was dan een van hun vaders honden, een ondergeschikte, meer niet. Ze zouden 's morgens naar Tarik toekomen, wanneer hij beloofde de landerijen van hun vader terug te geven. De volgende ochtend liepen ze met hun mannen over naar Tarik, wat hem de overwinning bracht.
Naar: Ibn-al-Qutiya, Geschiedenis van de verovering van Al Andalus, tiende eeuw.

4 5 Op het kasteel

DEELVRAAG

5 Door welke oorzaken viel het Karolingische rijk uiteen?

Een keizer met allure

Karel de Grote deed erg zijn best in de voetsporen te treden van de Romeinse en Byzantijnse keizers. Hij liet het ongeschreven recht van de volken die hij had overwonnen opschrijven. Ook maakte hijzelf nieuwe wetten. Hij verbeterde het bestuur door 'zendgraven' het land in te sturen, die controleerden of rechters en bestuurders hun werk wel goed deden. Om de handel te bevorderen liet hij een nieuwe zilveren munt slaan. Aan zijn hof verzamelde hij geleerden uit heel Europa. Uit het Engelse York haalde hij Alquin als geleerde en adviseur in onderwijszaken. Hij zette een aantal scholen op verbonden aan kloosters of kerken. Alquin werd abt van de Sint-Servaaskerk in Maastricht die inmiddels vele landerijen in bezit had. Zo kreeg Alquin een goed inkomen. De godsgeleerde Theodulf kwam uit Spanje. Hij durfde het aan de kerk en rijke kloosters te bekritiseren: 'Een bisschop, die zelf volgepropt zit met eten, moet niet proberen anderen ervan te weerhouden veelvraat te zijn.' Karel verbleef graag op zijn **palts** (koninklijk domein) in Aken, waar je warmwaterbronnen had die de pijn van zijn jicht verlichtten.

BRON 22 Karel de Grote liet in Aken een prachtige kerk bouwen in de stijl zoals de Byzantijnse keizers die in Ravenna in Noord-Italië hadden toegepast. In deze kerk in Aken is hij begraven. Nog altijd kun je er zijn troon zien staan.

Het rijk valt uiteen

Het rijk dat Karel de Grote had gesticht, overleefde hem niet lang. Toen hij in 814 stierf, had de keizer nog maar één zoon, Lodewijk de Vrome. Nog tijdens Lodewijks leven kregen diens zonen ruzie over de verdeling van de erfenis. Na Lodewijks dood in 840 verdeelden de zonen het rijk, net zoals de Merovingen dat altijd hadden gedaan. In 843 sloten zij het verdrag van Verdun. Karel de Kale kreeg het westelijke deel of West-Frankische Rijk, Lodewijk de Duitser het oostelijke deel of Oost-Frankische Rijk. De oudste zoon Lotharius kreeg het middelste stuk: het Middenrijk. Ook mocht hij de keizerstitel dragen, maar zijn beide broers trokken zich weinig van hem aan. Het rijk van Lotharius viel na zijn dood nog verder uit elkaar. Uiteindelijk kwamen de brokstukken terecht bij een van de beide andere rijken. Toen regeerden er in het West-Frankische en het Oost-Frankische Rijk al geen Karolingen meer, maar waren er nieuwe koningen in hun plaats gekomen.

Nieuwe invallers

Intussen waren er in Europa namelijk nieuwe invallers opgedoken. Het meest gevreesd waren de Noormannen uit Scandinavië, dat in die tijd nog heidens was. De Noormannen of Vikingen waren goede zeelui. In hun drakenschepen staken ze zeeën en oceanen over.
Ze bereikten zelfs Amerika. Veel Noormannen waren handelaren, maar anderen plunderden kloosters en soms hele steden. Alle kustgebieden van Noordwest-Europa leden onder hun invallen. Ook Utrecht en Dorestad (de belangrijkste Friese handelsplaats, die zij ook als handelaar aandeden) werden door hen geplunderd.
De sterk verzwakte nakomelingen van Karel de Grote konden weinig uitrichten tegen de Noormannen en andere invallers, zoals de Hongaren en de Saraceense (islamitische) zeerovers. De edelen van het West-Frankische en Oost-Frankische Rijk kozen daarom nieuwe koningen die de bevolking wel konden beschermen.
Pas rond het jaar 1000 namen de strooptochten af.
Toen hadden de Noormannen al grote gebieden veroverd, waar ze zich vestigden. Ze vermengden zich met de oorspronkelijke bewoners en werden christen.

Groeiende chaos

De nieuwe koningen van het West-Frankische en het Oost-Frankische Rijk hadden niet zoveel macht als de Karolingen in hun bloeitijd. Hertogen en graven regeerden hun hertogdommen en graafschappen alsof ze zelfstandige vorsten waren.

Dat kwam ook door het leenstelsel, dat eigenlijk was bedoeld om het koninkrijk te kunnen besturen. Machtige leenmannen als hertogen en graven gingen (tegen de oorspronkelijke bedoeling in) hun lenen steeds meer als hun eigendom zien. Ze lieten hun lenen na aan hun zonen, zonder dat die zonen een eed van trouw aflegden aan de koning. Ze kregen steeds minder greep op hun koninkrijk. Rond het jaar 1000 werden grote delen van Europa bestuurd door kleine heren die zich van niemand of niets wat aantrokken.

BRON 23 Miniatuur uit een psalmenboek uit de negende eeuw. Afgebeeld zijn de krijgsmannen van de bijbelse koning David.

Het kasteel

Het waren dus niet alleen de invallers die voor onrust zorgden. Ook de kleine heren en hun ridders maakten zich schuldig aan roof en geweld. Eigenlijk was het hun taak de vorsten te helpen bij het verdedigen van het land en het handhaven van de orde. Vaak gebruikten ze hun wapens echter om er zelf beter van te worden. Roofridders persten pelgrims, kooplui en andere reizigers af en eisten delen van de oogst van de boeren op.
De uitvalsbasis voor zulke strooptochten was het kasteel. In de vroege Middeleeuwen waren de meeste kastelen niet meer dan versterkte hoeven: flinke boerderijen met een houten toren en daaromheen een omheining van houten palen en een gracht. Pas in de late Middeleeuwen werden er machtige stenen kastelen gebouwd met hoge torens. Vrijwel alle kastelen die nu nog in Nederland bestaan zijn pas in die latere tijd gebouwd.
Kastelen waren in de eerste plaats bedoeld om het gebied van een koning of heer te verdedigen. In deze onveilige tijden waren ze hard nodig. In geval van nood konden de boeren uit de omgeving er een schuilplaats vinden. Maar de kastelen dienden ook voor het organiseren van strooptochten en om reizigers hun spullen afhandig te maken. Kooplui die over een landweg of over de rivier in de buurt van een kasteel kwamen, moesten in ruil voor bescherming tol betalen. Op deze manier werden veel kasteelheren rijk en klommen ze op tot de rangen van de hoge adel. Veel Europese adellijke en zelfs koninklijke families zijn op deze manier hun loopbaan begonnen.

BRON 24 Een middeleeuws kasteel.

4 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur.
2. De vrijwel volledige vervanging in West-Europa van de agrarisch-urbane cultuur door een zelfvoorzienende agrarische cultuur, georganiseerd via hofstelsel en horigheid.
3. De verspreiding van het christendom in geheel Europa.
4. Het ontstaan en de verspreiding van de islam.

JE WEET

Welke invloed geweld en geloof hadden in de vroege Middeleeuwen.

1. Hoe het rijk van de Franken ontstond en hoe het werd bestuurd.
2. Hoe de agrarische samenleving was georganiseerd.
3. Hoe het christendom zich over Europa verspreidde.
4. Hoe de islam ontstond en hoe deze nieuwe godsdienst zich heeft verspreid.
5. Door welke oorzaken het Karolingische rijk uiteenviel.

JE KUNT

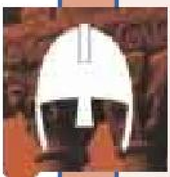
Bronnen beoordelen op hun betrouwbaarheid. Je doet dit door te vragen wanneer de bron is gemaakt, hoe de maker van de bron aan zijn informatie is gekomen en met welke bedoeling hij de bron heeft gemaakt. De antwoorden op deze vragen moet je tegen elkaar afwegen.

400

476 ▸ laatste West-Romeinse keizer afgezet

496 ▸ doop van koning Clovis

500

VROEGE MIDDELEEUWEN
TIJD VAN MONNIKEN EN RIDDERS
(500-1000)

600

622 ▸ Hedsjra

630 ▸ verovering van Mekka door moslims

690 ▸ Willibrord begint zijn missie in Nederland

700

711 ▸ verovering Spanje

732 ▸ slag bij Poitiers

751 ▸ Pippijn III de Korte wordt koning

754 ▸ moord op Bonifatius

780 ▸ bekering van de Saksen

800

800 ▸ Karel de Grote tot keizer gekroond

843 ▸ het Frankische rijk in drieën gedeeld

900

1000

1000 ▸ bekering Noormannen

1100

BEGRIPPEN

abt
Hoofd van een klooster.

agrarisch-urbane samenleving
Maatschappij waarin de meeste mensen op het platteland wonen en van de landbouw leven, maar waarin er ook veel bloeiende steden zijn met kooplui en ambachtslieden.

autarkie
Toestand waarvan sprake is wanneer mensen zelfvoorzienend zijn (zie aldaar).

domein
Landgoed dat wordt bewerkt volgens het hofstelsel.

feodalisme
Systeem waarbij een leenheer grond in leen geeft aan een leenman in ruil voor bepaalde diensten.

geestelijke
Priester of kloosterling.

hedsjra
De vlucht van Mohammed van Mekka naar Medina in 622: het begin van de islamitische jaartelling.

hofmeier
Rentmeester die de domeinen (landgoederen) van de koning beheerde. Hofmeiers groeiden uit tot belangrijkste ambtenaren aan het Frankische hof.

hofstelsel
Een systeem waarbij het ene deel van het landgoed (domein) direct door de heer wordt gebruikt en het andere deel wordt verpacht aan horigen.

horige
Boer die gebonden is aan het domein waar hij een akker heeft.

horigheid
De situatie van een horige.

islam
Godsdienst die is ontstaan op het Arabisch Schiereiland en is gesticht door Mohammed.

jihad
Heilige oorlog van de moslims.

Karolingen
Koningsgeslacht van de Franken. De naam is afgeleid van Karel de Grote.

katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome, de paus.

kerkvader
Een van de mensen die in de eerste eeuwen van het christendom de leer van de christelijke kerk in hun boeken vastlegden.

kerstening
De verspreiding van het christendom.

krijgsman
Iemand die in zijn levensonderhoud voorziet door te vechten.

landbouwstedelijke samenleving
Zie agrarisch-urbane samenleving.

leen
Een stuk grond dat de leenman mag gebruiken om van te leven, maar dat eigendom blijft van de leenheer.

leenheer
Vorst of edelman die in ruil voor bepaalde diensten grond in leen geeft aan een leenman.

leenman
De ontvanger van een leen. In ruil voor het leen moet de leenman zijn leenheer helpen bij het bestuur en in de oorlog.

leenstelsel
Zie feodalisme

Merovingen
Koningsgeslacht van de Franken. De naam is afgeleid van Merovech, een legendarische Frankische koning.

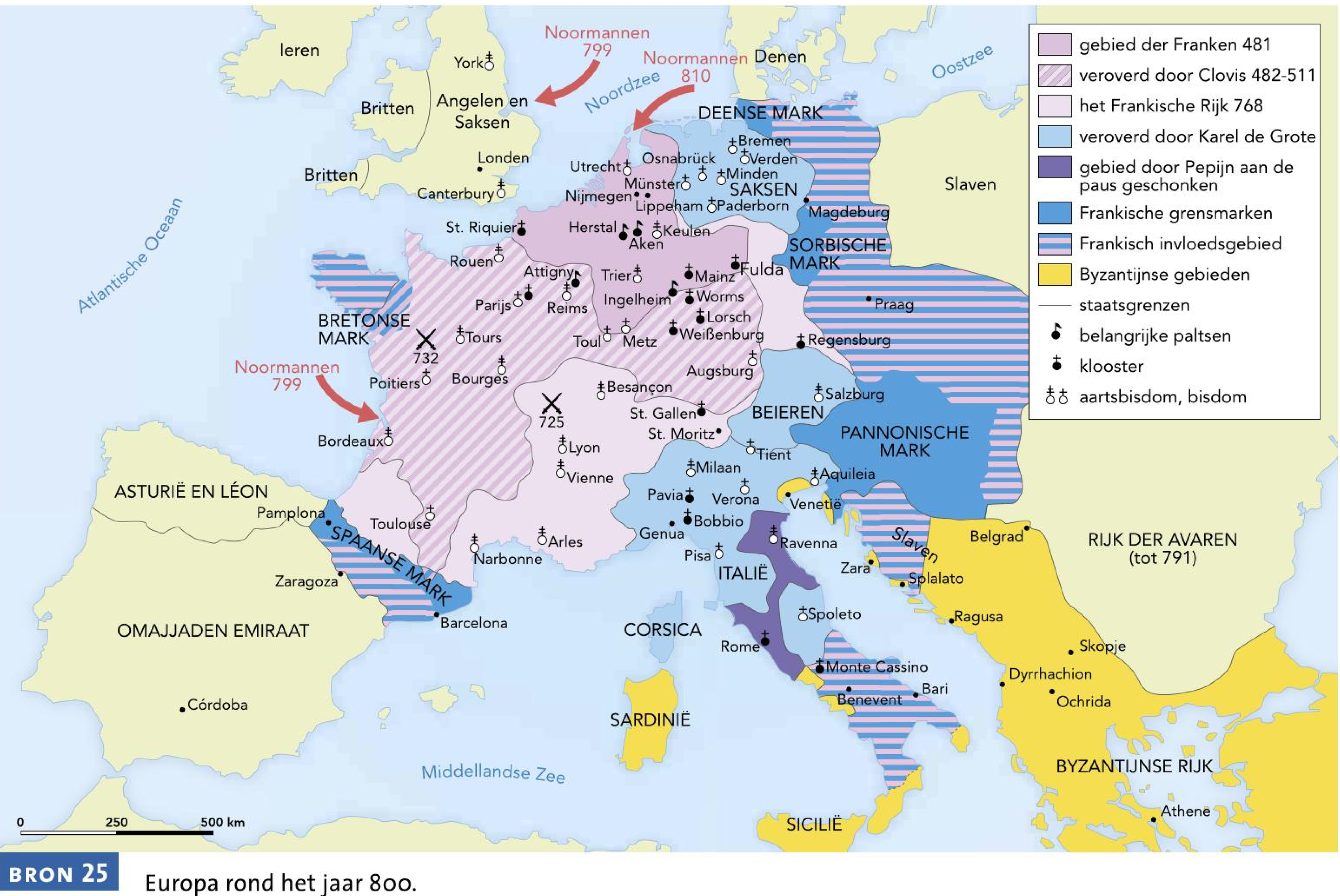
palts
Domein van een koning.

ridder
Krijgsman te paard.

vazal
Krijgsman die een eed van trouw heeft afgelegd aan een vorst of heer en door hem wordt onderhouden.

volksverhuizingen
Vooral in de vijfde en zesde eeuw trokken hele volken door Europa op zoek naar buit en nieuwe vestigingsgebieden.

zelfvoorzienend
Vrijwel alles wat nodig is om te leven, verbouwen en produceren de mensen op de plaats waar zij wonen.

BRON 25 Europa rond het jaar 800.

5 Koningen en kruistochten

BRON 1 De filosoof Boëthius en Vrouwe Fortuna staan bij het rad van fortuin: door het lot gaat ook een koning te gronde. Frans miniatuur uit de vijftiende eeuw.

TIJD VAN STEDEN EN STATEN (1000-1500)

Rad van fortuin

Het rad van fortuin was in de Middeleeuwen een populair beeld om de grillen van het lot weer te geven. Volgens dit idee bepaalde Fortuna het lot van de mens door blindelings aan een rad te draaien: de een ging omhoog, de ander ging ten onder.
Het idee van het rad van fortuin is populair geworden door boek *De Vertroosting* [troost] *van de Wijsbegeerte* [filosofie] van de filosoof Boëthius. Dit werk, waarin Boëthius de deugdzaamheid prijst en de lezer voorhoudt dat roem en rijkdom van voorbijgaande aard zijn, was in de Middeleeuwen een veel gelezen boek. Niet alleen filosofen en theologen, maar ook dichters, staatslieden en geschiedschrijvers waardeerden de filosofie van Boëthius. Zo raakten Boëthius' ideeën over het rad van fortuin, over God en het noodlot wijd verspreid.
Zoals de miniatuur laat zien, geloofden mensen in de Middeleeuwen dat ook koningen niet ontkwamen aan Fortuna's willekeur. In middeleeuwse verhalen werd verteld hoe het neergaande rad van Fortuin verschillende historische en mythologische koningen te gronde had gericht. De Engelse dichter Geoffrey Chaucer schreef bijvoorbeeld over koning Peter van Cyprus, wiens leenmannen hem in zijn slaap hadden vermoord:

'Uw leenmannen hebben, zonder pardon,
Uit afgunst om uw plaats onder de zon,
U 's morgens in uw bedstee doodgeslagen.
Zo draait Fortuna's rad: een grabbelton:
Ze brengt een roemvol man tot nederlagen.'

Verhalen als deze waren waarschuwingen voor koningen en andere hooggeplaatste personen. Ze lieten zien hoe een vorst zich moest gedragen.

BRON 2 De dertiende-eeuwse Engelse koning Edward I en zijn parlement.

Koningen en kruistochten

In de Middeleeuwen was Europa een lappendeken van verschillende politieke eenheden, die bestuurd werden door koningen en edellieden. Langzaamaan ontwikkelden zich grote koninkrijken in Europa, onder andere in de gebieden die nu Frankrijk en Engeland heten. De koningen die aan het hoofd van deze gebieden stonden, probeerden hun rijk te vergroten door oorlogen te voeren en land van anderen te veroveren. Zo vochten de Fransen en Engelsen lange tijd tegen elkaar. Die strijd noemen we de Honderdjarige Oorlog.
Ook binnen hun rijk trokken de Engelse en Franse koningen de macht naar zich toe. Dat ging vaak ten koste van de kerk en de adel. Regelmatig ontstond hierdoor ruzie met machtige edelen en geestelijken. Toen koningen bijvoorbeeld bisschoppen gingen benoemen en rechtbanken gingen instellen, grepen de paus en andere hoge geestelijken in. Dat was het recht van de kerk, vonden zij. Dat de koning de macht van de geestelijkheid niet moest onderschatten, bleek in het jaar 1095. Toen riep de paus alle koningen en ridders voor het eerst op om op kruistocht te gaan. Hij wilde dat zij Jeruzalem zouden ‘bevrijden’ van de islamitische overheersers. Velen gaven aan zijn oproep gehoor. Koningen en ridders trokken naar het Midden-Oosten, veroverden Jeruzalem en stichtten er kleine staatjes. Daar maakten ze kennis met een verfijnde cultuur. Op deze eerste kruistocht zouden er nog vele volgen.

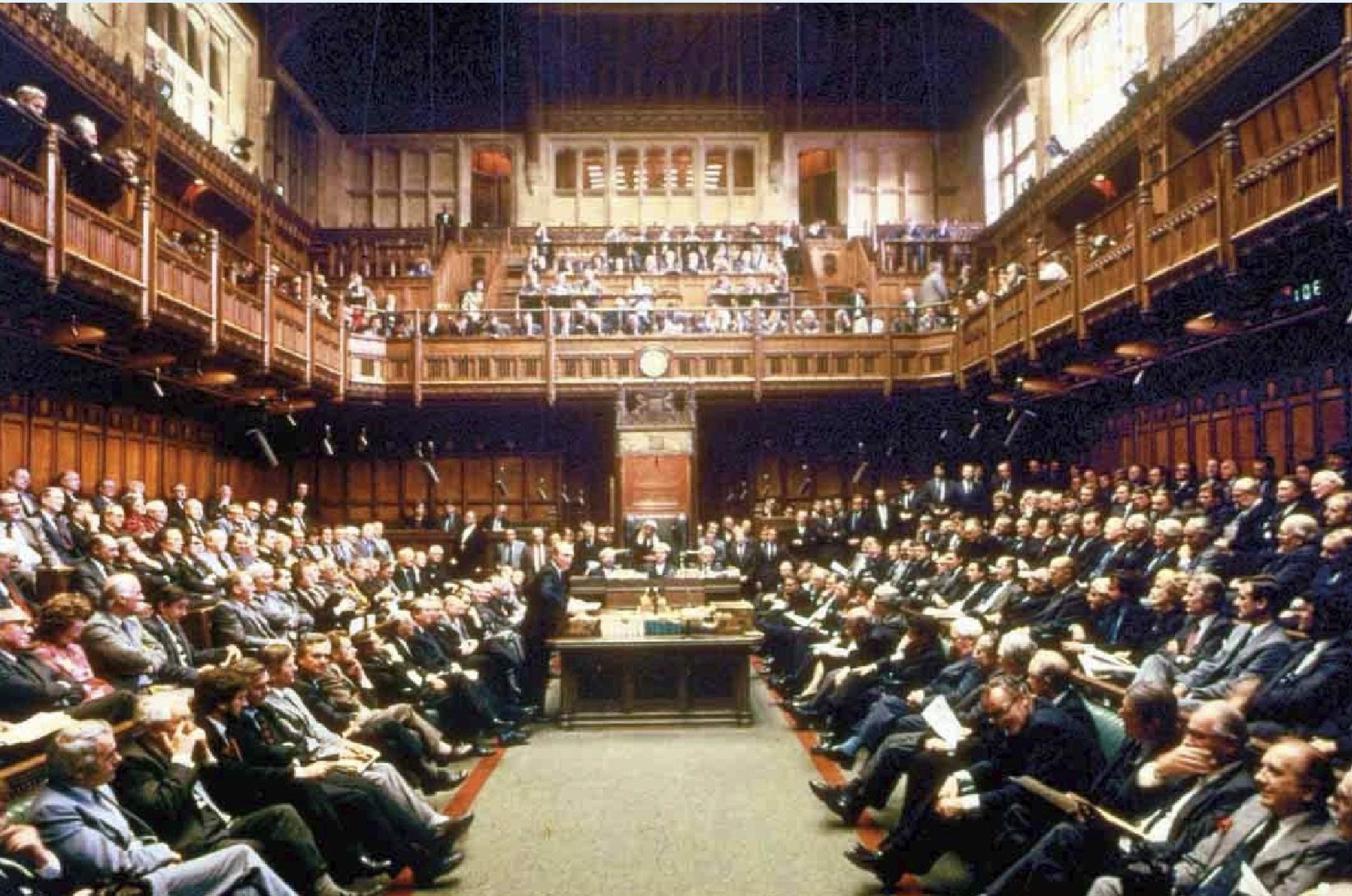
Dit alles gebeurde in de Tijd van steden en staten (1000-1500). De steden komen in hoofdstuk 6 aan bod, maar dit hoofdstuk gaat over de ontwikkeling van de staten Engeland en Frankrijk, over de verhouding tussen kerk en staat en over de kruistochten.

Het belang van staatsvorming in Engeland en Frankrijk

Waarom is de koningin van Engeland niet ook koningin van Frankrijk? Waarom kan de regering van Frankrijk geen wetten in Engeland maken? Dit heb je je vast nog nooit afgevraagd. Alle Europese landen hebben tenslotte een eigen regering, eigen wetten, grenzen, een hoofdstad, een volkslied, een voetbalelftal en ga zo maar door. Ook Engeland en Frankrijk hebben dat. Daarom voelen de meeste Engelsen zich Engels en de meeste Fransen zich Frans. De groeiende Europese eenwording heeft dat nog niet echt doorbroken.
Voor ons is het vanzelfsprekend dat tegenwoordig de staten Engeland en Frankrijk bestaan. Maar als je er wat langer bij stilstaat, begrijp je dat hun bestaan het gevolg is van een eeuwenlange ontwikkeling. De kiem van deze ontwikkeling is gelegd in de Tijd van steden en staten. Daarom is het belangrijk om het begin van staatsvorming in deze periode te bestuderen en te begrijpen.

Het belang van de kruistochten

De kruistochten waren militair-religieuze tochten vanuit Europa naar het Midden-Oosten die veel schade hebben aangericht, maar ook positieve gevolgen hebben gehad. Enerzijds hebben de kruistochten geleid tot een bloei in handel en culturele uitwisseling waar zowel West-Europa als de volken in het Midden-Oosten van geprofiteerd hebben. Anderzijds zijn de kruistochten door hun gewelddadig karakter symbool gaan staan voor de tegenwoordig vaak gespannen verhouding tussen Europa en het Midden-Oosten. Veel mensen denken dat het wantrouwen tussen ‘Oost’ en ‘West’ is terug te voeren op deze episode in de geschiedenis.

BRON 3 House of Commons, een deel van het huidige Britse parlement.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. Het begin van staatsvorming en centralisatie.
2. De strijd tussen kerk en staat.
3. De uitbreiding van de christelijke wereld door de kruistochten.

HOOFDVRAGEN

1. Hoe ontwikkelden Frankrijk en Engeland zich tot centraal geregeerde staten?
2. Wat waren de oorzaken en de gevolgen van de kruistochten?

DEELVRAGEN

1. Hoe veroverden de Normandiërs Engeland en wat waren de gevolgen?
2. Wat waren de oorzaken van de eerste kruistocht en hoe verliep die?
3. Wat waren de gevolgen van de kruistochten?
4. Wat waren de oorzaken en gevolgen van de Honderdjarige Oorlog?
5. Hoe trok Lodewijk XI de macht naar zich toe?

5 1 De verovering van Engeland

DEELVRAAG
1 **Hoe veroverden de Normandiërs Engeland en wat waren de gevolgen?**

Op het slagveld

Voor het eerst van zijn leven staat de jonge ridder Robert op het slagveld. Met het leger van Willem van Normandië heeft Robert net de oversteek naar Engeland gemaakt om te vechten tegen de Engelse koning Harold. Niet ver van de kust, bij de plaats Hastings, staat Robert gereed om te vechten. De toekomst van Engeland staat op het spel. Robert valt dapper aan en behaalt succes na succes. 'Zijn daden zijn het waard om voor eeuwig herinnerd te worden', schrijft de geschiedschrijver Willem van Poitiers. Het Normandische leger wint. Na afloop ziet Robert' zijn dapperheid beloond: hij krijgt van de nieuwe koning Willem de titel Graaf van Leicester en mag het gezag gaan uitoefenen over 91 stukken land. Niet alleen de toekomst van Engeland, maar ook die van Robert ziet er voorgoed anders uit.

De slag bij Hastings

Door huwelijken, veldslagen en veroveringen konden koningen in de Middeleeuwen hun rijk vergroten, maar net zo goed in één klap verliezen. Zo werden langzaamaan de grenzen van staten als 'Frankrijk' of 'Engeland' bepaald. Een belangrijk jaar in de geschiedenis van Engeland is het jaar 1066. In dat jaar stierf de Engelse koning Edward. Omdat hij geen kinderen had, volgde de belangrijkste graaf van Engeland hem op. Maar deze Harold was niet de enige die aanspraak maakte op de troon. In Frankrijk vond de Normandische hertog Willem dat ook hij recht had op het koningschap over Engeland. Hij was tenslotte een neef van Edward en bovendien, zo beweerde Willem, had Harold hem eerder een eed van trouw gezworen. Dat betekende dat Harold hem als koning had erkend.

BRON 5

Klaar voor de strijd?
De moedige aanvoerders bereidden zich voor op de slag, ieder volgens de gewoonte van zijn land. De Engelsen, zo hebben we gehoord, sliepen de hele nacht niet maar dronken en zongen. In de ochtend bewogen ze zich meteen in de richting van de vijand. De Normandiërs, aan de andere kant, besteedden de nacht aan het opbiechten van hun zonden. 's Ochtends ontvingen ze de Heilige Communie. Hertog Willem zei met een kalm gezicht dat God zijn mensen zou steunen omdat ze aan de goede kant stonden. Hij vroeg om zijn wapens. Toen hij door de haast van zijn dienaren zijn maliënkolder achterstevoren had aangetrokken, corrigeerde hij zijn vergissing lachend en zei: 'Mijn hertogdom zal een koninkrijk worden.'
Naar: William van Malmesbury, Gesta Regum [De daden van de Koning], twaalfde eeuw.

BRON 4

Bisschop Odo, een halfbroer van Willem de Veroveraar, gaf na de verovering van Engeland aan een aantal nonnen de opdracht om een groot borduurwerk te maken. Het moest de oorzaak en het verloop van de slag bij Hastings laten zien. De nonnen gingen aan de slag en borduurden een soort stripverhaal van maar liefst zeventig meter lang. Het borduurwerk wordt tegenwoordig bewaard in een museum in de Franse stad Bayeux. Hier zie je een stukje van dit Tapijt van Bayeux: hertog Willem (Willelm Dux) en zijn ruiters. De tekst is in het Latijn.

Hertog Willem liet het er niet bij zitten. Hij stak in de herfst van het jaar 1066 over naar Engeland en nam zo veel mogelijk ruiters en soldaten mee. Ook koning Harold maakte zich op voor de strijd. Bij de plaats Hastings in het zuiden van Engeland ontmoetten beide legers elkaar. Al gauw bleken de Franse ruiters van Willem sterker dan de Engelse voetsoldaten. Harold kreeg een pijl in zijn oog en sneuvelde, waardoor de strijd snel was beslecht. De Normandiërs hadden de Engelsen in één dag verpletterend verslagen. Door het winnen van deze beroemde slag bij Hastings kon hertog Willem de macht overnemen. Op 25 december 1066 werd hij als 'Willem de Veroveraar' de nieuwe koning van Engeland.

Na de verovering

Na de verovering van Engeland beloonde Willem de Normandische geestelijken en strijders die hem hadden geholpen met stukken land, adellijke titels en andere privileges. Het land nam hij af van de Engelse adel. Natuurlijk gaf hij niet al het land weg, maar hield hij het beste deel, ongeveer twintig procent, voor zichzelf. De Normandiërs die een stuk land in Engeland ontvingen, zwoeren een eed van trouw aan de koning en werden zijn leenmannen. Op hun landerijen bouwden zij kastelen en kloosters. Het koninklijk grondbezit en de landerijen van zijn leenmannen liet Willem in het jaar 1086 vastleggen in een document, het **Domesday Book**. Hierdoor wist hij precies welke bezittingen hij en zijn leenmannen hadden en kon hij berekenen hoeveel belastingen hij kon heffen. Engeland was nu in handen van een koning en zijn medestanders, een kleine, Frans sprekende elite. Niet iedereen was daar blij mee.

BRON 6

Een kroniekschrijver over Willem van Normandië
Willem beloofde dat hij over heel het volk zou heersen, zo goed als de beste koningen vóór hem. Maar toch legde hij de mensen zware heffingen op. Hij bouwde kastelen in heel het land, kwelde het arme volk en maakte het alsmaar erger. Dat het goed moge aflopen, met Gods wil.
Naar: Anglo-Saxon Chronicle, twaalfde eeuw.

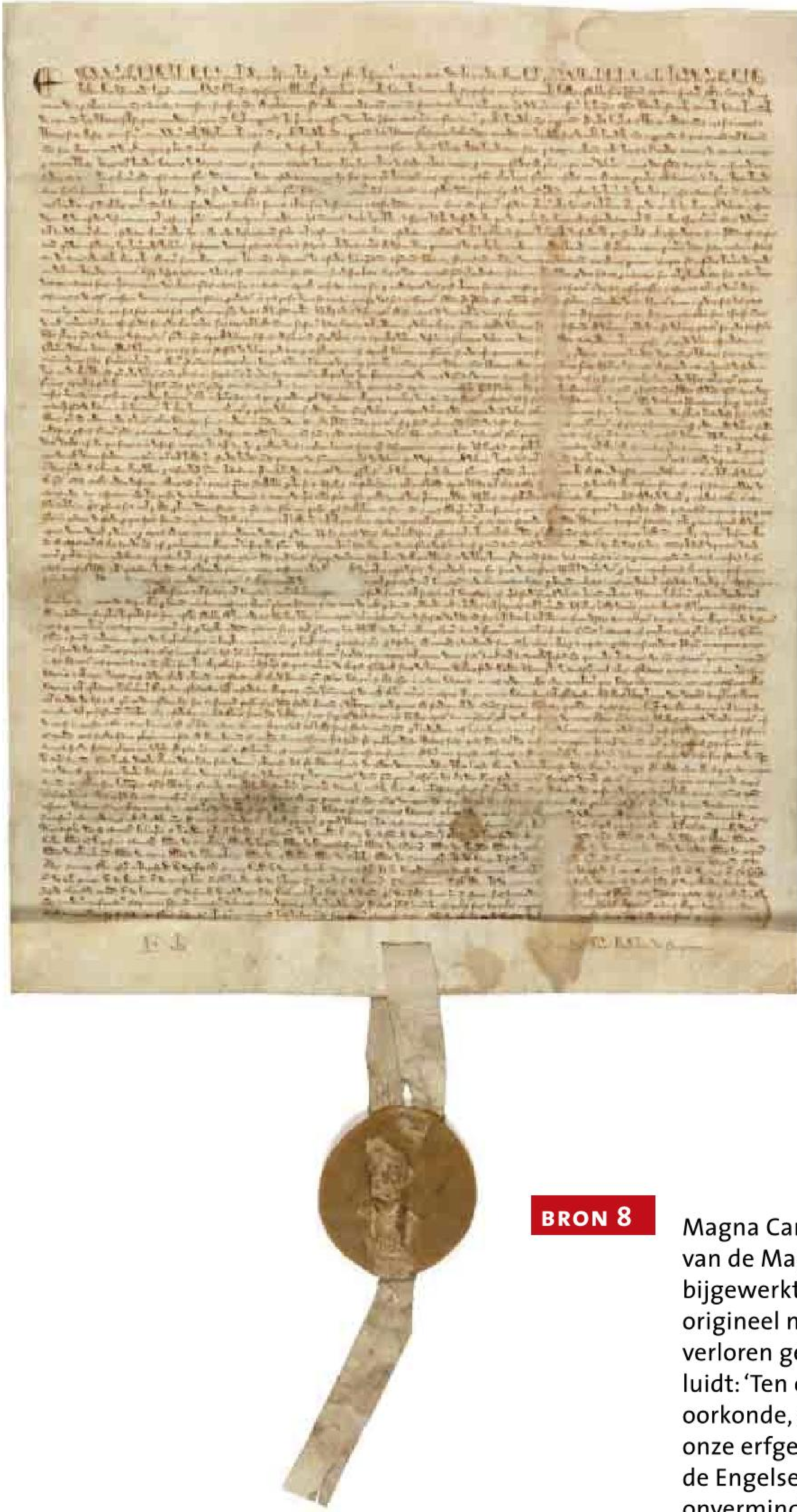
Centralisatie

De koningen die Willem opvolgden, onderhielden net als hij een sterke band met het vasteland. Ze bezaten nog steeds land in Frankrijk en verbleven daar af en toe. Als ze in Frankrijk waren, moesten zij de regering van Engeland aan anderen kunnen toevertrouwen. Een goede organisatie van het bestuur was daarom heel belangrijk. Hierin liep Engeland vooruit op de rest van Europa: er was bijvoorbeeld een **centrale rekenkamer** die alle koninklijke uitgaven en inkomsten (uit belastingen) bijhield.

BRON 7 Ludlow Castle, een Normandisch kasteel in Engeland.

Soms leidde deze **centralisatie** van het bestuur tot een strijd om de macht. De Engelse adel en de geestelijkheid had bijvoorbeeld moeite met de grote macht van de koning. Toen koning Hendrik II in de twaalfde eeuw rechtbanken instelde waar alle vrije mannen onder vielen, protesteerde de kerk. De geestelijken in Engeland vonden dat ook zij konden rechtspreken en dat niet alleen de koning en zijn ambtenaren het voor het zeggen mochten hebben. Er waren namelijk al geestelijke rechtbanken en die verloren nu macht en inkomsten. Aartsbisschop Thomas Becket ging klagen bij de koning, maar die hield voet bij stuk. Uiteindelijk liep de ruzie zo hoog op dat Thomas werd vermoord. De centralisatie leidde zo tot een behoorlijke botsing tussen kerk en staat.

BRON 8 Magna Carta, 1297. Er bestaan vier exemplaren van de Magna Carta uit 1215 en verschillende bijgewerkte kopieën van latere datum. Het origineel met de handtekening van de koning is verloren gegaan. De eerste zin van artikel één luidt: 'Ten overstaan van God en bevestigd in deze oorkonde, wordt door ons [de koning] en door onze erfgenamen tot in eeuwigheid bepaald dat de Engelse kerk autonoom zal zijn, haar rechten onverminderd zal genieten en haar vrijheden zal behouden.'

Een koning zonder land

Een andere koning die de adel en de geestelijkheid tartte, was Hendriks zoon John I, ofwel koning 'Jan zonder Land'. De ruzie met de geestelijkheid riep koning Jan over zichzelf af. Hij besloot namelijk de lijn van zijn vader te volgen en weigerde de aartsbisschop van Canterbury, die door de paus was benoemd, te erkennen. De paus reageerde met een krachtig middel: **excommunicatie** (iemand uit de kerk stoten). Ook vond de paus dat Jan alleen koning mocht blijven als hij voortaan Engeland beschouwde als een leen van de paus. Zo kwam Jan aan zijn bijnaam: hij was wel koning, maar zonder eigen land. Ook met de adel kreeg Jan ruzie. Toen hij aan het vechten was tegen de koning van Frankrijk, begonnen zijn leenmannen in Engeland een opstand tegen hem. Het meehelpen in de strijd tegen de Franse koning en de hoge belastingen waren voor de Engelse adel een reden om de koning dwars te zitten. Ze besloten tot het opstellen van een belangrijk document, de **Magna Carta**. Daarin stond onder andere dat ook de koning zich aan de wet moest houden en niet zomaar hoge belastingen mocht eisen. Toen was dat nieuw, want de koning bepaalde de wet en stond erboven als hem dat goed uitkwam. In 1215 ondertekende koning Jan het document, maar met tegenzin.

Verdieping bij 5.1

Moord in de kathedraal

In het jaar 1070, op de avond van de 29 december, vielen onbekenden de aartsbisschop aan in zijn kathedraal in Canterbury. 'Waar is Thomas Becket, de verrader van de koning en het koninkrijk?', galmde het door de kerk. Daarop sloegen de onbekenden de aartsbisschop voor het altaar dood. Wie zou de moord hebben gepleegd en waarom? Met behulp van de bronnen onderzoek je wie de daders waren.

BRON 9 De moord op aartsbisschop Thomas Becket. Miniatuur uit Engeland, ca. 1250.

BRON 10

Nou, erg vroom vond ik hem niet. Voordat hij aartsbisschop was, zette hij altijd de bloemetjes buiten. En als geestelijke dronk hij nog altijd graag een glaasje. Ik heb goed aan hem verdiend.

Wijnhandelaar Edward

BRON 11

Het is schandalig dat koning Hendrik onze bisschop het leven zo zuur maakte. Deze dood verdiende hij niet. Alle monniken in Canterbury zijn er kapot van. Maar we zijn ook blij dat onze bisschop de marteldood is gestorven. Nu hebben we een echte heilige in ons midden.

Monnik Anselmus

BRON 12

We zijn niet zo lang geleden tot ridder geslagen en zien het als onze taak om de koning te dienen. Wat hij beveelt, voeren wij uit. Onze leraren waren natuurlijk geestelijken, maar dat waren niet zulke lastige types als deze aartsbisschop. Goed dat de koning dat zelf ook heeft ingezien.

Vier ridders

BRON 13

Tja, ik ben geestelijke én kroniekschrijver van de koning. Maar als ik uiteindelijk zou moeten kiezen, dan kies ik niet de kant van de wereldlijke macht. Thomas Becket was misschien een moeilijk mens, hij vocht tenminste met woorden en niet met wapens in zijn strijd met de koning.

Gerald van Wales

BRON 14

Wat een rotzak was die zogenaamde aartsbisschop van ons, hij gaf me nooit een aalmoes. Van politiek weet ik niks. Het enige dat ik weet, is dat ik de aartsbisschop niet kon uitstaan. Als ik niet kreupel was, had ik hem zelf misschien iets aangedaan.

Bedelaar Baldrik

BRON 15

Die woede-uitbarstingen van de koning zijn wij wel gewend. We nemen hem op zo'n moment niet echt serieus. Maar toch, in die hele kwestie waren wij het in principe met de koning eens. Die vervelende geestelijken ook altijd, maar ja, je moet ze te vriend houden.

Twee hertogen

BRON 16

Wij zijn intens bedroefd. De aartsbisschop was ons grote voorbeeld. Wij hopen dat de koning onze aartsbisschop de laatste eer komt bewijzen. Dat is het minste wat hij kan doen.

Drie priesters

BRON 17

Niet alleen mijn grootste vijand, maar ook een van mijn beste raadgevers is vermoord. Toen ik tijdens een van mijn woedeaanvallen riep 'Ik wou dat iemand mij van die lastige geestelijke verloste', bedoelde ik dat natuurlijk niet letterlijk. Jammer dat dat wel zo is opgevat.

Koning Hendrik II

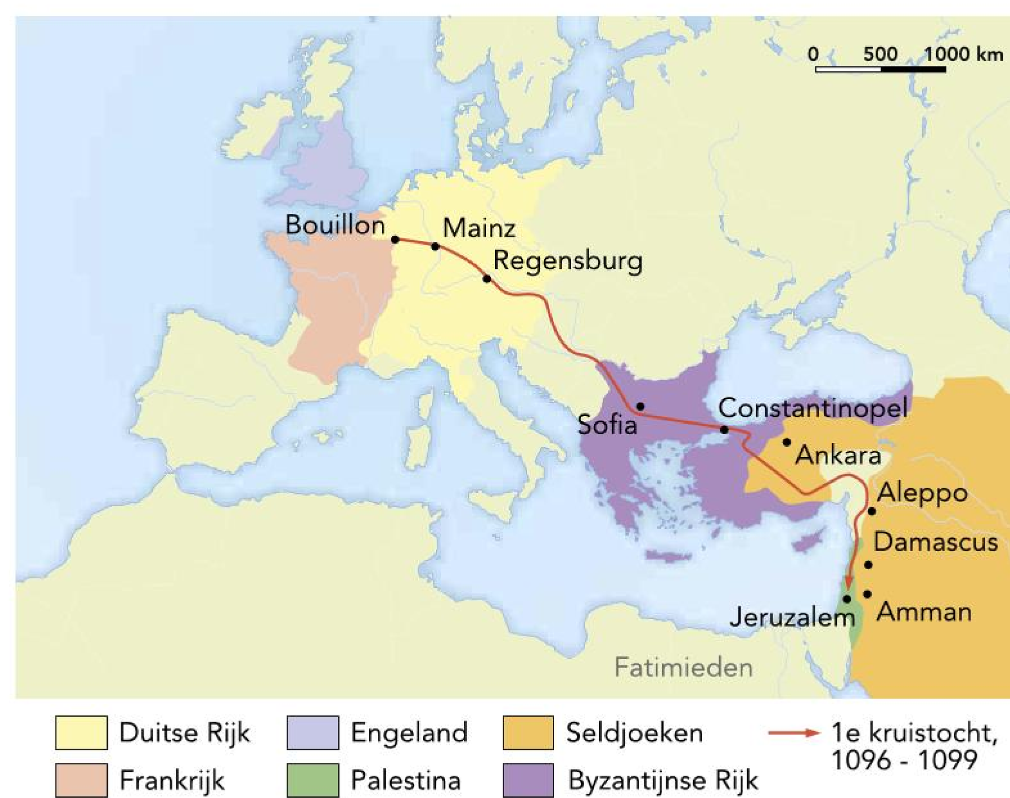
5 2 Op naar Jeruzalem

DEELVRAAG

2 Wat waren de oorzaken van de eerste kruistocht en hoe verliep die?

BRON 18 Jeruzalem was voor christenen de belangrijkste stad op aarde. Engelse wereldkaart uit 1225.

BRON 19 Europa en het Midden-Oosten ten tijde van de eerste kruistocht.

Jeruzalem, een heilige stad

Al eeuwenlang bezochten christelijke pelgrims uit Europa de stad Jeruzalem. Daar leefden moslims, joden en christenen vreedzaam samen. Rond het jaar 1000 hoorde de stad bij het grote islamitische rijk van de Fatimiden. Op een gegeven moment kwam daar kalief al-Hakim aan de macht, die minder tolerant was tegenover christenen en pogingen deed om christelijke pelgrims uit de stad te weren. In 1009 liet hij in Jeruzalem de Heilig Grafkerk verwoesten, die was gebouwd boven het graf van Jezus. Alle inwoners van Jeruzalem reageerden geschokt. Voor christelijke pelgrims werd het steeds gevaarlijker om naar Jeruzalem te reizen.

Seldsjoeken

Daarna veroverde een Turks-islamitische stam, de Seldsjoeken, in de elfde eeuw grote delen van het Midden-Oosten, waaronder Jeruzalem. De nieuwe heersers waren niet altijd even vriendelijk tegenover de christelijke pelgrims. En ze bedreigden steeds meer het christelijke **Byzantijnse Rijk**, het oude Oost-Romeinse Rijk. De keizer van dit rijk begon in paniek te raken, omdat hij onvoldoende militaire mankracht had om de Seldsjoeken te weerstaan. Daarom besloot hij hulp te vragen aan West-Europa.

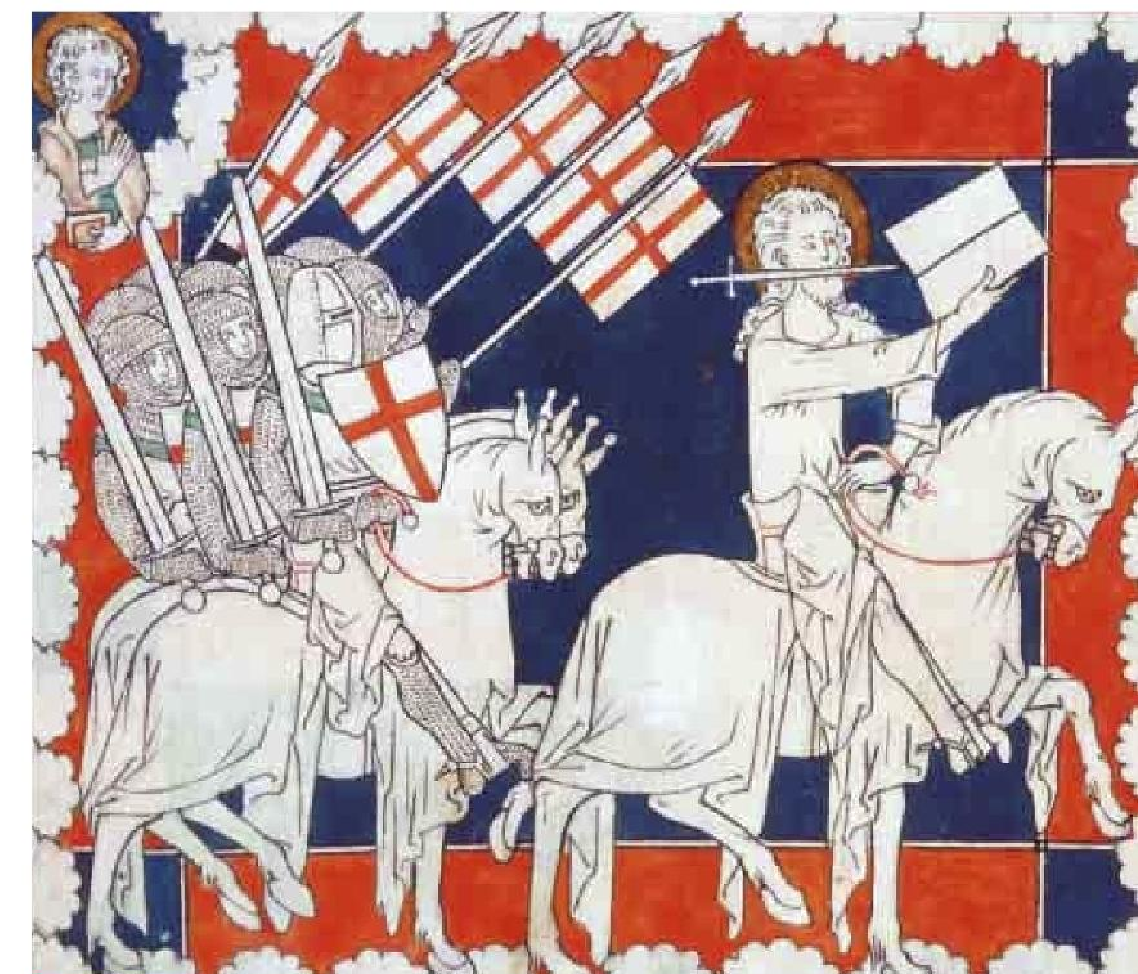
De Byzantijnse keizer wachtte het juiste moment af. In het jaar 1094 stierven verschillende islamitische heersers. Zowel de Seldsjoeken als de Fatimiden hadden geen sterke leider meer. Daardoor verzwakte de positie van de moslims in het Midden-Oosten. Een jaar later stuurde de Byzantijnse keizer een brief aan paus Urbanus II. Hij vroeg de paus om de Europese vorsten en ridders aan te sporen hem te helpen met zijn strijd tegen de Seldsjoeken.

BRON 20

Beloning

Een goddeloos volk is het Heilige Land van de christenen binnengevallen. Ze doden christenen en vernielen de kerken. Als u deze ongelovigen niet tegenhoudt, zal Jeruzalem verloren gaan. Daarom smeek ik u, rijk en arm, ga naar het Heilige land. U hoort mijn stem, maar het is Jezus die spreekt. Wie onderweg of in de strijd met de ongelovigen sterft, zal als beloning in de hemel komen. Uw familie hoeft geen belasting te betalen.

Paus Urbanus II, 1095

BRON 21 Jezus voert de kruisridders aan. Miniatuur uit de veertiende eeuw.

BRON 22

Doop of dood

Toen de kruisvaarders langs plaatsen reisden waar joden woonden, zeiden ze tegen elkaar: 'Kijk eens, we gaan ons op de moslims wreken, terwijl hier de joden zijn die Jezus vermoord en gekruisigd hebben. Laten we hen uitroeien, zodat de naam Israël in vergetelheid raakt, of laten ze ons geloof aannemen.'

Naar: Rabbi Eliëzer, twaalfde eeuw

BRON 23 De belegering van Jeruzalem door de kruisvaarders. Franse miniatuur uit de twaalfde eeuw.

Op kruistocht

Inderdaad deed paus Urbanus II in 1095 een oproep aan de Europese christenen. 'God wil het!', riep hij. Maar hij vroeg de mensen niet echt om de Byzantijnse keizer te helpen. Hij riep hen op om een gewapende pelgrimstocht naar Jeruzalem te maken om de stad te 'bevrijden' van de moslims. Als ze dat deden, zouden ze in de hemel komen. Velen voelden zich aangesproken door de aansporende woorden van de paus. Ze naaiden rode kruisen op hun kleding en vertrokken op kruistocht. Hun eerste slachtoffers waren geen moslims, maar Europese joden. Uiteindelijk, na een vreselijke tocht van enkele jaren, stonden de kruisvaarders in 1099 aan de poorten van Jeruzalem. Van het grote leger was weinig meer over, maar toch wisten ze de stad te veroveren. De eerste kruistocht was een feit.

Oorzaak en gevolg

In de Middeleeuwen was het duur en gevaarlijk om ver te reizen. Mensen moesten veel investeren om naar Jeruzalem te gaan. Waarom deden ze dat eigenlijk? Waarom vertrokken velen op kruistocht? Wat ging aan hun beslissing vooraf?

Deze vragen gaan over de **oorzaken** van de eerste kruistocht. Om bepaalde gebeurtenissen in het verleden goed te kunnen begrijpen, moet je eerst uitvinden wat er daarvóór gebeurd is. Een belangrijke gebeurtenis als de eerste kruistocht is een **gevolg** van eerdere gebeurtenissen en handelingen.

Soms kan het lastig zijn om uit te vinden welke oorzaken precies tot een gebeurtenis leidden. Om dit uit te vinden moet je bronnenonderzoek doen. Hiervoor verzamel je zoveel mogelijk bronnen die iets kunnen vertellen over - bijvoorbeeld - de oorzaken van de eerste kruistocht. Je bekijkt of leest de bronnen kritisch.

Bij elke bron vraag je je af: geeft de bron een feit weer of een mening? Wanneer en door wie is de bron gemaakt? Is het een betrouwbare bron? Daarna kun je bepalen wat volgens jou de oorzaken van de eerste kruistocht waren. Wat waren de belangrijkste oorzaken, en welke oorzaken lijken minder belangrijk?

Verdieping bij 5.2

Bericht uit Jeruzalem

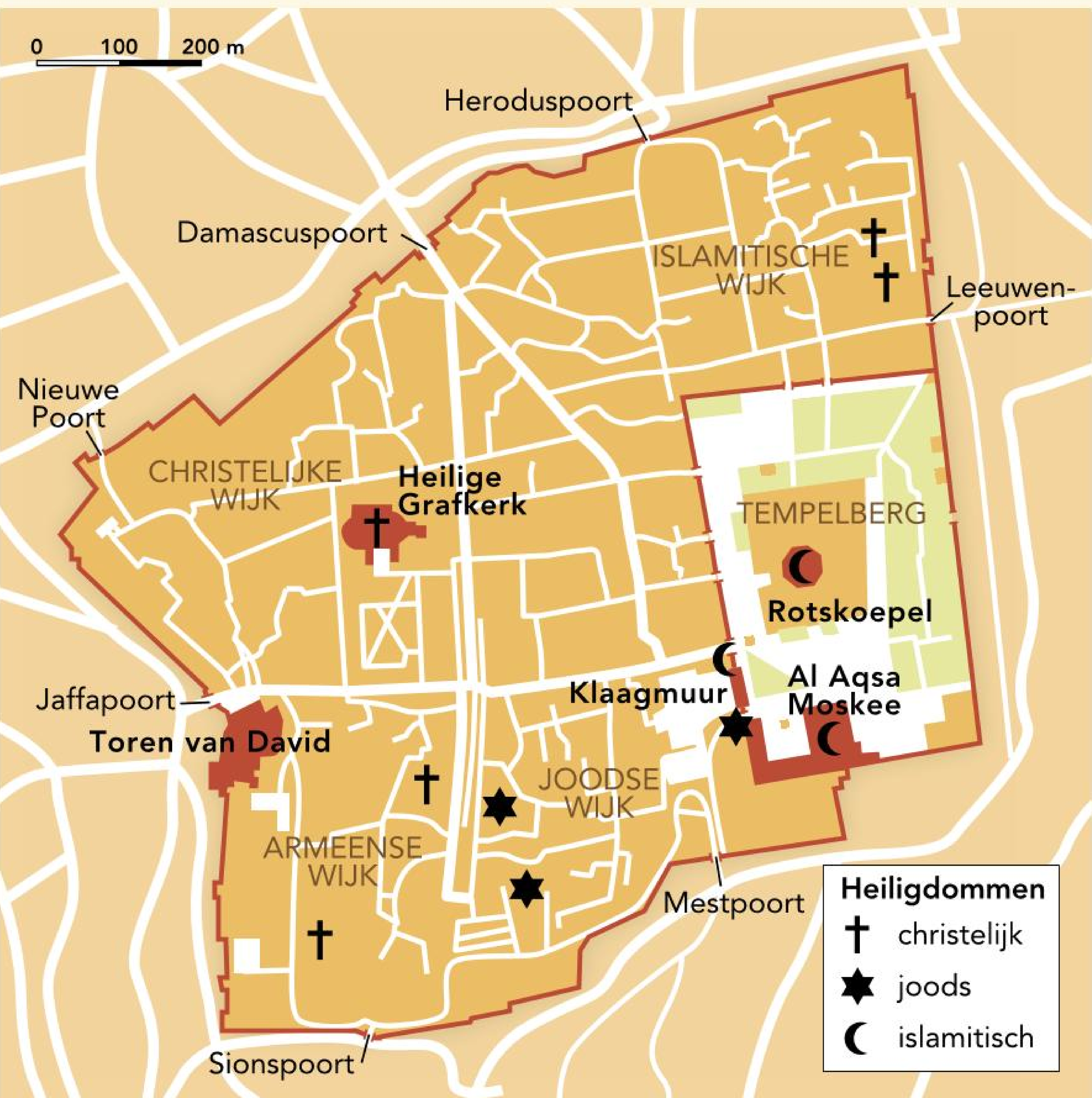
Jeruzalem: een hemelse stad op aarde. Zowel volgens het jodendom, het christendom als de islam is Jeruzalem een belangrijke stad. Hoewel joden, christenen en moslims er meestal in vrede naast elkaar leefden, ging – en gaat – Jeruzalem ook dikwijls gebukt onder ruzie en strijd.

BRON 24

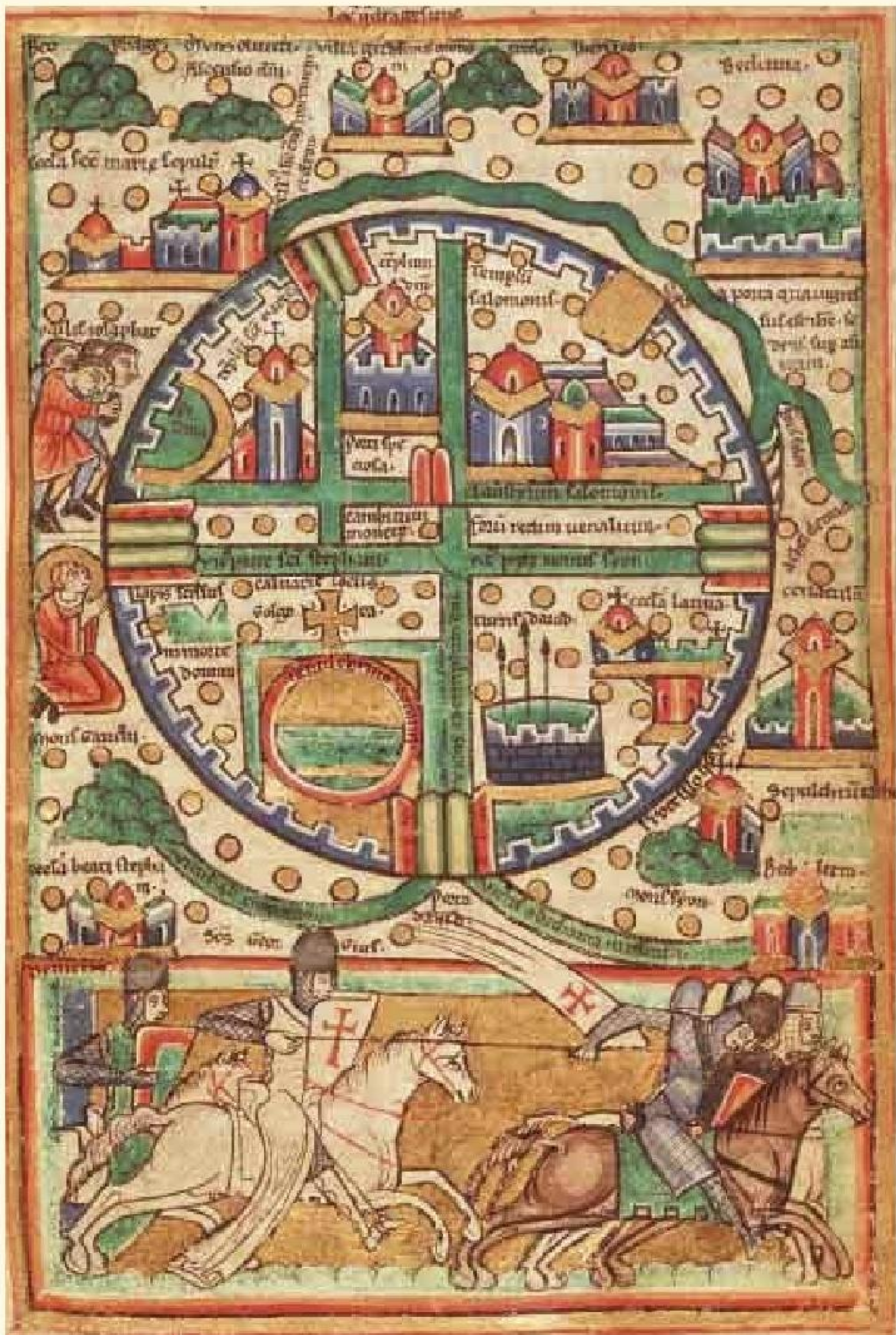
Moord en plundering

De inwoners van Jeruzalem werden aan het zwaard geregen en de Franken [de kruisvaarders] trokken een week lang plunderend en moordend door de stad. In de Al-Aksa-moskee doodden de Franken meer dan zeventigduizend moslims, onder hen vele imams, geleerden en vromen, die hun land verlaten hadden om vreedzaam in dit oord te leven.

Ibn al-Athir, islamitische kroniekschrijver uit de twaalfde eeuw.

BRON 26 Plattegrond van Jeruzalem ten tijde van de kruistochten. Net als tegenwoordig was het hart van Jeruzalem op grond van godsdienst in wijken ingedeeld.

BRON 25 Boven een plattegrond van Jeruzalem. Onder achtervolgt een kruisridder een moslim. Franse miniatuur uit 1170/1180.

BRON 27 Arabische brief uit de elfde eeuw.

5 3 De kruistochten

DEELVRAAG

3 Wat waren de gevolgen van de kruistochten?

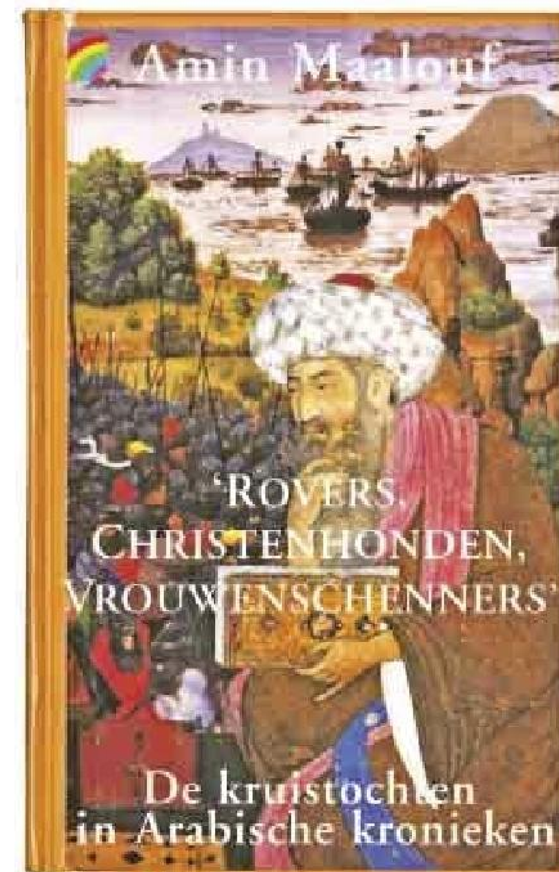
BRON 28 De indrukwekkende kruisvaardersburcht Krak des Chevaliers ligt op een hoogte dicht bij de stad Homs in Syrië. De burcht is werelderfgoed.

Kruisvaardersstaten

De eerste kruistocht eindigde met de verovering van Jeruzalem door de kruisvaarders. De missie van de Europese ridders was dus geslaagd. Na afloop stichtten sommige ridders in het veroverde gebied meteen nieuwe staatjes, bijvoorbeeld het graafschap van Edessa, het vorstendom van Antiochië en het koninkrijk van Jeruzalem. Deze **kruisvaardersstaat**jes werden ingericht volgens het Europese leenstelsel, zoals de kruisvaarders van huis uit gewend waren. En net als in Europa beschermden de vorsten en edelen hun gebieden met strategisch gelegen burchten en kastelen. Hoewel het stichten van kruisvaardersstaatjes vooral was bedoeld voor de bescherming en verdediging van de pas veroverde gebieden, bleek het ook goed voor Europese handelaren in exotische luxegoederen, zoals zijde en specerijen. Dankzij de bescherming van de kruisridders en door voordelige tol- en belastingtarieven konden deze handelaren nu profiteren van de rijkdommen uit het Oosten.

Reactie van de moslims

De eerste kruistocht had op de moslims een diepe indruk gemaakt. Er kwamen een paar sterke legerleiders aan de macht, die de Europese ridders konden bestrijden. Eerst moesten die de onderlinge verdeeldheid onder de moslims oplossen. Daarna rukten de moslimlegers snel weer op: in 1187 heroverde de beroemde generaal Saladin Jeruzalem.
Weer namen Europese ridders de wapens op om te gaan vechten in het **Heilige Land**. Ze stelden zich onder leiding van koningen en hoge edelen. Ze hoopten de herovering van Jeruzalem ongedaan te maken. Hun inspiratie haalden ze uit het succes van de eerste kruistocht. Met dit ideaal voor ogen hielden de Europeanen in de twaalfde en dertiende eeuw nog verschillende kruistochten.

BRON 29 Ongeveer dertig jaar geleden schreef de Libanese schrijver Amin Maalouf een boek over de Arabische visie op de kruistochten. Zo kon het grote publiek kennis maken met 'de andere kant van het verhaal'. Zijn boek werd een bestseller en is in vele talen vertaald. De Nederlandse vertaling verscheen onder de veelzeggende titel *Rovers, Christenhonden, Vrouwenschenners: De kruistochten in Arabische kronieken.*

Hoogstaande cultuur

De kruisvaarders die langere tijd in het Midden-Oosten verbleven, leerden de vijand op een andere manier kennen. De cultuur in het Midden-Oosten was verfijnder dan in Europa. Dat kwam onder andere doordat de kennis uit de Oudheid hier beter bewaard was gebleven. Ook waren er exotische etenswaren, zoals abrikozen en meloenen, luxe stoffen als zijde en katoen en handige uitvindingen, zoals een waterklok en het juk voor paarden. Ook was er meer kennis op het gebied van wiskunde, sterrenkunde, aardrijkskunde, filosofie en geneeskunde. Men kende zelfs al oogoperaties.
Veel Europeanen raakten onder de indruk van deze hoogstaande cultuur. Geen wonder dat de dichter en schrijver Usama Ibn Munqidh in de twaalfde eeuw opmerkte: 'Iedere verse emigrant uit de Frankische landen is ruwer van karakter dan zij die zich hebben aangepast en al langere tijd omgang hebben met moslims.'

De vierde kruistocht

Kort nadat Saladin in 1187 Jeruzalem heroverd had, vond een derde kruistocht plaats. Het lukte de Europese ridders deze keer niet om Jeruzalem in te nemen, maar enkele veroveringen maakten ze wel. De kruisvaarders stonden nu met zo ongeveer alle volken en heersers in het Midden-Oosten op slechte voet. Ook de keizer van het christelijke Byzantium, die ooit de Europese ridders om hulp had gevraagd tegen de moslims, was de kruisvaarders nu liever kwijt dan rijk.

De situatie werd er niet beter op toen er een vierde kruistocht naar Jeruzalem werd georganiseerd. De kruisvaarders besloten dit keer eerst het rijke Constantinopel te belegeren, de hoofdstad van het Byzantijnse Rijk. Vooral de handelaren uit Venetië, die de kruistocht financierden, hadden belang bij een inname van deze grote havenstad. Zij wilden graag de handel in Constantinopel in handen krijgen om concurrenten uit bijvoorbeeld Genua en Pisa voor te blijven. In 1204 viel Constantinopel, waarop de Byzantijnse keizer zich terugtrok en de kruisvaarders er een nieuw staatje stichtten. Venetië verkreeg alle handelsprivileges en werd de grootste handelsrepubliek in de Middellandse Zee. Maar eerst plunderden de kruisvaarders Constantinopel: er waren zoveel rijkdommen in deze stad, dat de meesten niet eens meer naar Jeruzalem wilden doorreizen.

BRON 30 Een kostbaar Byzantijns boek, na 1204 uit Constantinopel meegenomen naar Venetië.

Gevolgen

De vierde kruistocht had grote gevolgen. Het Byzantijnse Rijk, dat altijd een sterke christelijke staat in het Midden-Oosten was geweest, bleek hevig verzwakt. De Byzantijnse herovering van Constantinopel in 1261 veranderde daar weinig aan. Ook de kruisvaarders profiteerden uiteindelijk niet van de vierde kruistocht. Zonder Byzantijnse bondgenoot was de positie van de kruisvaarders in het Midden-Oosten onhoudbaar. De moslims maakten in 1291 een einde aan het bestaan van de laatste kruisvaardersstaten en wonnen steeds meer terrein. Er kwamen nog enkele kruistochten, maar het 'succes' van de eerste kruistocht werd nooit meer behaald. Het Byzantijnse Rijk bleef ondertussen bestaan totdat de Turken in 1453 Constantinopel veroverden. Byzantium verdween voorgoed, een nieuwe tijd brak aan.

5 4 De Honderdjarige Oorlog

DEELVRAAG
4 Wat waren de oorzaken en gevolgen van de Honderdjarige Oorlog?

BRON 31 De slag bij Crécy.

Edward op oorlogspad

De Engelse koning Edward III bezat een flink stuk land in het zuidwesten van Frankrijk. Het gebied heette Aquitanië. Eigenlijk was dit gebied een leen van de Franse koning, zoals in een verdrag was afgesproken. Maar toen de koning van Frankrijk in 1337 een deel van Aquitanië in beslag had genomen, besloot Edward het gebied terug te veroveren. Ook vond hij dat hij het recht had om koning van Frankrijk te worden. Via zijn moeder was hij namelijk de kleinzoon van de vroegere koning van Frankrijk. Een stevige ruzie tussen Engeland en Frankrijk begon zich te ontwikkelen.
Daarnaast was Edward bezorgd om het voortbestaan van de handel. De Engelsen handelden met Vlaanderen in wol en laken en met Aquitanië in wijn. Het verlies van invloed in deze gebieden zou Edward veel geld gaan kosten. Ten slotte stoorde Edward zich ook aan de steun van de Franse koning aan de Schotten, een volk waar de Engelsen tegen vochten. Alles bij elkaar waren dat meer dan genoeg redenen om de wapens op te nemen: Edward verklaarde Frankrijk de oorlog.

BRON 32
Ten aanval!
De lucht klaarde op en de zon begon te schijnen, recht in de ogen van de Fransen en op de rug van de Engelsen. Toen sprongen de Franse kruisboogschutters vooruit en schreeuwden naar de Engelse boogschutters, maar die verroerden geen vin. Weer namen de Fransen al schreeuwend een flinke stap, maar de Engelsen bleven staan waar ze stonden. Voor de derde keer sprongen de Fransen naar voren. Ze schreeuwden en begonnen met hun kruisbogen op de Engelsen in te schieten.
Naar de kroniek van Jean Froissart, veertiende eeuw.

Boogschutters

In 1346 stonden het Franse en het Engelse leger bij de plaats Crécy tegenover elkaar. Het Franse leger was veel groter, maar daardoor waren de Fransen nog niet zeker van hun overwinning. Het Engelse leger beschikte namelijk over boogschutters uit Wales, die heel snel hun pijlen konden opspannen. Na de eerste aanval van de Fransen stapten de Engelse boogschutters naar voren en lieten hun pijlen in één keer los. 'Het waren er zoveel tegelijk dat het wel leek te sneeuwen,' schreef de kroniekschrijver Jean Froissart in zijn verslag. Tijdens deze slag bij Crécy leden de Fransen een zware nederlaag. De Fransen leerden niet van hun verlies. Ze bleven zwaar bewapende ridders met kostbare uitrustingen inzetten, terwijl de Engelsen vooral lichter bewapende, maar goed betaalde huurlingen lieten vechten. Telkens verloren de Fransen de veldslagen van de Engelsen. Daardoor verminderde het grondgebied van de Fransen en wonnen de Engelsen er steeds meer land én geld bij. Ook sloten de Engelsen bondgenootschappen met machtige Franse hertogen die niets moesten hebben van het gezag van de Franse koning.

Jeanne d'Arc

Aan het begin van de vijftiende eeuw was het koninkrijk Frankrijk behoorlijk verkleind. Normandië, Noord-Frankrijk en Parijs waren in handen van de Engelsen gevallen en de Engelse koning was nu ook koning van Frankrijk. Alleen in enkele gebieden ten zuiden van de rivier de Loire werd de Franse koning Karel VII nog erkend.
Toen gebeurde er iets bijzonders. Een eenvoudig meisje beweerde dat zij goddelijke stemmen hoorde, die haar vertelden dat zij Frankrijk kon redden. Het meisje heette Jeanne d'Arc. Ze won het vertrouwen van de koning en de hoge edellieden en kreeg de leiding over de Franse

troepen. In 1429 nam ze de stad Orléans in. De Fransen kregen hierdoor meer zelfvertrouwen en heroverden snel meer gebieden. Voor de Engelsen zag het er slecht uit. En toen de machtige hertog van Bourgondië in 1435 een verdrag sloot met de Franse koning, waren de Engelsen ook nog hun belangrijkste bondgenoot kwijt. In 1453 wonnen de Fransen de laatste grote veldslag.. De Honderdjarige oorlog was eindelijk afgelopen.

BRON 33

Sterk en vastberaden

Een meisje van zestien (is dat niet bovennatuurlijk?), dat niet eens het gewicht van de wapenuitrusting voelt die ze draagt, zo sterk en vastberaden is ze! Haar vijanden vluchten voor haar, niet één kan tegen haar op. Ze drijft haar vijanden Frankrijk uit, terwijl ze kastelen en steden inneemt. Nooit heeft iemand grotere kracht gezien, zelfs niet in honderdduizend mannen bij elkaar!

Naar: Christine de Pizan, Le ditié de Jehanne d'Arc, 1429

BRON 34 Jeanne d'Arc trekt Orleáns binnen. Negentiende-eeuws schilderij door Jean-Jacques Scherrer. Met Jeanne d'Arc liep het niet goed af. De Bourgondiërs, op dat moment nog bondgenoten van de Engelsen, namen haar gevangen en leverden haar uit aan de Engelsen. Na een lang verhoor verbrandden die haar in 1431 als heks. Ze was toen pas negentien jaar oud.

Gevolgen van de oorlog

Toen Edward III in 1337 aan de Franse koning de oorlog verklaarde, was het zijn doel om zelf koning van Frankrijk te worden. Na meer dan honderd jaar strijd – onderbroken door perioden van vrede – was het resultaat heel anders. De Engelse koning raakte zijn gebied in Frankrijk kwijt, terwijl de Franse koning zijn grondgebied en zijn macht vergrootte. Maar dat waren niet de enige gevolgen van de Honderdjarige Oorlog.
In beide landen versterkte de oorlog het gevoel van eenheid: het werd steeds duidelijker wat Frans was en wat Engels. De strijd putte de economieën van Engeland en Frankrijk uit, maar die van Frankrijk natuurlijk meer, omdat daar de gevechten plaatsvonden. Op politiek gebied bleken Frankrijk en Engeland zich na de oorlog verschillend te ontwikkelen.

Politieke veranderingen

Vanaf de elfde eeuw deelden politieke denkers de samenleving in in drie standen : de geestelijkheid, de adel en het werkende volk. Zo ontstond het idee van een **drie-standenmaatschappij**. Soms, in tijden van politieke crisis, vonden koningen dat ze vertegenwoordigers van alle drie de standen om advies moesten vragen – of ze voelden zich onder druk gezet om dat te doen. In veel Europese koninkrijken ontstonden standenvergaderingen, bijvoorbeeld de **Staten-Generaal** in Frankrijk. Maar, zoals bleek na afloop van de Honderdjarige Oorlog, niet overal waren deze vergaderingen een blijvend succes. Terwijl de Engelse adel steeds meer invloed kreeg en het Engelse **parlement** steeds belangrijker werd, gebeurde in Frankrijk het omgekeerde. De koning breidde bijvoorbeeld zijn grondgebied uit ten koste van de hoge adel en riep de Staten-Generaal nauwelijks meer bijeen. In de loop van de tijd gingen de Franse koningen zich steeds meer als alleenheersers gedragen.

5 5 Het koninkrijk Frankrijk

DEELVRAAG
5 **Hoe trok Lodewijk XI de macht naar zich toe?**

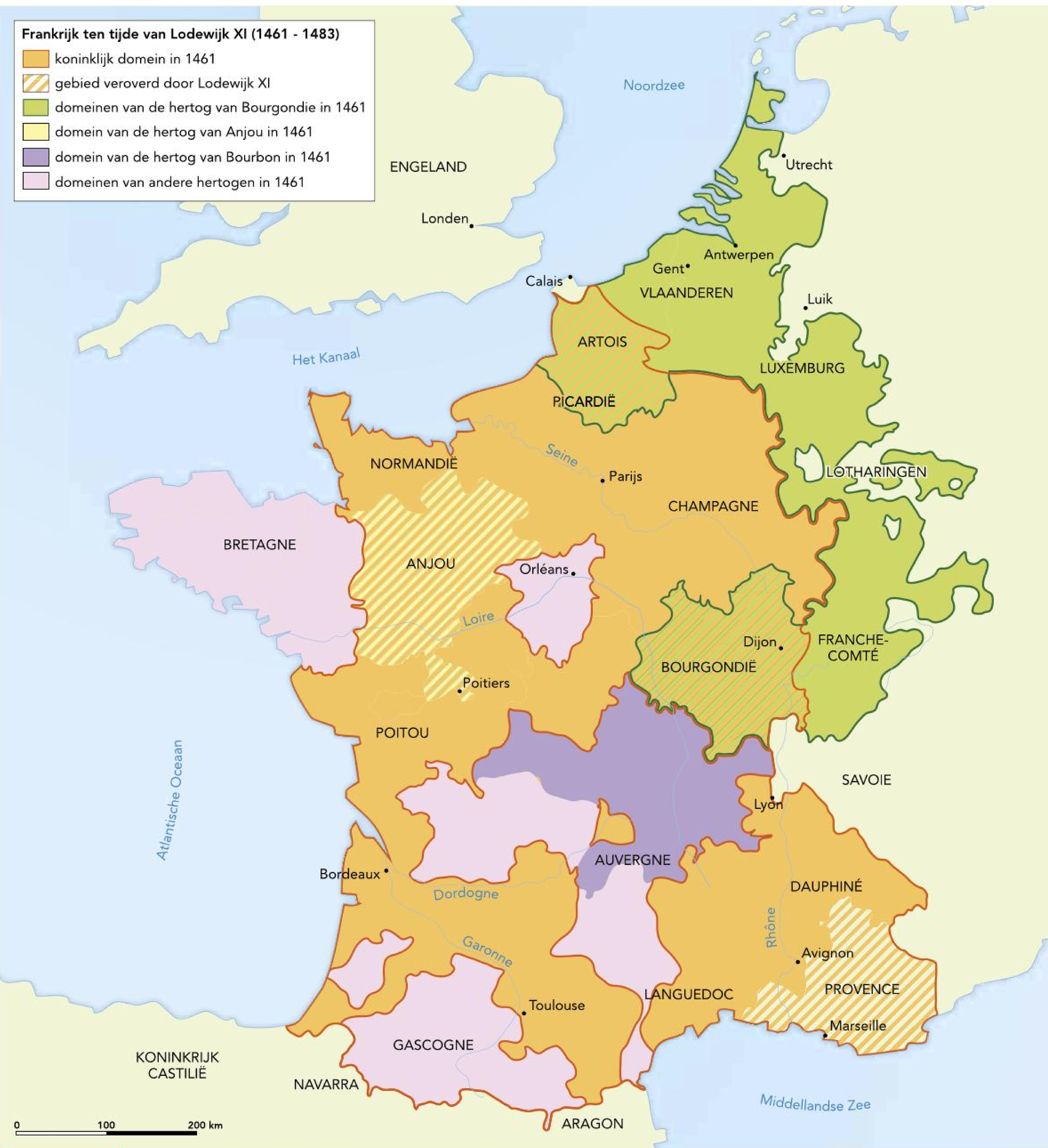
BRON 35 Boeren en stedelingen slaan op de vlucht voor het krijgsgeweld en de plunderingen tijdens de Honderdjarige Oorlog. Op de karren hebben ze hun huisraad geladen. Aan de horizon zie je brandende steden en dorpen. Miniatuur uit de vijftiende eeuw.

Centralisatie

Na de Honderdjarige Oorlog was het gebied van de Franse koning groter geworden. Toch was koning Karel VII, de uiteindelijke 'winnaar' van de Honderdjarige Oorlog, niet de enige machtige man in Frankrijk. Karel had ook te maken met rijke hertogen, die bijna net zulke grote gebieden bezaten als hij. De machtigste was de hertog van Bourgondië.
De koning wilde van deze hertogen zijn onderdanen maken en van Frankrijk een eenheid. Daarvoor nam hij een aantal maatregelen. Ten eerste reorganiseerde hij zijn koninklijke **adviesraad**, waar voortaan niet alleen maar hoge edellieden lid van mochten zijn, maar ook ambtenaren die een universitaire opleiding hadden genoten. Ten tweede stelde hij een **staand** (permanent) **leger** in, waar hij altijd over kon beschikken. Ten derde ging hij nieuwe belastingen heffen, op zout en op land, zodat hij meer inkomsten kreeg om de ambtenaren en het leger te betalen. Ten slotte kwam ook hij in botsing met de kerk: hij bepaalde dat hij bisschoppen moest kunnen benoemen.

Steden steunen

De zoon van Karel VII, Lodewijk XI, ging verder op de weg die zijn vader had ingeslagen. Maar hij deed nog meer. Hij bevorderde de handel en de ambachten in de steden. Zo zorgde hij ervoor dat de rijke burgers in de steden op zijn hand waren. Op die manier kon hij meer belasting eisen. Als een stad in opstand kwam tegen een machtige hertog, dan gaf hij geld aan de opstandige burgers. Zo kon hij de macht van de adel terugdringen. Maar steden mochten natuurlijk ook weer niet té zelfstandig worden. Dan was Lodewijk best bereid om zijn leger tegen de stadsburgers in te zetten. Een slimme politicus dus, deze Lodewijk.

BRON 36 Frankrijk ten tijde van de troonsbestijging van Lodewijk XI (1461).

Carrière aan het hof

Lodewijk werd gesteund door mensen die carrière wilden maken. Hij had een kleine kring van raadgevers, die hij goed beloonde. Ze kregen bijvoorbeeld geschenken, een stuk land, een adellijke titel of een goed pensioen. In het jaar 1472 werd Philippe de Commynes een van die raadgevers. Dat was alweer een slimme zet van de koning. Philippe kwam namelijk uit het kamp van de hertog van Bourgondië, Lodewijks grootste vijand. Lodewijk zorgde er natuurlijk voor dat Philippe veel geschenken kreeg nadat hij was overgelopen. Philippe schreef later zijn herinneringen aan Lodewijk op. Hij vond Lodewijk een briljante koning, maar met nare trekjes.

BRON 37

Bezoek aan een stad

Toen stegen de vier raadsleden van hun paard af. Te voet tilden zij een prachtig baldakijn boven het hoofd van de koning – een baldakijn van blauwgroen fluweel, rijk bestikt met gouden lelies en aan de binnenkant gevoerd met wit en rood brokaat. En zo trok de koning door de stad. Bij zijn tocht liepen twee rijen fakkeldragers voor hem uit, met in hun kielzog de kruisboogschutters, de gewone boogschutters en de kanonniers, allemaal keurig in het gelid. Achter hen liepen driehonderd raadsleden en notabelen van de stad en de gemeenteambtenaren. Daarna volgden de leden van de Koninklijke garde. Achter de koning liepen de prinsen en de heren die met hem meegekomen waren – en dat waren er veel...

Anoniem verslag van een intocht van Lodewijk XI, vijftiende eeuw

BRON 38

Wrede gevangenissen

Het is waar dat de koning wrede gevangenissen had laten bouwen, bijvoorbeeld een soort kooien, sommigen van ijzer, anderen van hout, allemaal met enorme sloten. De bedenker ervan was de bisschop van Verdun. Hij was tegelijk de eerste die er gevangen werd gezet. Velen hebben hem om zijn uitvinding vervloekt, waaronder ikzelf.
De koning bestelde ook zware ketenen in Duitsland en enkelringen die moeilijk te openen waren. Aan iedere enkelring zat een dikke ketting en daaraan een belachelijk zware ijzeren bal. Deze ketenen heb ik aan de voeten van veel hooggeplaatste personen zien zitten.

Naar: Philippe de Commynes, Memoires, 1498

Lodewijk de Spin

Door zijn vijanden werd Lodewijk 'de Spin' genoemd. Hij spon als het ware een web over Frankrijk. Vanuit het midden van het web hield hij alles in de gaten. Als er iets gebeurde, sloeg hij op het juiste moment toe. Dat gebeurde bijvoorbeeld in 1477, toen hertog Karel de Stoute van Bourgondië op het slagveld stierf. De koning profiteerde van het moment en nam een deel van Bourgondië in. Eindelijk kreeg Lodewijk wat hij wilde.
Al jaren had hij de hertog van Bourgondië dwarsgezeten, bijvoorbeeld door opstandige steden in Bourgondië te steunen en oorlog tegen hem te voeren. Nu kon hij eindelijk diens land in beslag nemen. Veel hertogen voegden zich daarna vrijwillig onder de Franse **kroon**. Lodewijk wist heel goed dat hij veel van zijn onderdanen hem haatten. Daarom vertrouwde hij maar weinig mensen. Aan het eind van zijn leven was hij zo achterdochtig, dat hij zijn kasteel heel zwaar liet bewaken. Net een gevangenis.

Staatsinrichting

Het geleidelijke ontstaan van nationale staten
Langzamerhand was Frankrijk een staat aan het worden onder leiding van centraal regerende koningen. Een gevoel van saamhorigheid kwam tot ontwikkeling: wij Fransen tegenover de Engelsen, de Duitsers, de Spanjaarden, enzovoort. Ook in andere landen in Europa ontwikkelde zich steeds meer een gevoel van eenheid, in het ene meer dan in het andere. Deze staten voerden regelmatig oorlog tegen elkaar, met steeds grotere legers. Hierdoor werd de saamhorigheid binnen een staat nog meer versterkt. De toenemende centralisatie en het groeiend gevoel van eenheid binnen koninkrijken stonden aan het begin van staatsvorming in Europa.

BRON 39 Lodewijk XI besluit tot een oorlog tegen de hertog van Bourgondië. Franse miniatuur uit de zestiende eeuw.

5 6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 Het begin van staatsvorming en centralisatie.
2 De strijd tussen kerk en staat.
3 De uitbreiding van de christelijke wereld door de kruistochten.

JE WEET

Hoe Engeland en Frankrijk zich ontwikkelden tot centraal bestuurde staten.
De oorzaken en gevolgen van de kruistochten.

1 Hoe de Normandiërs Engeland veroverden, wat de gevolgen waren van deze gebeurtenis en hoe het koninkrijk Engeland zich vervolgens ontwikkelde.
2 Wat de oorzaak en het verloop van de eerste kruistocht was.
3 Welke gevolgen de kruistochten hadden voor Europa en het Midden-Oosten.
4 Wat de oorzaken en gevolgen van de Honderdjarige Oorlog waren.
5 Hoe koning Lodewijk XI de macht naar zich toetrok en hoe hij het bestuur in het koninkrijk Frankrijk centraliseerde.

JE KUNT

Je begrijpt dat een belangrijke gebeurtenis uit het verleden oorzaken en gevolgen heeft. Je beseft dat het nodig is bronnenonderzoek te doen om erachter te komen welke eerdere ontwikkelingen en handelingen aan een gebeurtenis voorafgaan.

1000
- 1009 ▸ verwoesting Heilig Grafkerk Jeruzalem
- 1066 ▸ slag bij Hastings
- 1071 ▸ Seldsjoeken veroveren Jeruzalem
- 1095 ▸ paus Urbanus II roept op tot een kruistocht
- 1096-99 ▸ eerste kruistocht
- 1099 ▸ verovering Jeruzalem door de kruisvaarders

1100

TIJD VAN STEDEN EN STATEN (1000-1500)

- 1147-49 ▸ tweede kruistocht
- 1187 ▸ Saladin verovert Jeruzalem
- 1189-92 ▸ derde kruistocht

1200
- 1202-04 ▸ vierde kruistocht
- 1215 ▸ Magna Carta
- 1228-29 ▸ vijfde kruistocht
- 1248-54 ▸ zesde kruistocht
- 1270 ▸ zevende kruistocht
- 1291 ▸ val van de laatste kruisvaardersstaat

1300
- 1337 ▸ begin Honderdjarige Oorlog
- 1346 ▸ slag bij Crécy

1400
- 1429 ▸ Jeanne d'Arc, herovering Orléans
- 1431 ▸ Jeanne d'Arc terechtgesteld
- 1453 ▸ einde Honderdjarige Oorlog, val van Constantinopel
- 1461 ▸ Lodewijk XI aan de macht
- 1483 ▸ dood Lodewijk XI

1500

BEGRIPPEN

adviesraad
Een groep raadgevers die de koning helpt beslissingen te nemen.

bondgenoot
Een staat of persoon waarmee je door een verdrag verenigd bent.

Byzantijnse Rijk
Het voormalige Oost-Romeinse Rijk, tussen 330-1453 een keizerrijk in het Oostelijk Middellandse Zeegebied.

centrale rekenkamer
Een groep mensen die de inkomsten en uitgaven van de koning controleert.

centralisatie
Het streven van een koning of regering om vanuit een hoofdstad het grondgebied centraal te regeren.

Domesday Book
Document uit 1086 waarin het grond- en goederenbezit in Engeland was vastgelegd.

drie-standenmaatschappij
Een verdeling van de samenleving in drie standen: de geestelijkheid, de adel en het werkende volk. Deze opvatting ontwikkelde zich vanaf de elfde eeuw.

excommunicatie
Een beslissing van de paus waardoor iemand uit de kerk wordt gestoten.

Heilige Land
Palestina, het land dat volgens de Bijbel God aan het volk Israël heeft beloofd.

huurlingen
(Soms buitenlandse) soldaten die in betaalde dienst zijn van een leger.

kroon
De macht die door de koning en zijn ambtenaren wordt uitgeoefend.

kruisvaardersstaten
Door de kruisvaarders gestichte staten in het Midden-Oosten en het Oostelijk Middellandse Zeegebied.

Magna Carta
Document uit 1215 waarin de Engelse adel en de koning regels hebben vastgelegd over bijvoorbeeld belastingen en straffen.

nationale staat
Een staat waarin de mensen het gevoel hebben dat ze een eenheid vormen (dezelfde taal, dezelfde cultuur, soms ook dezelfde godsdienst). In de Tijd van steden en staten ligt het begin van de ontwikkeling naar nationale staten.

parlement
In de Middeleeuwen was het Engelse parlement een adviesraad van de koning waar de belangrijkste edelen en geestelijken in zaten. Vanaf de veertiende eeuw werd deze raad in tweeën gedeeld. Tegenwoordig is een parlement de volksvertegenwoordiging van een staat.

staand leger
Een permanent bestaand leger van huursoldaten waar de koning altijd over kon beschikken.

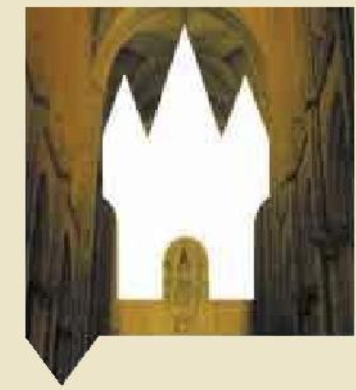
Staten-Generaal
Een vergadering van vertegenwoordigers van de drie standen die door de Franse koning bij elkaar kon worden geroepen.

BRON 40

6 Renaissance in Florence

BRON 1 Schilderijen geven een goed beeld van de leefwereld en denkwijze van de tijd waarin ze ontstonden. Het schilderij *La Primavera* (De Lente) is daar een prachtig voorbeeld. Omstreeks 1478 schilderde Sandro Botticelli dit werk ter gelegenheid van het huwelijk van Lorenzo di Pierfrancesco de' Medici, die het schilderij ophing in zijn slaapkamer. Deze Lorenzo was een neef van de machtige en zeer rijke Lorenzo de' Medici uit Florence in Noord-Italië. In die tijd was daar onder de rijke burgers een enorme bewondering voor de Tijd van Grieken en Romeinen. Spoedig spraken ze er van een Renaissance, een wedergeboorte van de cultuur uit de Oudheid. Nu hangt *La Primavera* in het Uffizi, het beroemdste kunstmuseum van Florence.

TIJD VAN STEDEN EN STATEN
(1000-1500)
DE LATE MIDDELEEUWEN

La Primavera

Het schilderij *La Primavera* staat vol met symbolen die met de liefde en huwelijksgeluk te maken hebben. Rechts wordt Chloris, de Griekse godin van de bloemenwereld, gegrepen door Zephir, de (koude en vochtige) westenwind. Chloris en Zephir trouwen en uit hun huwelijk wordt de Romeinse godin Flora geboren. Flora strooit met bloemen, als symbool van de lente. In het midden begroet ons de Romeinse liefdesgodin Venus. Zij draagt een jurk die haar buik accentueert. Dat was in de vijftiende eeuw in de mode; daarmee wordt haar vruchtbaarheid aangegeven. Links op het schilderij verjaagt de Romeinse god Mercurius donkere wolken. In deze lentetuin passen namelijk geen kou en regen. Mercurius is de god van de handel en winst en die komen in een huwelijk goed van pas. Cupido, het zoontje van Venus en Mercurius, schiet een liefdespijl naar een van de drie jonge vrouwen. Zij zijn in fijne doorzichtige sluiers gekleed en dansen sierlijk. Een van de drie kijkt naar Mercurius. Is zij (een portret van) de bruid en stelt hij (Mercurius) de bruidegom voor uit die rijke en machtige Florentijnse familie De' Medici?

Renaissance in Florence

Geen enkel schilderij uit de vijftiende eeuw draagt zo sterk de kenmerken van de nieuwe tijd als *La Primavera*. Sinds de Romeinse tijd werd in geen enkel kunstwerk zo de nadruk gelegd op de mensen, hun sierlijke houding of beweging, op dans en liefde. Geloof, god en godsdienst, die in de Middeleeuwen zo dominant aanwezig waren, zijn op het schilderij afwezig. Wel is er veel aandacht voor de Griekse en Romeinse goden en de verhalen over bloemen en lente die een gelukkig en welvarend huwelijk moeten garanderen. De bomen hangen vol met rijpe sinaasappelen, die alleen nog geplukt hoeven te worden; een teken van overvloed.
Met de lente breekt een nieuw jaargetijde aan, met een huwelijk begint een nieuwe periode in het leven. Ook in Noord-Italië, in de oude stad Florence liepen de Middeleeuwen op hun einde en was een nieuwe tijd aangebroken. De rijkere mensen kregen in plaats van godsdienstigheid, geloof en het hiernamaals steeds meer aandacht voor het mooie van het leven op aarde, hier en nu. Die gedachten vonden zij terug in geschriften uit de Oudheid, de Tijd van Grieken en Romeinen. Juist de goden uit die tijd komen op dit schilderij voor. De kunst en de denkwijze van de Grieken en Romeinen wordt als het ware herboren. Deze tijd heet dan ook de Renaissance (wedergeboorte; renaître (Fr.) = opnieuw geboren worden).

Stedelijke ontwikkeling

In dit hoofdstuk dient Florence als voorbeeld van een Europese stad in de Tijd van steden en staten. Florence was al in de Romeinse tijd gesticht. Tijdens de Volksverhuizingen aan het begin van de Vroege Middeleeuwen verloren veel steden, waaronder Florence, een groot deel van hun bevolking. De geschriften uit de Oudheid kregen nog maar weinig aandacht en de Romeinse gebouwen werden verwoest of raakten in verval.
Vanaf 1000 groeide de welvaart weer. Ontginningen zorgden voor nieuwe landbouwgrond, die meer dan genoeg voedsel opbracht om de groeiende bevolking te voeden. Landbouwoverschotten maakten het mogelijk dat niet iedereen in de landbouw hoefde te werken. Daardoor konden handel en nijverheid opnieuw tot bloei komen. Steeds meer mensen gingen in steden als Florence wonen. Door de nijverheid en handel nam de welvaart enorm toe en sommige burgers werden zeer rijk. Enkele families uit Florence organiseerden hun handelshuizen zo goed dat ze geld konden investeren en uitlenen. Zij werden de eerste grote bankiersfamilies. Deze rijke families verdrongen de adel uit het bestuur en namen de macht in de stad over. De familie De' Medici was een van de succesvolste.

Lorenzo de' Medici was omstreeks 1470 de machtigste man in Florence. Hij had niet alleen veel geld, hij beheerste ook het stadsbestuur.
In de vijftiende eeuw werd Florence de Renaissancestad bij uitstek. De stad bouwde openbare gebouwen naar Romeins voorbeeld. De dom, de grootste kerk van Florence, werd uitgerust met een koepel. De denkwijze, de boeken, de gebouwen en de kunst uit de Oudheid stonden enorm in de belangstelling. Niet alleen de kerk, ook de rijke burgerij gaf opdrachten aan bouwmeesters en schilders om grote gebouwen en kostbare kunstwerken te maken. En schilderijen of beeldhouwwerken hadden vaak geen religieuze onderwerpen meer als thema; La Primavera is daarvan een voorbeeld.

BRON 2 Lorenzo I, bijgenaamd il Magnifico (de Geweldige) was een van de beroemdste leden van het geslacht De' Medici en heerste over de stad Florence (op de achtergrond). Hij leefde van 1449-1492.

KENMERKENDE ASPECTEN

1. De opkomst van nijverheid en handel die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving.
2. De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden.
3. Het begin van staatsvorming en centralisatie.

BRON 3 Stadsgezicht van Florence met de koepel van de kathedraal en links de fiere toren van het Palazzo Vecchio (het Oude Paleis), het regeringspaleis.

Het belang van de Renaissance in Italië

Veel van de grote of beroemde Europese steden zijn in de Tijd van steden en staten gesticht. Als je begrijpt waardoor en hoe die steden tot bloei kwamen, snap je beter waarom juist die steden nu groot of beroemd zijn. In onze tijd vinden wij de invloed van de gewone mensen op het bestuur belangrijk. Die invloed is in de Middeleeuwen begonnen in de steden. Daar werd het eerst de erfelijke macht van de adel teruggedrongen. Daar ligt dan ook het allereerste begin van onze democratie.
De bewondering voor de cultuur van de Oudheid (denkwijze, gebouwen, kunstwerken) is ontstaan in de vijftiende en zestiende eeuw. Aan het einde van de Tijd van steden en staten ontdekte men opnieuw het gedachtegoed van de Grieken en Romeinen en begon dat te waarderen.

HOOFDVRAAG
Waardoor werd Florence de Renaissancestad bij uitstek?

DEELVRAGEN

- 1a Welke veranderingen in de landbouw maakten in de Tijd van steden en staten de enorme bevolkingsgroei mogelijk?
- 1b Hoe kwamen in Florence nijverheid, handel en bankwezen op?
- 2 Hoe slaagde de burgerij van Florence erin de macht van de adel terug te dringen en zelf het stadsbestuur over te nemen?
- 3 Waardoor slaagde de familie De' Medici erin vanuit hun positie van handelaren op te klimmen tot de hoogste bestuurlijke en kerkelijke functies?
- 4a Waarom hadden de rijke burgers zoveel belangstelling voor de Oudheid?
- 4b Hoe komt de bewondering voor de Oudheid tot uiting in de architectuur en in de kunstwerken?
- 5 Waren rond 1500 de Middeleeuwen voor iedereen voorbij?

6 1 Stad van nijverheid, handel en banken

DEELVRAAG
1a Welke veranderingen in de landbouw maakten in de Tijd van steden en staten de enorme bevolkingsgroei mogelijk?
1b Hoe kwamen in Florence nijverheid, handel en bankwezen op?

BRON 4 Miniatuur uit een Italiaans handschrift uit 1023 van *De Rerum De Universo*, geschreven door Rabanus Maurus. Afgebeeld zijn de vier jaargetijden. Links worden in het voorjaar groenten geoogst. De volgende boer snijdt met een sikkel de aren van het graan en in het najaar worden de druiven geplukt. Ten slotte ploegt een boer met twee ossen de akker.

Luca da Signa

Luca uit het dorpje Signa, ten westen van Florence, bezat aanvankelijk maar een klein boerenbedrijf. In vroegere jaren brachten zijn akkertjes te weinig graan op om zijn vrouw Rosa en drie kinderen te voeden en dan ook nog in de stad graan te ruilen voor groenten, aardewerk of werktuigen om op de akker en in de stal te werken. Daarom had hij besloten nog maar op één akker graan te verbouwen voor eigen gebruik. Op de andere veldjes was hij groenten gaan kweken. Dat was een verstandig besluit geweest.
De zomer- en wintergroenten kan Luca het hele jaar door oogsten en verkopen. De burgers in de stad verdienen veel geld met hun textielnijverheid en handel en geven hun florijnen graag uit aan verse groenten. Luca hield zelfs geld over, waardoor hij een paar schapen en een koe kon kopen. Vijftien schapen en drie koeien heeft hij intussen. De kaas en boter leveren een goede prijs op. Rosa spint de wol van de schapen tot garen. De lakenwevers in Florence kopen dat garen op en maken er de fijnste stoffen van.

Grotere voedselproductie

Door ontginningen en betere landbouwmethodes begon de bevolking in de tiende en elfde eeuw snel te groeien. Eerst gebeurde dat in Italië, later ook in Noordwest-Europa. Bossen werden gekapt, moerassen drooggelegd. De boeren bewerkten de akkers intensiever en hielden de grond vruchtbaar met mest van het vee.
Voor de werktuigen werd steeds vaker ijzer gebruikt. De eenvoudige houten ploeg, die de grond maar een beetje doorsneed, maakte plaats voor een ploeg met een ijzeren ploegblad, waarmee de grond echt omgekeerd kon worden. In plaats van ossen spanden de boeren een paard voor de ploeg.

Florence groeit

Florence ligt in Toscane op de oevers van de rivier de Arno. De boeren uit de omringende dorpen verkochten graan, groenten en dieren op de markt van Florence. Daar konden de smeden, timmerlieden of lakenwevers dan hun voedsel kopen. Sommige boeren oefenden naast hun boerenbedrijf een **ambacht** uit. Dikwijls moesten zij als horige werken voor de kasteelheer of losse karweien voor hem uitvoeren. Om aan die herendiensten te ontkomen, trokken velen van hen naar Florence. In de stad was elke horige (na een jaar en één dag) vrij. Florence, dat omstreeks 1200 nog 15.000 mensen telde, groeide in ruim een eeuw uit tot een stad met ruim 90.000 inwoners. Het was daarmee een van de grootste steden van Europa.

Wolbewerking

Vier bruggen verbonden in Florence de oevers van de Arno. Op die bruggen waren huizen, winkels en werkplaatsen gebouwd. Dat waren vooral werkplaatsen van de ambachtslieden, zoals leerlooiers en wolbewerkers. Voor hun soort **nijverheid** was veel water nodig. Op de Ponte Vecchio (de Oude Brug) staan die winkeltjes nog steeds. De rivier had nog een andere belangrijke economische functie: ze leverde waterkracht voor de vele molens op de oever van de rivier. Via de Arno werd, behalve voedsel, ook de wol aangevoerd die in de stad werd bewerkt.
In de veertiende en vijftiende eeuw kochten de Florentijnen in Engeland, Schotland en Spanje wol en lieten die via de haven van Pisa naar Florence vervoeren. Uit Vlaanderen kwam via Genua geweven laken dat de ambachtslieden in Florence verder bewerkten tot een lakense stof van uitzonderlijk hoge kwaliteit. Er waren in Florence wel tweehonderd werkplaatsen voor de verwerking van wol. Samen maakten die enorme hoeveelheden van die prachtige lakense stof. Jaarlijks werd er geproduceerd voor een waarde van ruim een miljoen gouden florijnen. Meer dan de helft van dit geld bleef in de stad in verband met het werk, uitbetaald als loon. Afgezien nog van de winst van de wolhandelaren op dit werk. Meer dan 30.000 mensen leefden ervan.

BRON 5 Een gewelfschildering in het kasteel van Issogne in Noord-Italië laat zien dat de boeren en handelaren op de marktplaatsen een enorme rijkdom aan agrarische producten aanboden.

Handel

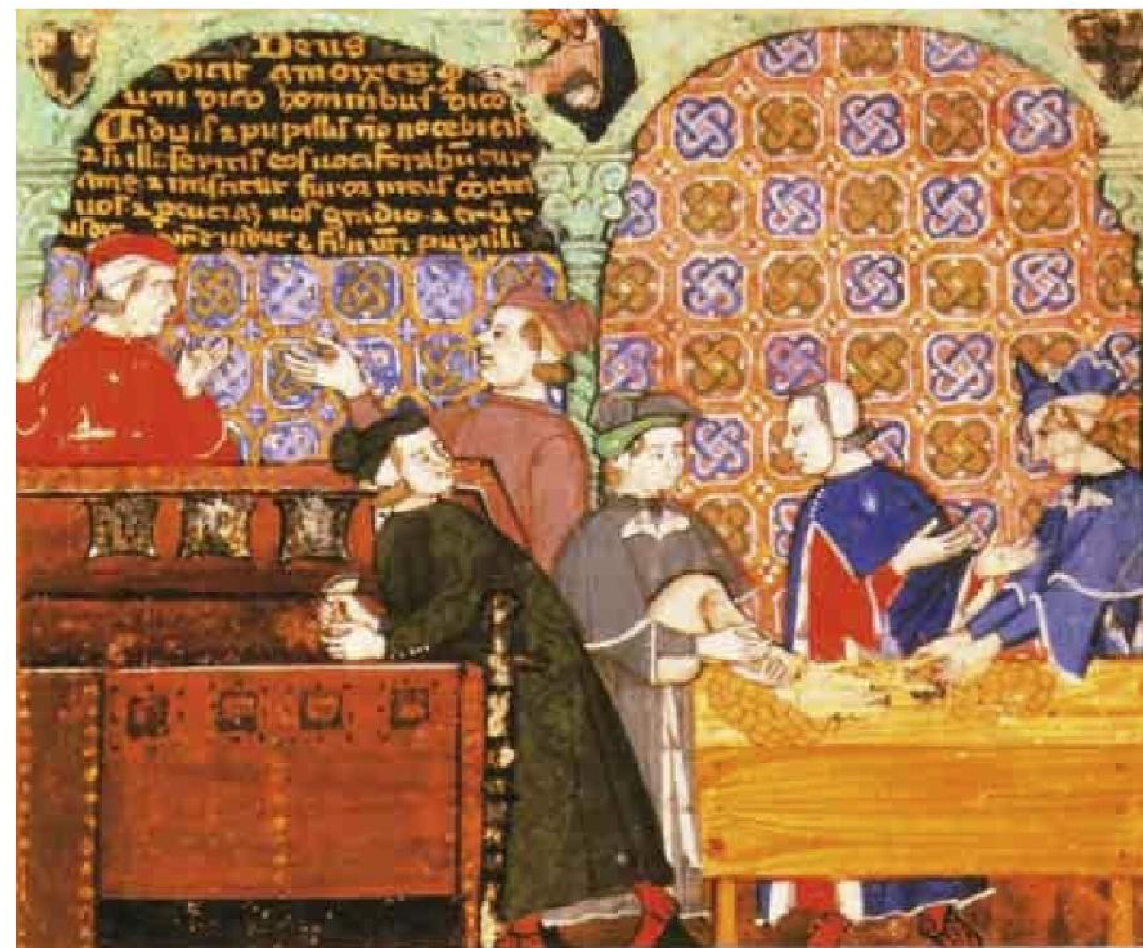
Bij de lakenproductie was sprake van een zeer gespecialiseerde werkverdeling. De lakenfabrikant die dit proces beheerste, verkocht uiteindelijk het eindproduct vaak met grote winst. Al snel bleek dat in de handel het meeste geld te verdienen was. Om die handel te vergemakkelijken werden de producten niet meer tegen elkaar geruild (**handel in natura**), maar werd geld als ruilmiddel in omloop gebracht. De Florentijnse handelaren die wollen laken in Vlaanderen kochten en dat verder lieten bewerken, verenigden zich in een **gilde**, de Calimala. Door samen te werken konden de gildeleden grote partijen wol en andere handelswaren kopen tegen een lage prijs en verliesposten samen dragen. Handelsschepen uit Pisa en Genua brachten de ruwe wol naar Florence. Genua was in Noordwest-Italië de belangrijkste havenstad. Deze stad richtte zich vooral op de handel in het westelijk deel van de Middellandse Zee. Elk jaar voeren enkele galeien vanuit Genua naar Brugge in de Zuidelijke Nederlanden, dat toen de belangrijkste havenstad in Noordwest-Europa was.

BRON 6 De vervaardiging van luxe wollen laken bracht Florence enorme rijkdom. In de lakenfabricage waren enorm veel bewerkingen nodig om van wol mooie glanzende en kleurvaste stoffen te maken. Vallardi schilderde een fresco in het Palazzo Vecchio te Florence waarop de bewerkingen van wol zijn weergegeven.

BRON 7 Miniatuur met een marktscène.

BRON 8 Miniatuur met geldwisselaars.

Handelaren worden bankiers

De handel in natura werd steeds meer verdrongen door een **geldeconomie**. Maar elk land, elk hertogdom of graafschap en vaak zelfs elke stad had zijn eigen munten. Bij de handel was geld gemakkelijk als ruilmiddel, maar al die verschillende munten met steeds andere waarden waren weer lastig als je handel dreef buiten je eigen stad. Telkens moest je dan zorgen dat je de juiste munten had. Rijke handelaren begonnen daarom steeds meer op te treden als geldwisselaars. Een ander probleem bij de handel was het vervoer van grote sommen geld langs onveilige landwegen of over zee. De wissel vormde daarvoor de moderne oplossing. Een handelaar leverde bij een geldwisselaar in de ene stad een aantal munten in en kreeg daarvoor in ruil een wisselbriefje op naam. Daarop stond dat hij in een andere stad een aantal andere munten zou ontvangen wanneer hij de wissel zou tonen. Zo werd de ene muntsoort in de andere omgezet. Voor het beheer en het transport van het geld zorgden de geldwisselaren, die vaak onderling samenwerkten in handelshuizen of bankiershuizen. De familie De' Medici uit Florence was zo'n bankiershuis. Die familie had in alle belangrijke handelssteden in Europa een eigen handelshuis en vertegenwoordiger. Op die manier kregen zij snel informatie over tekorten in handelsgoederen en over prijzen. Door die handel en bankzaken werden de De' Medici extreem rijk. De familie De' Medici is daarmee een van de eerste vertegenwoordigers van het **handelskapitalisme** of **vroegkapitalisme**.

6 2 Het bestuur van Florence

BRON 9 Edelman in een Noord-Italiaans landschap met kastelen.

DEELVRAAG

2 **Hoe slaagde de burgerij van Florence erin de macht van de adel terug te dringen en het stadsbestuur over te nemen?**

Florence controleert het omliggende land

De burgers van Florence hadden zich al aan het begin van de elfde eeuw georganiseerd in een **commune**. Daarbij legden zij een eed af en beloofden zij elkaar te steunen en de stad te verdedigen. De enorme groei van de bevolking van Florence en de bloei van de lakennijverheid twee eeuwen later maakten het noodzakelijk het omringende land te overheersen. Vanouds was het de adel op de kastelen rond de stad die de graanaanvoer naar de stad beheerste. De aanvoer van wol werd door de edelen bemoeilijkt door tolheffingen of zelfs door berovingen. Door het platteland te veroveren kreeg de stad zelf de controle over de voedsel- en grondstoffenaanvoer.
Bij deze economische kwestie kwam een politieke zaak, waarvan de stad Florence handig gebruik wist te maken om haar positie te versterken. In de Tijd van steden en staten was er voortdurend strijd om de macht; tussen de Duitse keizer en de paus, tussen edelen onderling en tussen de steden en de adel. De edelen en de steden waren gebrand op hun vrijheid. Noord-Italië hoorde officieel bij het Duitse keizerrijk en de keizer wilde zijn macht houden. Namens hem bestuurde de hertog van Toscane het gebied waar Florence toe behoorde. De paus had veel bezittingen in Midden-Italië en wilde graag zijn politieke invloed uitbreiden. In deze machtsstrijd stonden de adel en de steden in twee partijen tegenover elkaar: de pausgezinden en de aanhangers van de keizer.
De vele oorlogen waren slecht voor de handel en de nijverheid. Toch groeide vanaf de twaalfde eeuw de macht van Florence. In de machtsstrijd tussen de pauselijke en de keizerlijke partij wist de stad steeds meer **privileges** te verkrijgen. De stad maakte zich los van de hertog van Toscane en verwierf zelfbestuur. Ze veroverde ook adellijke bezittingen op het platteland. Zo ontstond een staat met Florence als machtscentrum: een soort stadstaat.
Al die veroveringen van dorpen, kastelen en landgoederen brachten Florence echter in conflict met concurrerende steden. Ook die werden vervolgens veroverd. Gewapende burgers uit Florence trokken daartoe bijvoorbeeld naar Pistoia of Arezzo. Uiteindelijk veroverden ze in 1406 zelfs Pisa. Dat was heel belangrijk, omdat via de haven van Pisa immers de wol en het laken werden aangevoerd voor de textielnijverheid. Bij haar veroveringen ging Florence in de loop van de tijd steeds vaker gebruik maken van huurlingen onder leiding van een **condottiere**, in plaats van gewapende burgers.

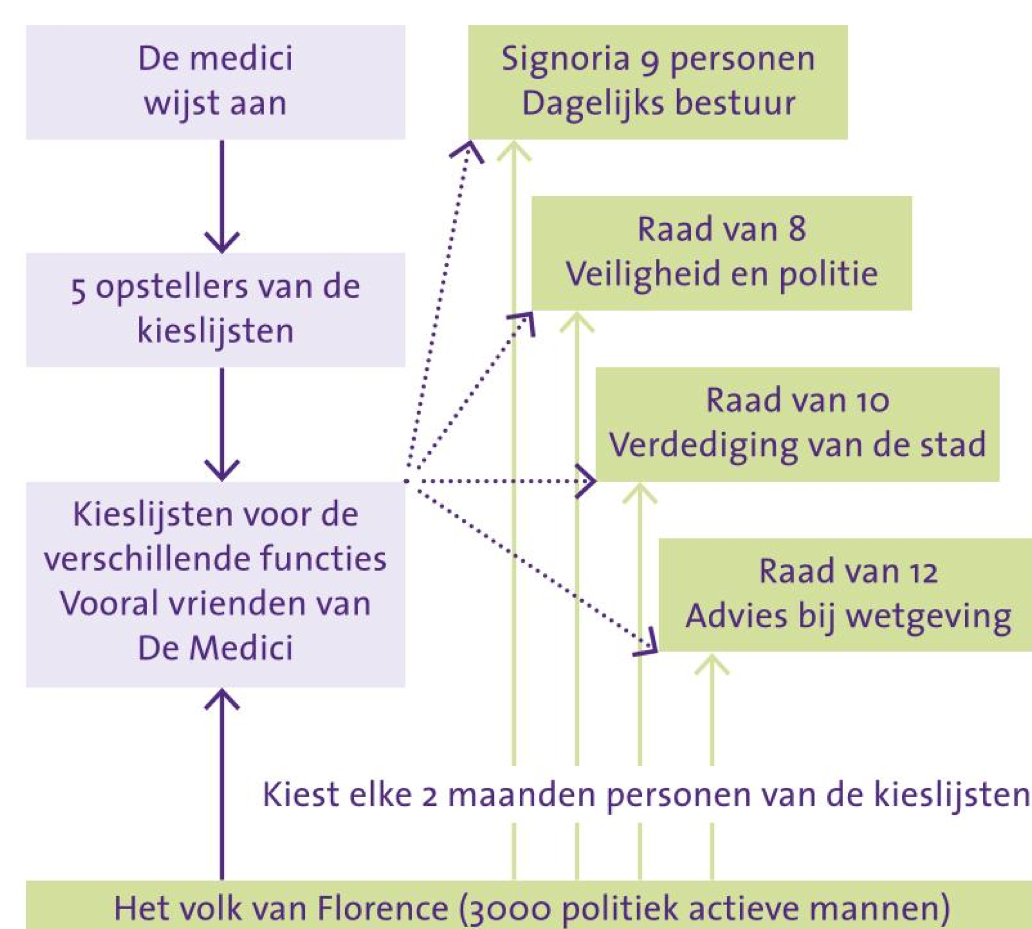
BRON 10 Condottiere John Hawkwood had zijn sporen verdiend als soldaat in de Honderdjarige Oorlog (1337-1453) in Frankrijk. Milaan, Venetië en Florence huurden hem in als commandant van een huurleger.

BRON 11 Noord-Italië in de vijftiende eeuw.

Strijd om de macht in de stad

Veel edelen waren, nadat Florence hun bezittingen had veroverd, in de stad gaan wonen. In de twaalfde eeuw telde de stad al zo'n 150 adellijke huizen binnen de stadsmuren. Ze hadden torens als symbool van macht en status, sommige wel 75 meter hoog. De edelen zetten in de stad hun onderlinge ruzies voort én streden bovendien met de rijkere burgers in de stad, het **patriciaat**, om de heerschappij in Florence. De rijke handelaars- en handwerkersgilden kregen nu, naast hun economische en sociale functie, ook politieke betekenis. Via de zeven belangrijkste gilden kregen de rijke burgers steeds meer invloed op het stadsbestuur. De macht van de adel, de oude **aristocratie**, verminderde in de dertiende eeuw. Als teken daarvan mochten de torens van de edelen nog maar 26 in plaats van 75 meter hoog zijn. Een wet uit 1282 bepaalde dat alleen nog gildeleden bestuursambten mochten uitoefenen. Dit sloot de adel uit van bestuurs-functies en maakte van Florence een **republiek**.
In de veertiende eeuw leverden de kleinere gilden strijd tegen de zeven belangrijke gilden. Zo kreeg ook de kleine **burgerij** invloed in het stadsbestuur. Die invloed bleef beperkt. Een felle opstand in 1378 van de Ciompi, de armste arbeiders, werd neergeslagen. Gedurende de veertiende eeuw vonden edelen hun weg terug in het stadsbestuur door lid te worden van een gilde. Telkens had een kliek van rijke burgers en edelen de macht in handen.

BRON 12 Schema van het stadsbestuur van Florence in de vijftiende eeuw.

Staatsinrichting

Gemeentebestuur
De Raden in Florence (bron 12) konden alleen raad (advies) geven. Een machtig man als Lorenzo de' Medici vervulde zelf geen functies, maar hij zorgde ervoor dat zijn partijgangers op de kieslijsten kwamen en zijn tegenstanders niet. Zo beheerste hij Florence vanachter de schermen. In Nederland is in onze tijd zo'n enorme invloed van één persoon niet meer mogelijk. De kiesgerechtigden in de gemeente kiezen elke vier jaar de leden van de Gemeenteraad. De raadsleden maken uit wie de wethouders worden die met de burgemeester het dagelijks bestuur van de gemeente vormen. De Gemeenteraad keurt de plannen van B&W goed of af en controleert de uitvoering ervan. Zo heeft de Gemeenteraad de hoogste macht.

6 3 Van handelaren tot pausen

DEELVRAAG
3 **Hoe slaagde de familie De' Medici erin om vanuit hun positie als handelaren op te klimmen tot de hoogste vorstelijke en kerkelijke functies?**

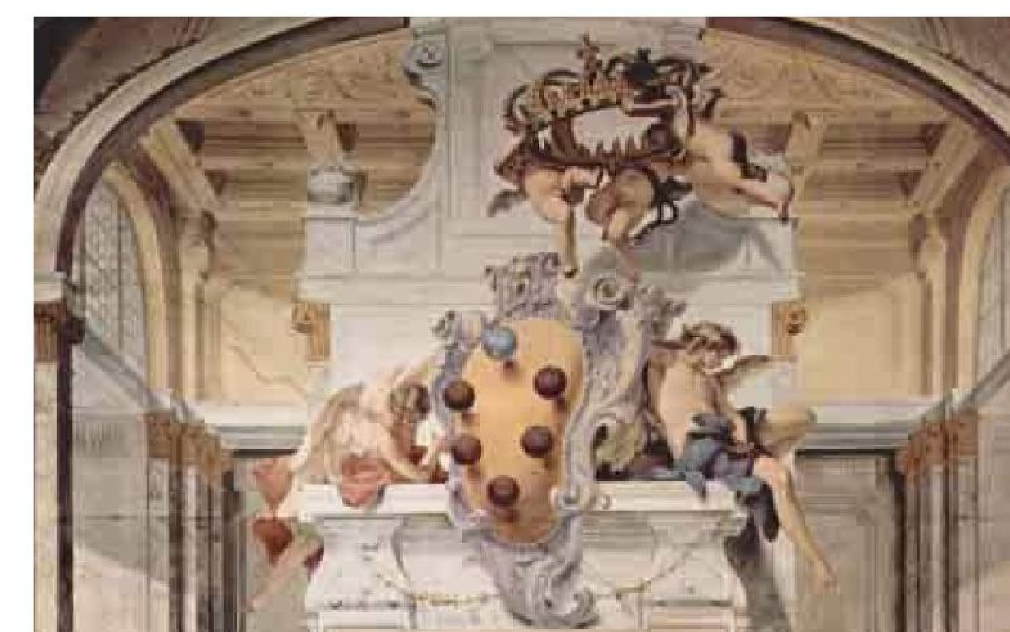
Veranderen van stand

In de Tijd van monniken en ridders was een **standenmaatschappij** ontstaan. Er waren drie standen, namelijk de geestelijkheid, de adel en de derde stand: de boeren. Deze standenmaatschappij was niet statisch. Horige boeren konden vrije boeren worden. In de Tijd van steden en staten gingen horigen en vrije boeren in de steden wonen. Die stadsbewoners werden geleidelijk belangrijker in de maatschappij en op hen werd nu de benaming 'derde stand' toegepast. De stedelingen hadden rechten gekregen die hen boven de boeren plaatsten.
De opkomst van nijverheid en handel vergrootte de mogelijkheid te stijgen in de maatschappij en een hogere status te krijgen. Een goed voorbeeld van deze sociale mobiliteit vormt het verhaal van de familie De' Medici.
De naam van deze beroemde familie van handelaren en bankiers uit Florence doet vermoeden dat een van de voorouders dokter of apotheker is geweest. Het wapen-schild van de familie bestaat niet voor niets uit een geel schild met daarop zes rode bolletjes (waarschijnlijk pillen). Met de toenemende invloed en macht van de familie veranderde het wapenschild van de De' Medici. Eerst kwamen er koninklijke symbolen bij, daarna ook nog geestelijke. Vanuit de burgerij kon je blijkbaar opklimmen tot de hoogste posities in de adel en de geestelijkheid: van apotheker tot paus.

Giovanni, de bankier

De eerste De' Medici die kapitaal vergaarde was de bankier Giovanni di Bicci (1360-1429). Hij leerde het vak van een neef die bankier was en nam diens achternaam aan toen hij zelfstandig aan het werk ging. Giovanni ging niet in de politiek, maar breidde zijn bedrijf uit met vestigingen in Rome, Florence, Venetië en Napels.
Pausen en vorsten hadden door hun zucht naar luxe of voor het voeren van oorlog vaak gebrek aan geld. De rijke bankiers leenden hen het gewenste geld met als onderpand een mijn waaruit grondstoffen of edelmetalen konden worden gehaald. Nog vaker verkreeg de bankier het recht om belasting te heffen in een deel van het hertogdom of koninkrijk. Giovanni de' Medici, die veel geld aan de pausen leende, kreeg zo het recht om belasting te heffen in gebieden van de kerk. Zijn zoon Cosimo zette de bankzaken met bijzonder veel succes voort.

BRON 13 De veranderingen in het wapen laten goed de groei van de betekenis van de familie De' Medici zien. Bovenaan het wapenschild met de rode bolletjes; in het midden is één bolletje blauw en voorzien van drie lelies. Dat symbool mochten ze dragen van de Franse koning met wie ze goede banden hadden. Onderaan is het wapen ten slotte voorzien van de tekenen van het pausschap.

Lorenzo, heerser in Florence

Giovanni de' Medici was al leider van het machtige gilde van de Calimala, maar speelde geen rol in de politiek. Daarvoor was zijn afkomst uit de kleine burgerij te nederig. Cosimo de' Medici (1389-1464) erfde het enorme kapitaal van zijn vader Giovanni. Door te steunen op de kleine burgerij kon Cosimo zijn invloed uitbreiden tot de politiek. In 1434 trok hij alle bestuurlijke macht aan zich. Door geld en luxe kleding uit te delen en door baantjes aan vrienden te gunnen had hij met zijn geld ook een enorme politieke macht opgebouwd. Zijn zoon Piero (1418-1469) erfde kapitaal én macht.
Tegenstanders van de familie De' Medici probeerden in 1478 door een moordaanslag op Piero's zonen Giuliano en Lorenzo de macht van de De' Medici te breken. Lorenzo ontkwam echter aan de moordenaars. Zijn wraak was meedogenloos en wreed. De moordenaars en de belangrijkste samenzweerders werden gedood en gruwelijk verminkt. Families die tot de tegenpartij hoorden, werden uit de stad verbannen. Hun bezittingen werden in beslag genomen. Lorenzo beheerste Florence nu openlijk en met harde hand. Zijn familiefinanciën bracht hij op orde door extra belasting te laten heffen en geld uit de stadskas over te hevelen naar het familiebezit. Hij leefde in weelde en gaf veel geld uit aan bouwwerken en kunst.

Huwelijkspolitiek

Niet alleen in Florence speelden de De' Medici een politieke rol van betekenis. Zoals andere rijke handelaars- of bankiersfamilies probeerden de De' Medici door te dringen in de hoogste adellijke en koninklijke families van Italië en Europa. Dat gebeurde door een zeer doordachte huwelijkspolitiek: Lorenzo trouwde bijvoorbeeld met een dochter uit de adellijke Romeinse familie Orsini.

BRON 14 Lorenzo de' Medici liet zich afbeelden als een staatsman die gezanten uit alle landen ontvangt en geschenken krijgt.

BRON 15 De Drie Koningen. Lorenzo de' Medici is afgebeeld als een van de Drie Koningen, die op een rijk uitgedost paard Christus gaat aanbidden. Fresco van Gozzoli in het Palazzo de' Medici in Florence.

BRON 16

Naar Rome

'In 1467 verrichtte de echtgenote van Piero en moeder van Lorenzo de Medici (1449-1492), zoals iedere andere Florentijnse van haar tijd, het werk van koppelaarster voor de familie. Voor Lorenzo ging de familie voor het eerst buiten Florence zoeken. Ze waren helemaal naar Rome gegaan, sterk aangetrokken door een mogelijke band met de hoogste Romeinse adel, de Orsini. Dat waren onbeduidende prinsen, maar eersteklas soldaten en hooggeplaatste geestelijken, waardoor ze machtige militaire en pauselijke banden hadden. Het verlangen van de De' Medici naar een sterke Romeinse connectie stamde al van de schrandere Cosimo, die aan het eind van de jaren vijftig van de vijftiende eeuw al had bewerkstelligd dat de positie van hun huis in Florence van buitenaf geschraagd werd door militaire en kerkelijke magnaten.'

L. Martines, Bloed in April. Florence en de samenzwering tegen de Medici (2005)

Giovanni, de paus

De familie De' Medici financierde ook veldtochten van de Franse koning. Die raakte daardoor zo bij hen in de schuld, dat hij moest toestemmen in een huwelijk van zijn zoon met een dochter De' Medici.
Politieke tegenstanders slaagden er nog wel in de familie De' Medici voor enige jaren uit Florence te verdrijven, maar in de zestiende eeuw heerste de familie er weer met vorstelijke macht.
Door de enorme leningen aan verschillende pausen wisten ze ook hoge kerkelijke ambten te verwerven. Giovanni, zoon van Lorenzo, werd al op veertienjarige leeftijd kardinaal. In 1513 werd hij tot paus gekozen: paus Leo X. In totaal zou de familie De' Medici vijftig kardinalen en drie pausen tellen.

Verdieping bij 6.2 en 6.3

Machiavelli

Deze Verdieping geeft een beeld van de onderlinge strijd van de steden in Noord-Italië en van de strijd om de macht in zo'n stadstaat. Daarna lees je hoe de tijdgenoot Machiavelli over die zaken dacht.

Italiaanse stadstaten voeren oorlog

Ook al hoorde Noord-Italië officieel onder de Duitse keizer, in werkelijkheid waren steden als Milaan, Venetië, Pisa, Florence en Siena stadstaten. Ze hadden zelfbestuur en beheersten ook het omringende platteland. In de dertiende en veertiende eeuw vochten de edelen, de paus en de keizer om de macht. In de vijftiende eeuw mengden ook Frankrijk en Spanje zich in de strijd.
Daarbij voerden de steden ook nog eens onderling oorlog. Siena werd herhaaldelijk door Florence verslagen, maar kon haar zelfstandigheid behouden. Slechter verging het Pisa, dat op handelsgebied een belangrijkere positie innam dan Florence. Florence kon Pisa veroveren; hetzelfde lot trof Arezzo, Pistoia en Volterra, dat bekend stond om zijn aluinmijnen. Aluin was een belangrijke grondstof voor het vollen en verven van wollen stoffen.
En of dat nog niet allemaal genoeg strijd en oorlog was, bestreden in de afzonderlijke steden ook families elkaar om de macht in de stad. Daarbij werd moord als politiek wapen tegen een onderdrukkende familie, die de bevolking met hoge belastingen uitzoog, niet geschuwd.

BRON 17

De Fransen plunderen
'En toen bijvoorbeeld in het jaar 1500, tijdens de korte terugkeer van Moro naar zijn land, de Guelfen (pausgezinden) van Tortona een deel van het nabije Franse leger naar hun stad riepen om de Ghibellijnen (keizergezinden) neer te slaan, plunderden en beroofden de Fransen wel allereerst deze laatsten, maar daarna ook de Guelfen zelf, totdat Tortona volkomen verwoest was.'
J. Burckhardt, De cultuur der Renaissance in Italië (2010, oorspronkelijk 1860)

BRON 18 Giorgio Vasari vereeuwigde in een fresco in de Salon dei Cinquecento in het Palazzio Vecchio te Florence de belegering en verovering van Pisa.

BRON 19

Tegenstanders worden vermoord
'Het was bijna onmogelijk een goed bewaakte tiran elders in handen te krijgen dan bij de plechtige kerkgang, een gehele vorstelijke familie was bij geen enkele andere gelegenheid bijeen te vinden. Zo hebben de inwoners van Fabriano in 1435 hun hele tirannenhuis, de Chiavelli, vermoord tijdens de hoogmis. In Milaan werd in 1412 hertog Giovanni Maria Visconti vermoord bij de ingang van de kerk San Gottardo en in 1476 werd hertog Galeazzo Maria Sforza vermoord in de kerk San Stefano. In 1584 ontkwam Lodovico Moro slechts aan de dolken der aanhangers van de hertogin-weduwe Bona doordat hij de kerk van San Ambrogio door een andere deur betrad dan deze lieden hadden verwacht. Daarbij was het oogmerk helemaal niet een geheel goddeloze daad te bedrijven: de moordenaars van Galeazzo baden nog van te voren tot de heilige aan wie de kerk was gewijd en woonden ter plaatse nog de eerste mis bij.'
J. Burckhardt, De cultuur der Renaissance in Italië (2010, oorspronkelijk 1860)

BRON 20

Mocht een wanhopige bevolking dergelijke moorden plegen? De schrijver Giovanni Boccaccio vond van wel. 'Moet ik een tiran koning noemen, of vorst, en hem getrouw zijn als opperheer? Neen! want hij is de vijand van het gemenebest (het algemeen belang). Tegen hem mag ik gebruikmaken van wapenen, samenzweerders, verspieders, hinderlagen en listen; dat is een heilig, noodzakelijk werk. Er is geen heerlijker offer dan tirannenbloed.'
De casibus virorum illustrium 1356–1373, geciteerd in: J. Burckhardt, De cultuur der Renaissance in Italië (2010, oorspronkelijk 1860)

Maar hoe kun je regeren zonder belasting te heffen, of zonder vijanden te maken? Welke belangen staan voorop, die van de vorst of die van het volk? De Florentijn Niccolò Machiavelli schreef daarover een beroemd boek: *Il Principe* (De Vorst). Daarin stelt hij dat moreel verantwoord besturen meestal niet kan. Wil een vorst namelijk goed regeren, met mededogen voor zijn volk, dan zal dat meestal als zwakte worden gezien. Booswichten, die uit zijn op eigen voordeel, nemen dan de macht over, buiten het volk alsnog uit en er ontstaat chaos. En chaos is voor de mensen nog erger dan een hardvochtig bestuur.

BRON 21 Niccolò Machiavelli, de schrijver van *Il Principe*. Beeld in het Uffizi, oorspronkelijk het woonpaleis van de familie De' Medici, nu het kunsthistorisch museum van Florence.

BRON 22

Machiavelli vraagt zich af in hoeverre personen die macht uitoefenen woord moeten houden.
'Hoe prijzenswaardig het is als een machtig man zijn woord houdt en rechtschapen en eerlijk leeft, begrijpt iedereen. Toch leert de ervaring dat juist die machthebbers die zich niet aan hun woord hielden, grote dingen tot stand hebben gebracht. En ten slotte zijn ze zelfs hen die zich op eerlijkheid baseerden, de baas geworden.
Een heerser moet twee dieren als voorbeeld nemen: de vos en de leeuw. De leeuw kan zich namelijk niet verdedigen tegen valstrikken, en de vos niet tegen wolven. Hij moet dan ook een vos zijn om de valstrikken in de gaten te hebben, en een leeuw om de wolven schrik aan te jagen. Een verstandig heerser kan noch mag zijn woord houden wanneer dit hem schade berokkent. Als het mogelijk is moet hij het goede niet achterwege laten en barmhartig, betrouwbaar, menselijk en eerlijk zijn, maar als de noodzaak hem daartoe dwingt moet hij ook overstappen op het kwade .'
N. Machiavelli, Il Principe, 1513.

6 4 Florence: Renaissancestad

DEELVRAAG
4a Waarom hadden de rijke burgers zoveel belangstelling voor de Oudheid?
4b Hoe komt de bewondering voor de Oudheid tot uiting in de architectuur en in de kunstwerken?

Paus Leo X, mecenas

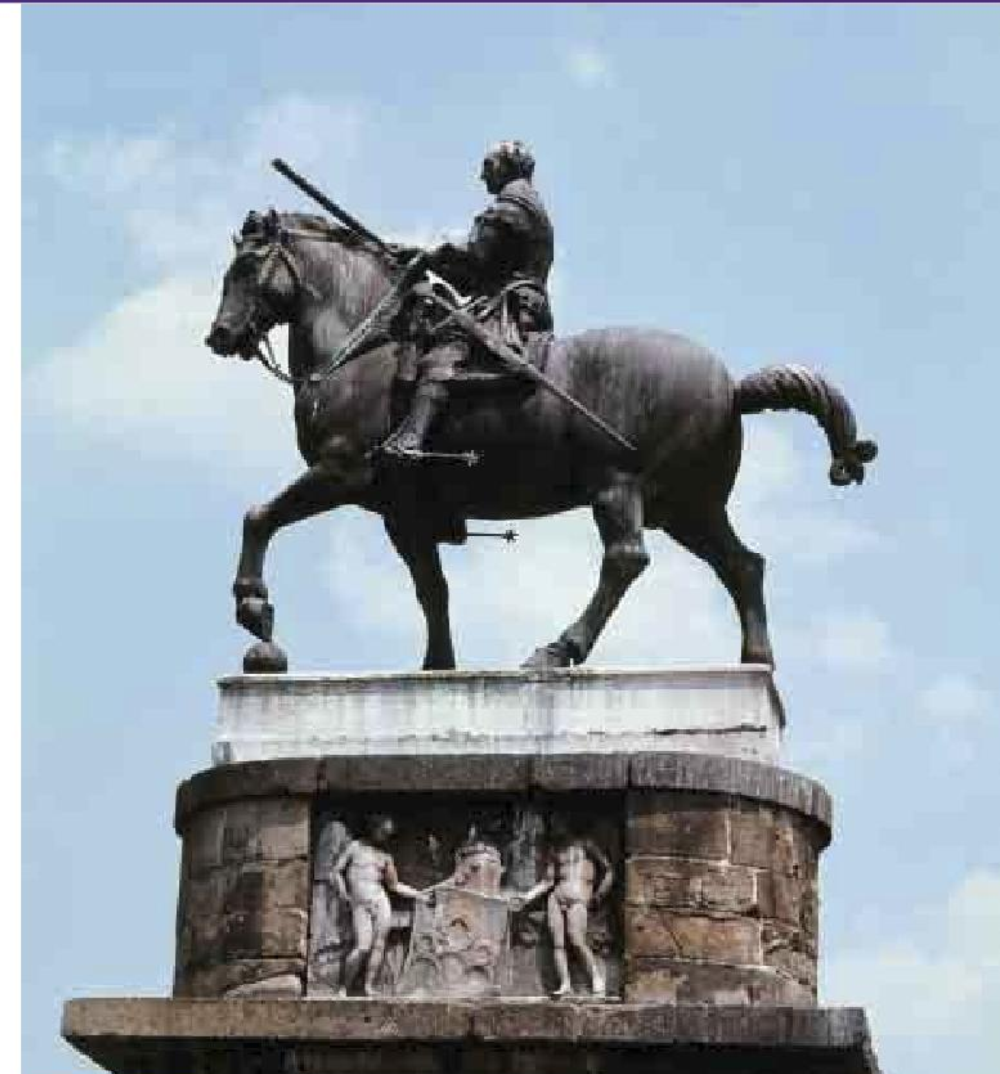
In Italië was een nieuwe levenshouding gegroeid. Een aantal mensen maakte zich los van de middeleeuwse denkwereld. Die was vooral gericht op geloof en hiernamaals: de zorg om na de dood een plekje in de hemel te krijgen. Een kleine groep intellectuelen en burgers wilde niet meer klakkeloos geloven en de leer van de katholieke kerk volgen. Zij voelden zich vooral zelfstandig denkende personen op zoek naar meer kennis. Deze levenshouding noemen wij humanisme; zij is een belangrijk onderdeel van de Renaissance.
Giovanni de' Medici, de latere paus Leo X, had een humanistische opvoeding genoten. Evenals zijn voorganger Julius II was Leo X een echte mecenas.
Hij gaf aan vele architecten en kunstenaars opdrachten voor gebouwen en kunstwerken. In het Vaticaan, het paleis van de paus, bezocht hij ongetwijfeld de bibliotheek. Op de wanden schilderde Rafaël verschillende fresco's, zoals *De school van Athene*. Dit beroemde schilderij toont een groot aantal filosofen en wetenschappers uit de Klassieke Oudheid. De Tijd van de Grieken en Romeinen was namelijk de tijd waarvoor de Renaissancemens zoveel bewondering had. Leo X stelde Rafaël aan als bouwmeester van de Sint-Pieter, nadat Bramante, de vorige architect, was gestorven.

Renaissancestad Florence

Ook al gaven pausen, zoals Julius II en Leo X, in Rome vele opdrachten voor kunstwerken die de nieuwe levenshouding en bewondering voor de Klassieke Oudheid illustreerden, Florence werd toch echt de Renaissancestad bij uitstek. In Florence was al vanaf 1296 gebouwd aan een grote en zeer fraaie kerk. In het begin van de vijftiende eeuw werd het plan opgevat de kerk van een koepel te voorzien. Architecten uit de Renaissance bouwden graag

BRON 23 De basiliek van de heilige Petrus (Sint-Pieter) te Rome, gebouwd tussen 1506 en 1626 op de plaats waar de apostel Petrus zou zijn gekruisigd, is net als de dom in Florence getooid met een machtige koepel.

BRON 24 Bronzen ruiterstandbeeld door Donatello van condottiere Erasmo da Narni (1370-1432). Gattamelata ('zoete poes') was zijn bijnaam. In 1432 streed hij als bevelhebber van een leger huursoldaten voor Florence. Later huurde de paus hem in. Hij vocht verder in dienst van Venetië en van Francesco de Sforza (eens zelf een condottiere) nadat die zichzelf tot hertog van Milaan had uitgeroepen.

BRON 25 Links *David* van Donatello (1440) en rechts de *David* van Michelangelo (1501-1504).

koepels. Dat hadden immers de Romeinen ook gedaan. Filippo Brunelleschi won in 1420 een wedstrijd die was uitgeschreven om de fraaiste koepel te construeren. In 1436 kon hij de koepel voltooien.
De geometrische opbouw van Griekse tempels is niet alleen terug te vinden bij de kerken. Ook de evenwichtige gevels van de Florentijnse stadspaleizen tonen duidelijk klassieke vormen. Ruiterstandbeelden van Romeinse keizers dienden als voorbeeld voor monumenten van de edelen en dat van condottiere Gattamelata.

Donatello, de schepper van het ruiterstandbeeld, haalde ook inspiratie uit de bijbel. Zijn beeld van David (1440) met aan zijn voeten het hoofd van de verslagen reus Goliath, is wereldberoemd (bron 25, links). De *David* van Donatello vond navolging.
Uiteindelijk is de *David* van Michelangelo uit 1501-1504 (bron 25, rechts) de beroemdste geworden. Aan geloof of bijbel herinnert niets meer. Michelangelo beeldde, geheel volgens de Renaissance-ideeën, een jonge man uit in al zijn kracht en met alle aandacht voor de schoonheid van de menselijke anatomie. In de Middeleeuwen was het de inhoud, de betekenis van een kunstwerk, die het belangrijkst werd gevonden. Dat de afgebeelde persoon heilig was, werd benadrukt en dat hij goede werken deed en zo God welgevallig was. Bij elk kunstwerk ging het om de christelijke boodschap. Die opvatting was nu helemaal losgelaten.

Renaissance in Italië

Dat de Renaissance in Italië begon, is niet verwonderlijk. Daar waren nog de meeste gebouwen en kunstwerken uit het Romeinse Rijk bewaard gebleven. Door de kruistochten en de handelsbetrekkingen kwamen de Italianen in het oostelijke Middellandse Zeegebied – bijvoorbeeld in de bibliotheken van Constantinopel – in contact met werken uit de Griekse en Romeinse bloeitijd. In Italiaanse bibliotheken stonden nog werken van klassieke auteurs. De handel had rijkdom gebracht. De rijke handelaren konden zich een leven vol weelde en luxe permitteren. Door de handel met het oostelijk deel van de Middellandse Zee hadden ze kennis gemaakt met luxe voedingsmiddelen en een verfijnde levensstijl.
De grote pestepidemie (1348-1350) vaagde bijna de helft van de Europese bevolking weg. Door die enorme ramp twijfelden de mensen soms aan het geloof en het leven in het hiernamaals. Wat steeds meer telde, was het leven op aarde: geniet van het leven. En dat deden de vorsten en rijke burgers, ook die uit Florence. Door de massale sterfte tijdens de pestepidemie waren veel mensen door erfenissen rijker geworden. Zij konden zich dus ook meer luxe veroorloven. De Italianen beconcurreerden elkaar met de bouw van woonpaleizen en de aankoop van kunstwerken. Luxe kleding moest het bewijs vormen voor een geslaagd leven: je moest zien, maar vooral gezien worden.

Verdieping bij 6.4

De school van Athene: een fresco uit de Renaissance

BRON 26 Paus Julius II (1503-1513). Nadat de paus de bestuurlijke controle over de stad Bologna had verloren, liet hij zijn baard staan. Ook de Romeinse keizers in de Oudheid hadden op die manier getreurd over het verlies van een verloren gebied. Rafaël schilderde Julius II in 1511, mét baard.

BRON 27 De school van Athene. Fresco van Rafaël (Raffaelo Sanzio), 1509.

Mecenas

Vele pausen, en zeker de Renaissancepausen Leo X en Julius II, staan bekend als mecenassen van geleerden en kunstenaars. Door geleerden en kunstenaars geld te geven, konden deze zorgeloos leven en zich geheel wijden aan de kunst of wetenschap, of aan beide. De pausen traden zo op als patroon of beschermheer. Ook vorsten of rijke handelaren en ondernemers stimuleerden wetenschap en kunst en traden op als mecenas. De opdrachten voor bouwwerken of kunstwerken vertellen ons hoe deze opdrachtgevers dachten over hun positie in de maatschappij en over de samenleving waarin zij leefden.

De school van Athene

Paus Julius II was een lid van de invloedrijke familie Della Rovere. Paus Sixtus IV was zijn oom; aan hem had hij zijn kerkelijke carrière te danken. Julius II stelde zich ten doel Bologna, de stad die verloren was gegaan, weer terug te krijgen. Bron 26 geeft van zijn treurnis over het verlies van kerkelijk gebied een duidelijke uitdrukking. Hij wilde afrekenen met zijn zwakke voorgangers en de status van de kerk herstellen. Daarom ging hij niet wonen in de privévertrekken van zijn voorganger paus Alexander VI. Hij liet nieuwe woonvertrekken bouwen en gaf de schilder Rafaël de opdracht die met fresco's (muurschilderingen die rechtstreeks op de natte kalk werden aangebracht) te decoreren. Een van die fresco's werd De school van Athene. Evenals de baard op het schilderij van bron 26 vertelt dat fresco veel over de denkwereld van deze paus.

6 5 Renaissance of nog Middeleeuwen?

DEELVRAAG

5 Waren rond 1500 de Middeleeuwen voor iedereen voorbij?

Het schilderij *La Primavera* van Sandro Botticelli (bron 1) wordt wel gezien als het fraaiste voorbeeld van een Renaissanceschilderij. Daardoor kan makkelijk de gedachte ontstaan dat Botticelli door en door een Renaissancemens was, maar niets is minder waar. In zijn jeugdjaren schilderde hij voor de familie De' Medici inderdaad thema's uit de Klassieke Oudheid. In zijn latere jaren schilderde hij echter vooral diepreligieuze schilderijen (bron 28), die veel meer bij het gedachtegoed van de Middeleeuwen passen. In één persoon vind je dus kenmerken van de Renaissance én kenmerken van de Middeleeuwen terug. Voor Botticelli had dat te maken met het optreden in Florence van Savonarola. Deze boeteprediker was namelijk fel tegen de luxe van de Renaissance en vroeg van de mensen inkeer en geloof. Zelfs in Florence, dé Renaissancestad, kreeg hij enorm veel volgelingen. Sandro Botticelli was een van hen.

BRON 28 *De Bewening van Christus*, geschilderd door Botticelli. Museo Poldi Pezzoli in Milaan.

Savonarola

Terwijl de rijken in luxe leefden, heersten na 1490 in Florence ook economische tegenspoed en armoede. De boeteprediker Savonarola, een pater Dominicaan, hield in de dom van Florence meeslepende preken tegen de rijke burgers en machtswellustige vorsten. Hij keerde zich ook tegen de bisschoppen en de paus. Savonarola wilde een nieuw Godsrijk op aarde, met gerechtigheid voor iedereen. Hij kon een deel van de bevolking op de been krijgen. Met behulp van de Franse koning verdreef hij de familie De' Medici. In 1497 organiseerde hij een 'vreugdevuur der ijdelheden'.

BRON 29

Vreugdevuur der ijdelheden

Toen het carnaval naderde met al zijn dagen van de duivel en ergernissen, beval de dienaar van God (Savonarola) een processie voor te bereiden. Hij gaf aanwijzingen dat in het midden van het plein van de 'Signorie' een enorme brandstapel zou worden gebouwd van vijftien etages. Elke etage was bedekt met kostbare tapijten. Op deze doeken kon men de mooiste vrouwen van de oudheid aanschouwen, geschapen door de grootste meesters van de beeldhouwkunst als Donatello. Op een volgende trap bevonden zich schaakborden, dobbelstenen, speelkaarten, muziekinstrumenten en op weer een andere de ijdelheden van de vrouwen: valse pruiken, schoonheidsmiddelen, parfums en spiegels. Op weer een andere dichtbundels van de schandelijkste aard zoals die van Petrarca, Dante en Boccaccio en andere schaamteloze zaken.

Uit: G. Mak, R. van Stipriaan, Ooggetuigen van de wereldgeschiedenis (2005).

BRON 30 Savonarola preekt in de Dom van Florence tegen rijkdom en machtsmisbruik.

Gebondenheid aan tijd en plaats

De manier waarop mensen reageren op een verandering in de samenleving of op een oorlog hangt vaak af van de tijd of van de plaats waarin ze leven. Rampen werden in de Tijd van de Grieken en Romeinen vaak toegeschreven aan de goden. In de christelijke Middeleeuwen overheerste het geloof in één God. Die zou de mensen straffen voor hun verkeerde leefwijze. Ook over oorlog werd en wordt heel verschillend gedacht. Indianen hadden een andere opvatting over oorlogvoering dan een condottiere in Italië of generaals in de Tweede Wereldoorlog.
Dit verschijnsel noemen wij **gebondenheid aan tijd en plaats**. In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen tijd en plaats. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar alleen vanuit het besef dat ook wij gebonden zijn aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom ze zo handelden.

De katholieke kerk en de Renaissance

In de Renaissance wilden pausen, kardinalen en bisschoppen macht en een leven in pracht en praal. Ze streefden naar het soort macht dat koningen en keizers hadden. Zij leefden ook als vorsten, met een ware hofhouding. De beste kunstenaars kregen opdracht hun kerken en paleizen te verfraaien. De pausen Julius II en Leo X bestelden kunstwerken die de nieuwe, humanistische levenshouding en de bewondering voor de Klassieke Oudheid illustreerden.
Er was in de katholieke kerk echter ook een sterke stroming die rijkdom en luxe afwees en een sobere levenswijze nastreefde, vooral bij kloosterordes zoals de Dominicanen en Franciscanen.
Savonarola was een pater uit de orde van de Dominicanen. Met zijn felle preken tegen rijkdom kon hij de nieuwe tijd niet tegenhouden. De hoge geestelijkheid, de bisschoppen, de kardinalen en de paus, hadden meestal geen oog voor de idealen van armoede en medemenselijkheid.
In Florence groeide het verzet tegen de chaos die Savonarola veroorzaakte. Voor de kerk was hij een gevaar omdat hij een kerkscheuring zou veroorzaken. Hij werd aangehouden, veroordeeld en op de brandstapel gebracht (bron 31).

Zoals er in Florence bevolkingsgroepen waren die Renaissance-denkbeelden aanhingen én mensen die nog bleven vasthouden aan middeleeuwse ideeën, zo waren er ook verschillen tussen landstreken of tussen landen. Op het platteland van Italië hielden de boeren bijvoorbeeld veel langer vast aan hun diepreligieuze opvattingen. In Frankrijk, Spanje en de Nederlanden kreeg de Renaissance pas een eeuw later aanhang en dan vaak ook nog in een soberder vorm, dus minder uitbundig.

BRON 31 Savonarola wordt verbrand op de Piazza della Signoria te Florence in 1498. Anoniem, omstreeks 1500.

6 Afsluiting

KENMERKENDE ASPECTEN

1 De opkomst van nijverheid en handel die de basis legde voor het herleven van een agrarisch-urbane samenleving.
2 De opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden.
3 Het begin van staatsvorming en centralisatie.

JE WEET

1a Welke veranderingen in de landbouw de productie van voedsel vergrootten en een enorme bevolkingsgroei mogelijk maakten.
1b Hoe in Florence (als voorbeeld) nijverheid, handel en bankwezen opkwamen.
2 Hoe de burgerij van Florence erin slaagde de macht van de adel terug te dringen en zelf het stadsbestuur over te nemen.
3 Hoe de familie De' Medici (als voorbeeld) erin slaagde vanuit hun positie als handelaren op te klimmen tot de hoogste bestuurlijke (hertog) en kerkelijke functies (paus).
4a Waarom de rijke burgers zoveel belangstelling hadden voor de Oudheid.
4b Hoe de bewondering voor de Oudheid tot uiting komt in de architectuur en in de kunstwerken.
5 Of en in welke mate de Middeleeuwen omstreeks 1500 voor iedereen voorbij waren.

JE KUNT

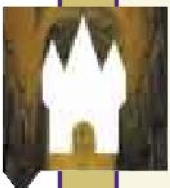
Je kunt je inleven in het denken en handelen van personen uit een andere tijd en in hun leef-omstandigheden. Bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen kun je rekening houden met gebondenheid aan tijd en plaats. Je bent je ervan bewust dat je bij het beoordelen van gebeurtenissen en personen zelf ook bent gebonden aan jouw eigen tijd en plaats.

1000

1050 ▸ ontginningen

1100

1100 ▸ genoeg voedsel

TIJD VAN STEDEN EN STATEN (1000-1500)

1200

1200 ▸ Florence belangrijke markt
▸ strijd burgers tegen aristocratie

1282 ▸ alleen gildeleden in bestuursambten
1296 ▸ begin bouw Dom van Florence

1300

1300 ▸ Florence telt 90.000 inwoners
1330 ▸ 30.000 mensen leven van de wolnijverheid
1333 ▸ voltooiing laatste stadsuitbreiding
1348-1350 ▸ pestepidemie teistert Europa
1378 ▸ opstand Ciompi neergeslagen

1400

1440 ▸ David van Donatello
1450 ▸ Cosimo de' Medici (1389-1464)
1478 ▸ Florence telt nog maar 42.000 inwoners
1480 ▸ Lorenzo de' Medici (1449-1492)
1490 ▸ Savonarola preekt
1498 ▸ Savonarola verbrand

1500

1501-'04 ▸ David van Michelangelo

BEGRIPPEN

ambacht
Het uitoefenen van een beroep om producten te maken.

aristocratie
In de Tijd van steden en staten de adel die veel grond bezit en privileges (voorrechten) heeft.

burgerij
In de Tijd van steden en staten de rijkere burgers in een stad.

commune
De burgers van een stad leggen een eed af en beloven elkaar te steunen en de stad te verdedigen.

condottiere
Legerleider van een groep huursoldaten die door een vorst of stad kon worden ingehuurd.

geldeconomie
Het ruilen van goederen tegen geld (munten).

gilde
Organisatie van mensen met eenzelfde beroep, bijvoorbeeld het gilde van de wolwevers.

handel in natura
Het ruilen van goederen zonder dat daar geld bij te pas komt.

handelskapitalisme
In de veertiende en vijftiende eeuw ontstond opeenhoping van kapitaal bij een klein aantal families door enorme winsten in handel en nijverheid.

humanisme
De levenshouding van een groep intellectuelen uit de vijftiende en zestiende eeuw (de Renaissance) die kritisch stond tegenover het geloof en de leer van de katholieke kerk. Zij voelden zich vooral zelf-standig denkende personen op zoek naar meer wetenschap en kennis.

mecenas
Een rijke burger, paus of vorst die kunstenaars en schrijvers opdrachten geeft en betaalt.

nijverheid
Het geheel van maken van producten (secundaire sector).

ontginningen
Kappen van bos, droogleggen van moeras of ploegen van natuurgrond om er landbouw op te beginnen.

patriciaat
De rijke (grond en huizen bezittende) groep burgers in de stad.

privileges
Voorrechten die door een vorst gegeven worden aan steden of aan groepen mensen.

Renaissance
Letterlijk: wedergeboorte. Naam voor de vijftiende en zestiende eeuw waarin de geleerden, kunstenaars en rijken een voorbeeld namen aan de kunst, architectuur en denkwijze uit de Tijd van Grieken en Romeinen (de Klassieke Oudheid)

republiek
Staatsvorm met een gekozen staatshoofd.

sociale mobiliteit
De mogelijkheid om in rijkdom en status op te klimmen of te dalen in de maatschappij.

standenmaatschappij
Een maatschappij waarin groepen mensen een bepaalde status hebben of voorrechten genieten vanaf hun geboorte (adel) of door hun studie en functie (geestelijkheid).

vroegkapitalisme
Zie handelskapitalisme.

BRON 32 Florence in de Middeleeuwen.

Overzicht van de vaardigheden

Bronnen

De voorwerpen en tekeningen die van de neanderthalers en de cro-magnons zijn teruggevonden, worden primaire bronnen genoemd. Dat zijn sporen die gemaakt zijn in de periode waar je onderzoek naar doet. Archeologen zoeken bij opgravingen naar sporen van deze mensensoorten. Met behulp van primaire bronnen kunnen zij het verleden van de eerste mensen reconstrueren. De neanderthalers en cromagnon-mensen gebruikten geen schrift. Er bestaan uit deze tijd dus alleen maar ongeschreven bronnen. Daarom wordt deze periode ook wel de prehistorie genoemd (pre = voor). Daarmee wordt de tijd bedoeld voordat de mensen gingen schrijven.

Geschreven bronnen

Dankzij het gebruik van het schrift weten we over het leven van de oude Egyptenaren en de inwoners van Mesopotamië veel meer dan van de culturen uit de prehistorie. Met behulp van de geschreven bronnen uit die tijd proberen historici het verleden te beschrijven. Boeken, websites en andere bronnen die informatie geven over het verleden, maar die pas veel later zijn gemaakt, noemen we secundaire bronnen. Dit geschiedenisboek is een voorbeeld van een secundaire bron. Bron 17 van hoofdstuk 1 is een voorbeeld van een primaire bron.

Oorzaak en gevolg

Om de geschiedenis goed te begrijpen willen we graag weten waarom dingen gebeuren of veranderen. We gebruiken daarbij de begrippen oorzaak en gevolg. Een oorzaak geeft aan waarom of waardoor iets gebeurt. Datgene wat er dan vervolgens gebeurt, noemen we het gevolg. De oorlog van koning Dareios tegen de Grieken had als oorzaak dat Dareios Eretria en Athene wilde straffen voor hun hulp bij de Ionische Opstand.
Een gevolg van het Griekse besluit om de verdedigingslinie bij Korinthe te leggen was dat Athene onbeschermd kwam te liggen.

In de Middeleeuwen was het duur en gevaarlijk om ver te reizen. Mensen moesten veel investeren om naar Jeruzalem te gaan. Waarom deden ze dat eigenlijk? Waarom vertrokken velen op kruistocht? Wat ging aan hun beslissing vooraf?
Deze vragen gaan over de oorzaken van de eerste kruistocht. Om bepaalde gebeurtenissen in het verleden goed te kunnen begrijpen, moet je eerst uitvinden wat er daarvóór gebeurd is. Een belangrijke gebeurtenis als de eerste kruistocht is een gevolg van eerdere gebeurtenissen en handelingen. Soms kan het lastig zijn om uit te vinden welke oorzaken precies tot een gebeurtenis leidden. Om dit uit te vinden moet je bronnenonderzoek doen. Hiervoor verzamel je zoveel mogelijk bronnen die iets kunnen vertellen over – bijvoorbeeld – de oorzaken van de eerste kruistocht.
Je bekijkt of leest de bronnen kritisch.
Bij elke bron vraag je je af: geeft de bron een feit weer of een mening? Wanneer en door wie is de bron gemaakt? Is het een betrouwbare bron? Daarna kun je bepalen wat volgens jou de oorzaken van de eerste kruistocht waren. Wat waren de belangrijkste oorzaken, en welke oorzaken lijken minder belangrijk?

Feiten en meningen

Als je een bron gebruikt, moet je goed kijken wat de feiten zijn en wat de meningen. Iets wat echt gebeurd is, wat je kunt controleren, noemen we een feit. Dat medesenatoren Julius Caesar hebben vermoord, is een feit. Er zijn directe bronnen waarmee je dat kunt controleren.
Maar over de redenen waarom hij werd vermoord spreken bronnen elkaar tegen. Sommigen dachten dat hij koning wilde worden. Dat is een mening: zij dachten dat, maar of Caesar echt koning wilde worden, staat niet vast. Een mening hangt af van een wat een persoon ervan denkt. Een mening is dus subjectief en persoonsgebonden.

Betrouwbaarheid van bronnen

De vraag of je de informatie uit een bron kunt geloven (of de bron betrouwbaar is), is een probleem waarmee je bij het vak geschiedenis voortdurend te maken hebt. Veel bronnen bevatten onjuiste informatie. Een schrijver kan informatie achterhouden, verdraaien of verkeerd uitleggen. Er zijn hulpvragen om betrouwbaarheid te controleren.
Je moet letten op drie dingen:

1 *Wanneer is de bron gemaakt?*
Wanneer iemand ooggetuige is geweest van bijvoorbeeld een veldslag, maar pas jaren later opschrijft wat hij allemaal heeft gezien, kan zijn geheugen hem in de steek laten. Over het algemeen geldt: hoe minder tijd tussen gebeurtenis en het maken van de bron, des te betrouwbaarder de bron is.

2 *Hoe is de maker van de bron aan zijn informatie gekomen?*
Was hij er zelf bij of heeft hij zijn informatie van iemand anders? Hoeveel schakels zitten er tussen het opschrijven van een gebeurtenis en die gebeurtenis zelf? Over het algemeen: hoe minder tussenschakels, des te betrouwbaarder is de bron.

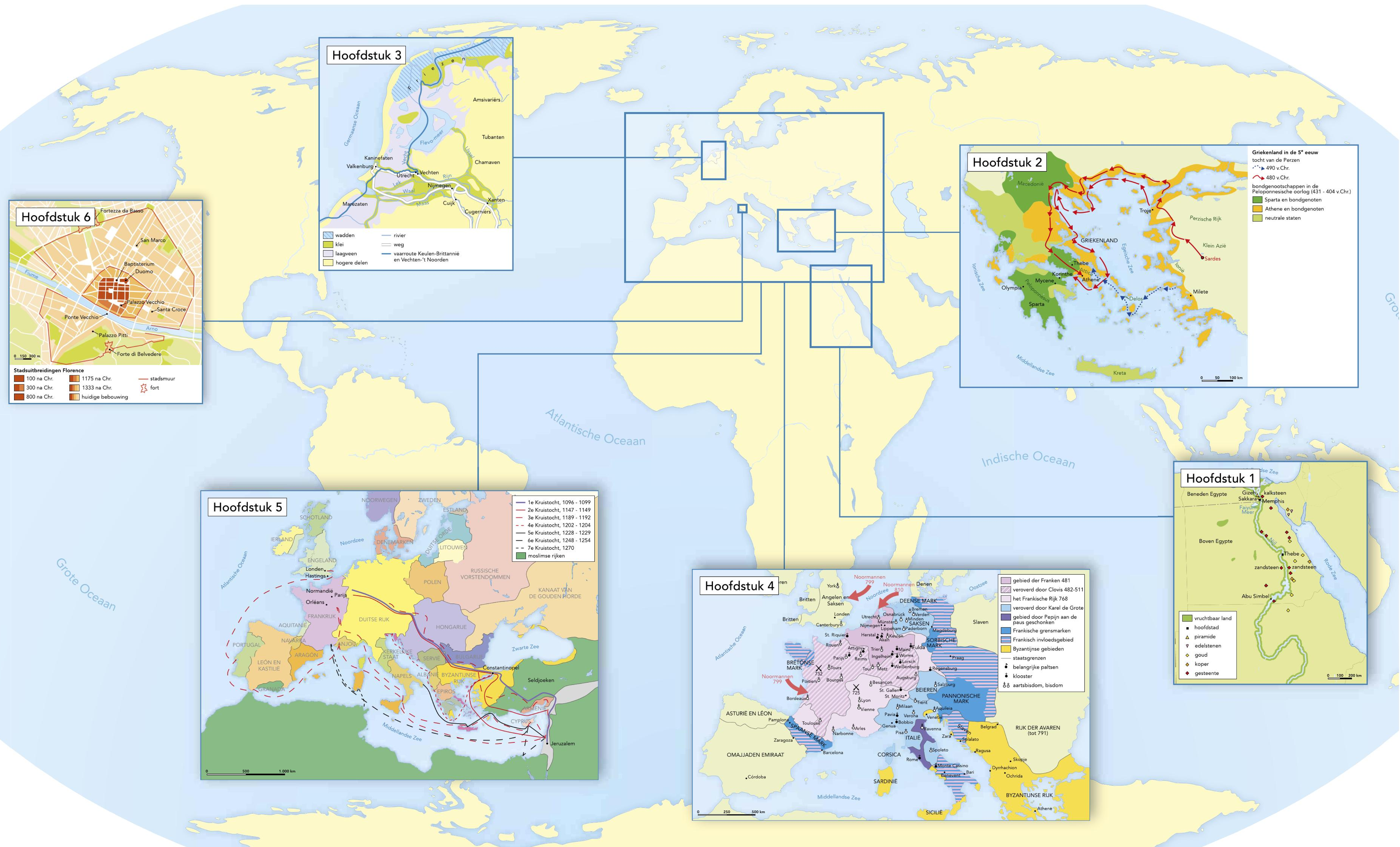
3 *Wat is de bedoeling van de maker van de bron?*
Dit is belangrijkste en de lastigste vraag om te beantwoorden. Wil de maker zo goed mogelijk informeren of wil hij juist, met een bepaald doel, informatie achterhouden of verdraaien? Wil hij een boodschap overbrengen? Is hij zakelijk of overdrijft hij? Is hij neutraal of partijdig? Over het algemeen: hoe zakelijker en onpartijdiger, des te betrouwbaarder de bron.

Betrouwbaarheid onderzoeken is moeilijk omdat een bron volgens het ene punt heel betrouwbaar kan lijken, maar volgens het andere juist niet.

Gebondenheid aan tijd en plaats

De manier waarop mensen reageren op een verandering in de samenleving of op een oorlog hangt vaak af van de tijd of van de plaats waarin ze leven. Rampen werden in de Tijd van de Grieken en Romeinen vaak toegeschreven aan de goden. In de christelijke Middeleeuwen overheerste het geloof in één God. Die zou de mensen straffen voor hun verkeerde leefwijze. Ook over oorlog werd en wordt heel verschillend gedacht. Indianen hadden een andere opvatting over oorlogvoering dan een condottiere in Italië of generaals in de Tweede Wereldoorlog.
Dit verschijnsel noemen wij gebondenheid aan tijd en plaats. In de geschiedenis moet je de mensen van vroeger in de eerste plaats proberen te begrijpen vanuit hun eigen tijd en plaats. Oordelen vanuit onze moderne kijk op de zaak kan en mag ook, maar alleen vanuit het besef dat ook wij gebonden zijn aan de plaats en de tijd waarin wij leven. Door je goed in te leven in het verleden kun je pas echt begrijpen hoe gedacht werd en waarom ze zo handelden.

Kaarten

Hoofdstuk 1
Hoofdstuk 2
Hoofdstuk 3
Hoofdstuk 4
Hoofdstuk 5
Hoofdstuk 6
Atlantische Oceaan
Indische Oceaan
Grote Oceaan
Stadsuitbreidingen Florence
100 na Chr.
300 na Chr.
800 na Chr.
1175 na Chr.
1333 na Chr.
huidige bebouwing
stadsmuur
fort
wadden
klei
laagveen
hogere delen
rivier
weg
vaarroute Keulen-Brittannië en Vechten-'t Noorden
Griekenland in de 5e eeuw
tocht van de Perzen
490 v.Chr.
480 v.Chr.
bondgenootschappen in de Peloponnesische oorlog (431 - 404 v.Chr.)
Sparta en bondgenoten
Athene en bondgenoten
neutrale staten
1e Kruistocht, 1096 - 1099
2e Kruistocht, 1147 - 1149
3e Kruistocht, 1189 - 1192
4e Kruistocht, 1202 - 1204
5e Kruistocht, 1228 - 1229
6e Kruistocht, 1248 - 1254
7e Kruistocht, 1270
moslimse rijken
gebied der Franken 481
veroverd door Clovis 482-511
het Frankische Rijk 768
veroverd door Karel de Grote
gebied door Pepijn aan de paus geschonken
Frankische grensmarken
Frankisch invloedsgebied
Byzantijnse gebieden
staatsgrenzen
belangrijke paltsen
klooster
aartsbisdom, bisdom
vruchtbaar land
hoofdstad
piramide
edelstenen
goud
koper
gesteente

Begrippen

abt
Hoofd van een klooster.
adviesraad
Een groep raadgevers die de koning helpt beslissingen te nemen.
agrarisch-urbane samenleving
Maatschappij waarin de meeste mensen op het platteland wonen en van de landbouw leven, maar waarin er ook veel bloeiende steden zijn met kooplui en ambachtslieden.
agrarische samenleving
Samenleving waarin de landbouw het belangrijkste middel van bestaan is.
ambacht
Het uitoefenen van een beroep om producten te maken.
ambachtslieden
Mensen die als beroep iets maken met hun handen en met behulp van eenvoudige werktuigen.
ambtenaren
Mensen die werken in dienst van de overheid.
archeologen
Wetenschappers die door middel van opgravingen het verleden van mensen onderzoeken.
aristocratie
In de Tijd van steden en staten de adel die veel grond bezit en privileges (voorrechten) heeft.
aristocratie
De situatie waarin de adel de samenleving bestuurt.
Augustus
Titel van de eerste keizer van het Romeinse Rijk, die 'de Verhevene' betekent. Meestal gebruikt als naam: keizer Augustus.
autarkie
Toestand waarvan sprake is wanneer mensen zelfvoorzienend zijn (zie aldaar).
bondgenoot
Een staat of persoon waarmee je door een verdrag verenigd bent.
burgeroorlog
Oorlog tussen twee of meer groepen uit hetzelfde land of van hetzelfde volk.
burgerschap
Het feit dat je bij een staat hoort en daar politieke rechten (en plichten) hebt.
burgerij
In de Tijd van steden en staten de rijkere burgers in een stad.
Byzantijnse Rijk
Het voormalige Oost-Romeinse Rijk, tussen 330-1453 een keizerrijk in het Oostelijk Middellandse Zeegebied.
centrale rekenkamer
Een groep mensen die de inkomsten en uitgaven van de koning controleert.
centralisatie
Het streven van een koning of regering om vanuit een hoofdstad het grondgebied centraal te regeren.
christendom
Monotheïstische godsdienst, gesticht door de volgelingen van Jezus van Nazareth. Het christendom is ontstaan uit het jodendom.
Christus
Letterlijke Griekse vertaling van het woord messias (zie aldaar). Later gebruikt als naam voor Jezus van Nazareth, die door christenen als de messias wordt beschouwd.
commune
De burgers van een stad leggen een eed af en beloven elkaar te steunen en de stad te verdedigen.
condottiere
Legerleider van een groep huursoldaten die door een vorst of stad kon worden ingehuurd.
consul
In de Romeinse Republiek waren de twee consuls de hoogste bestuurders. Ze waren opperbevelhebber van het leger en voorzitter van de senaat.
democratie
De situatie waarin het volk (demos) de samenleving bestuurt.
directe democratie
Een democratie waarin ieder die stemrecht heeft zelf bij de volksvergadering aanwezig moet zijn om te stemmen over besluiten.
domein
Landgoed dat wordt bewerkt volgens het hofstelsel.
Domesday Book
Document uit 1086 waarin het grond- en goederenbezit in Engeland was vastgelegd.
drie-standenmaatschappij
Een verdeling van de samenleving in drie standen: de geestelijkheid, de adel en het werkende volk. Deze opvatting ontwikkelde zich vanaf de elfde eeuw.
evolutie
Een langzame ontwikkeling, die miljoenen jaren kan duren.
evolutietheorie
Wetenschappelijke verklaring voor het ontstaan van de mensen. Mensen zouden miljoenen jaren geleden zijn ontstaan uit apen en mensapen.
excommunicatie
Een beslissing van de paus waardoor iemand uit de kerk wordt gestoten.
farao
De leider van het oude Egypte. Hij bepaalde de wetten in het land.
feodalisme
Systeem waarbij een leenheer grond in leen geeft aan een leenman in ruil voor bepaalde diensten.
filosoof
Iemand die wijsheid zoekt; hij denkt na over vragen waarop meestal niet meteen een vaststaand antwoord is en probeert zo de wereld om zich heen te verklaren.
forum
Het politieke, religieuze en economische centrum van een Romeinse stad.
geestelijke
Priester of kloosterling.
geldeconomie
Het ruilen van goederen tegen geld (munten).
geschiedenis
Wetenschap die het verleden van mensen met behulp van bronnen onderzoekt en beschrijft.
geschreven bronnen
Bronnen waarin schrifttekens worden gebruikt.
gilde
Organisatie van mensen met eenzelfde beroep, bijvoorbeeld het gilde van de wolwevers.
grafgiften
Voorwerpen die in het graf van een overledene zijn gelegd.
Grieks-Romeinse cultuur
= klassieke cultuur. zie bij 'klassiek'
handel in natura
Het ruilen van goederen zonder dat daar geld bij te pas komt.
handelskapitalisme
In de veertiende en vijftiende eeuw ontstond opeenhoping van kapitaal bij een klein aantal families door enorme winsten in handel en nijverheid.
hedsjra
De vlucht van Mohammed van Mekka naar Medina in 622: het begin van de islamitische jaartelling.
Heilige Land
Palestina, het land dat volgens de Bijbel God aan het volk Israël heeft beloofd.
hellenisme
De verspreiding van de Griekse cultuur over het hele gebied dat Alexander de Grote veroverd had. De Hellenistische periode duurde van ca. 300-ca. 30 v.Chr.
hiërarchie
Opbouw (bijv. van een samenleving) in lagen met verschillend aanzien en verschillende status, van laag naar hoog.
hiërogliefenschrift
Het schrift dat de Egyptenaren gebruikten en dat bestond uit (combinaties van) verschillende afbeeldingen.
historicus
Wetenschapper die onderzoek doet naar het verleden van mensen, veelal aan de hand van geschreven bronnen.
hofmeier
Rentmeester die de domeinen (landgoederen) van de koning beheerde. Hofmeiers groeiden uit tot belangrijkste ambtenaren aan het Frankische hof.
hofstelsel
Een systeem waarbij het ene deel van het landgoed (domein) direct door de heer wordt gebruikt en het andere deel wordt verpacht aan horigen.
hopliet
Een zwaarbewapende Griekse soldaat.
horige
Boer die gebonden is aan het domein waar hij een akker heeft.
horigheid
De situatie van een horige.
humanisme
De levenshouding van een groep intellectuelen uit de vijftiende en zestiende eeuw (de Renaissance) die kritisch stond tegenover het geloof en de leer van de katholieke kerk. Zij voelden zich vooral zelfstandig denkende personen op zoek naar meer wetenschap en kennis.
huurlingen
(Soms buitenlandse) soldaten die in betaalde dienst zijn van een leger.
Imperium Romanum
Het Romeinse Rijk. Soms alleen gebruikt voor de keizertijd (30 v.Chr.-476)
irrigatielandbouw
Systeem waarmee op een kunstmatige manier voldoende water wordt aangevoerd ten behoeve van de akkerbouw.
islam
Godsdienst die is ontstaan op het Arabisch Schiereiland en is gesticht door Mohammed.
jager-verzamelaars
Mensen die leefden van de jacht op dieren en het verzamelen van planten, vruchten en noten.
jihad
Heilige oorlog van de moslims.
jodendom
de oudste monotheïstische godsdienst. Joden willen leven volgens de afspraken die gemaakt zijn tussen de Allerhoogste en zijn volk, de joden. De belangrijkste afspraken zijn vastgelegd in de wet van de Tien Geboden.
katholiek
Behorend tot het deel van het christendom dat gehoorzaamt aan de bisschop van Rome: de paus.
Karolingen
Koningsgeslacht van de Franken. De naam is afgeleid van Karel de Grote.
keizer
Eigenlijk de naam van Augustus (de Verhevene), die net als zijn vader Caesar (uitspraak: Kaisar) heette. Al in de eerste eeuw werd Caesar een van de vaste titels van de heersers over het Romeinse Rijk. In onze tijd is een keizer een alleenheerser die in rang nog hoger staat dan een koning.
kerkvader
Een van de mensen die in de eerste eeuwen van het christendom de leer van de christelijke kerk in hun boeken vastlegden.
kerstening
De verspreiding van het christendom.
klassiek
De manier waarop de Grieken (en later ook de Romeinen) dingen maakten werd vanaf de tweede eeuw v.Chr. als een ideaal voorbeeld beschouwd. De cultuur van de Grieken en de Romeinen noemen we de klassieke cultuur en de Oudheid wordt ook wel de Klassieke Oudheid genoemd, om duidelijk te maken dat Grieken en Romeinen een voorbeeld zijn.
kroon
De macht die door de koning en zijn ambtenaren wordt uitgeoefend.
Kruisvaardersstaten
Door de kruisvaarders gestichte staten in het Midden-Oosten en het Oostelijk Middellandse Zeegebied.
krijgsman
Iemand die in zijn levensonderhoud voorziet door te vechten.
landbouwrevolutie
Het ontstaan van de landbouw, ongeveer 10.000 v.Chr., in het Nabije Oosten.
landbouwstedelijke samenleving
Zie agrarisch-urbane samenleving.
leen
Een stuk grond dat de leenman mag gebruiken om van te leven, maar dat eigendom blijft van de leenheer.

leenheer
Vorst of edelman die in ruil voor bepaalde diensten grond in leen geeft aan een leenman.
leenman
De ontvanger van een leen. In ruil voor het leen moet de leenman zijn leenheer helpen bij het bestuur en in de oorlog.
leenstelsel
Zie feodalisme
limes
De grens van het Romeinse Rijk. Het bewakingssysteem bestond uit een wal met droge grachten ervoor, met wachttorens, kleinere legerkampen (castella) en meer in het binnenland een groot legioenskamp (castra).
Magna Carta
Document uit 1215 waarin de Engelse adel en de koning regels hebben vastgelegd over bijvoorbeeld belastingen en straffen.
mecenas
Een rijke burger, paus of vorst die kunstenaars en schrijvers opdrachten geeft en betaalt.
Merovingen
Koningsgeslacht van de Franken. De naam is afgeleid van Merovech een legendarische Frankische koning.
messias
Letterlijk betekent messias: gezalfde. Bij de joden werd de nieuwe of beoogde koning 'gezalfd' door wat geurende olie over zijn hoofd te gieten. Gelovige joden verwachten nog altijd de komst van de messias.
middensteentijd
Periode waarin jager-verzamelaars langer op een vaste plek gaan wonen.
monotheïsme
Het geloof in één god, niet als oppergod, maar als enige god. Het jodendom, het christendom en de islam zijn de grote monotheïstische wereldgodsdiensten.
mythe
Een verhaal over goden en helden, dat dikwijls een verklaring bevat voor een verschijnsel of toestand in de werkelijkheid.
nationale staat
Een staat waarin de mensen het gevoel hebben dat ze een eenheid vormen (dezelfde taal, dezelfde cultuur, soms ook dezelfde godsdienst). In de Tijd van steden en staten ligt het begin van de ontwikkeling naar nationale staten.
nieuwe steentijd
Periode waarin de landbouw is ontdekt
nomaden
Mensen zonder vaste woonplaats, die rondtrekken van kamp naar kamp.
nijverheid
Het geheel van maken van producten (secundaire sector).
oligarchie
De situatie waarin een kleine groep (meestal rijke) mensen de samenleving bestuurt.
ongeschreven bronnen
Sporen uit het verleden die geen schrift bevatten, bijvoorbeeld gebruiksvoorwerpen.
ontginningen
Kappen van bos, droogleggen van moeras of ploegen van natuurgrond om er landbouw op te beginnen.
Oost-Romeinse Rijk
De hellenistische koninkrijken vormden het oostelijke, Griekssprekende deel van het Romeinse Rijk. Al vanaf de verovering door de Romeinen hadden zij hun eigen taal en cultuur mogen houden. Vanaf 395 was het een apart deel van het Rijk met een eigen keizer. Het Oost-Romeinse Rijk bleef in de Middeleeuwen voortbestaan tot 1453. In die periode wordt het, naar de hoofdstad Byzantium, het Byzantijnse Rijk genoemd.
optimates
Politici die in de late Republiek hun politieke doelen probeerden te bereiken op de traditionele manier, via de senaat.
oude steentijd
Periode van de mensachtigen en de jager-verzamelaars.
palts
Domein van een koning.
parlement
In de Middeleeuwen was het Engelse parlement een adviesraad van de koning waar de belangrijkste edelen en geestelijken in zaten. Vanaf de veertiende eeuw werd deze raad in tweeën gedeeld. Tegenwoordig is een parlement de volksvertegenwoordiging van een staat.
patriciaat
De rijke (grond en huizen bezittende) groep burgers in de stad.
patriciërs
De families die afstamden van de oudste families uit de koningstijd. Je werd als patriciër geboren: je kon dus geen patriciër worden. In de begintijd van de republiek waren alle bestuurders patriciërs. Later hadden de plebejers dezelfde rechten, maar patriciërs bleven machtig.
plebejers
Alle burgers die geen patriciër waren, waren automatisch plebejer. Al in de vierde eeuw v.Chr. konden (rijke) plebejers ook consul worden. Vanaf 287 v.Chr. hadden ze dezelfde rechten als patriciërs. De volkstribunen kwamen altijd uit plebeïsche families.
polis (meervoud poleis)
Het Griekse woord voor stadstaat.
politiek
Oorspronkelijk in Athene: het leven als actief burger in de polis.
polytheïsme
Een godsdienst waarin meer goden tegelijk worden vereerd.
populares
In de late Republiek politici die hun doel wilden bereiken via de volksvergadering en niet via de senaat (zoals de optimates). Het was geen politieke partij.
prehistorie
De tijd waarin de mensen geen schrift gebruikten.
primaire bronnen
Bronnen die gemaakt zijn in de tijd waarover ze informatie geven.
privileges
Voorrechten die door een vorst gegeven worden aan steden of aan groepen mensen.
Renaissance
Letterlijk: wedergeboorte. Naam voor de vijftiende en zestiende eeuw waarin degeleerden, kunstenaars en rijken een voorbeeld namen aan de kunst, architectuur en denkwijze uit de Tijd van Grieken en Romeinen (de Klassieke Oudheid)
republiek
In een republiek worden telkens nieuwe leiders gekozen en wordt de macht gedeeld. Het leiderschap is dus niet erfelijk.
ridder
Krijgsman te paard.
rituelen
Handelingen die gebruikelijk zijn bij bijvoorbeeld een begrafenis of in een godsdienst.
romanisering
Het overnemen van (delen van) de cultuur van de Romeinen.
scheppingsverhalen
Verhalen waarin wordt verteld hoe God (of goden) de wereld en de mens hebben gemaakt.
secundaire bronnen
Bronnen die gemaakt zijn na de periode waarover ze informatie geven.
senaat
Een raad van 600 rijke en machtige Romeinen. Alle mannen in de senaat hadden ervaring in het bestuur van het Rijk, bijvoorbeeld als consul. In de republiek bepaalde de senaat de Romeinse politiek. In de keizertijd was de keizer het machtigst, maar hij luisterde meestal goed naar de ervaren senatoren.
slaven
Mensen die het bezit zijn van andere mensen en die voor die anderen moeten werken.
sociale mobiliteit
De mogelijkheid om in rijkdom en status op te klimmen of te dalen in de maatschappij.
sociale verschillen
Verschillen in de positie, het aanzien en de status van mensen in de samenleving waarvan zij deel uitmaken.
staand leger
Een permanent bestaand leger van huursoldaten waar de koning altijd over kon beschikken.
staat
Een begrensd gebied dat onder één bestuur staat.
stadstaat
Zelfstandige staat die bestaat uit een stad met het omliggende gebied.
standenmaatschappij
Een maatschappij waarin groepen mensen een bepaalde status hebben of voorrechten genieten vanaf hun geboorte (adel) of door hun studie en functie (geestelijkheid).
Staten-Generaal
Een vergadering van vertegenwoordigers van de drie standen die door de Franse koning bij elkaar kon worden geroepen.
steentijd
Periode in de prehistorie waarin mensen vooral gebruiksvoorwerpen van steen maakten.
tolerantie-edict
Als je mensen respecteert die een andere manier van leven hebben of een ander geloof, dan ben je tolerant. In 313 liet keizer Constantijn met een officieel bevel (edict) weten dat voortaan alle godsdiensten vreedzaam naast elkaar moesten leven.
vazal
Krijgsman die een eed van trouw heeft afgelegd aan een vorst of heer en door hem wordt onderhouden.
verleden
Het geheel van gebeurtenissen, verschijnselen en ontwikkelingen dat voorbij is.
vervolging / christenvervolging
De jacht op aanhangers van een verboden godsdienst. Als christenen werden opgepakt en zij weigerden hun geloof af te zweren, dan kregen ze de doodstraf. Vaak moesten ze in de arena vechten tegen wilde dieren.
vetorecht
'Veto' betekent: ik verbied het. Als iemand veto-recht heeft, kan hij wetsvoorstellen of besluiten tegenhouden. In Rome hadden in de republiek volkstribunen en later de keizer vetorecht. In onze tijd heeft bijvoorbeeld de president van de V.S. vetorecht.
volkstribuun
In het begin van de republiek de beschermer van de plebejers. Ook later beschermden de tien volkstribunen de belangen van het volk. Met hun veto-recht konden ze alle beslissingen tegenhouden.
volksverhuizingen
Vooral in de vijfde en zesde eeuw trokken hele volken door Europa op zoek naar buit en nieuwe vestigingsgebieden.
vroegkapitalisme
Zie handelskapitalisme.
Vruchtbare Halve Maan
Gebied in het Nabije Oosten waar omstreeks 11.000 v.Chr. de landbouw is ontstaan.
West-Romeinse Rijk
In het westelijke deel van het Romeinse Rijk nam de bevolking meestal de taal en cultuur van de Romeinen over. De officiële taal was het Latijn. Vanaf 395 was het West-Romeinse Rijk een apart deel van het Rijk, met een eigen keizer. In 476 droeg de laatste West-Romeinse keizer de macht over aan een Germaanse generaal.
wetenschap
Het streven om de werkelijkheid te verklaren door onderzoek, waarneming en het gebruik van het verstand.
ijstijd
Periode waarin een dikke ijskap een deel van Europa bedekte.
zelfvoorzienend
Vrijwel alles wat nodig is om te leven, verbouwen en produceren de mensen op de plaats waar zij wonen.

Illustratieverantwoording

Foto omslag: Bridgeman Art Library Ltd.

AKG/British Library: p94b, 95b
AKG/Lineair, Arnhem: p20b, 24l, 30, 48, 55l, 60, 71, 82, 96rb
Ali Meyer/CORBIS: p77
ANPfoto, Rijswijk: p13, 89
Archiv für Kunst und Geschichte, Berlijn: p78
Ashmolean Museum, Oxford: p200
Bernard Gagnon: p420
Berthold Werner / Wikicommons: p21l
Bible Land Pictures/AKG/Lineair, Arnhem: p36
Bibliothèque Nationale de France, Parijs: p950
Bob Brobbel: p14, 160
Bridgeman Art Library, Londen: p112l
Bridgeman Images, Londen: p64, 86, 90, 99, 100, 103
Collectie Rijksmuseum, Amsterdam: p1150
Corbis/Hollandse Hoogte, Amsterdam: p50
Dauphinois Museum, Grenoble: p53b
De Agostini Picture Library/Getty Images, Amsterdam: p74l
Dennis Beek/ANPfoto, Rijswijk: p18
EMK, Deventer: p11, 15, 16b, 27, 330, 34, 42b, 47, 51, 67, 72, 80, 85, 940, 96lo, 102, 105, 114, 127
G.Freihalter: p62
GDK/Wikipedia: p19
Gemeente Voerendaal: p61
Getty Images, Amsterdam: p35
Getty Images/Robert Harding World Imagery: p830
Gianni Dagli Orti/CORBIS: p73
Granger, NYC (Woodcut from his tract, 'Compendio di Rivelazione,' Florence, 1495.) Maker onbekend: p124r
Imageselect, Wassenaar: p41
J. Patrick Fischer: p70b
Jastrow / Wikimedia Commons: p43
Jeannette Steenmeijer: p24r, 250
John Bethell / Bridgeman Images, Londen: p91
John Hios/AKG/Lineair, Arnhem: p40
Jouke Nijman, Groningen: p170
Katja Kreder/Lineair, Arnhem: p580
Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel: p101
Leo2004 / Wikimedia Commons: p28
Library of Congress, Washington: p6l
Liebieghaus Skulpturensammlung /ARTOTHEK, Frankfurt: p45
Marcel Antonisse/ANPfoto, Rijswijk: p6r
Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons: p33rb
Max Koot/Fotocollectie RVD / Koninklijk Huis: p6m
Mediacolors / B en U, Diemen: p109, 1110
Metropolitan Museum of Art (Wolfe Fund), New York: p44
Michael Busselle/CORBIS: p81
Museo Archeologico Nazionale, Napels: p33lb
Museo della Civiltà Romana, Rome: p530
Museum Meermanno Westreenianum, Den Haag: p32r
Museum of Fine Arts, Budapest: p54
Museumslandschaft Hessen Kassel / Bridgeman Images, Londen: p590
Onbekende bron: p59b, 88, 96ro, 98b
Oren Rozen / Wikimedia Commons: p370
Paul Maas Illustratie: p230
Penn Museum, Philadelphia: p21r
Photo Aisa: p55r
Photo Scala, Florence: p56
Picture Alliance, Frankfurt: p111b, 121l, 125
Picture-alliance / akg-images: p121r1
Provincie Limburg: p58b
Publiek domein: p23b, 75, 79
Reuters/Novum Nieuws, Amsterdam: p8
Rijksmuseum van Oudheden, Leiden: p17b, 22
Rizzoli, New York: p31
RMN-Grand Palais / Herve Lewandowski: [52
Robert Mulder/Lineair, Arnhem: [97
S.Entressangle, E.Daynes/LookatSciences: p12
Shutterstock.com / kubais: p121r2
Staatliche Museen, Berlin: p38
Studyblue.com: p39
The Art Archive / Alamy: p110
The Art Archive / Dagli Orti: p63, 68
The Art Archive / Musée du Louvre Paris / Dagli Orti: p74r
The Art Archive / Picture Desk, Londen: p112r, 117
The British Museum, Londen: p32l, 700
The Granger Collection/Lineair, Arnhem: p57
The National Archives,Washington, DC: p92
The reproduction is part of a collection of reproductions compiled by The Yorck Project. The compilation copyright is held by Zenodot Verlagsgesellschaft mbH and licensed under the GNU Free Documentation License: p115m
The Walters Art Museum, Baltimore: p93
Trustees of the British Museum, Londen: p37b
Ullstein bild - Archiv Gerstenberg: p83b
Ullstein bild - Granger Collection: p118
Ullstein Bild/Lineair, Arnhem: p10
Verbaal Visuele Communicatie: p115b
Werner Forman Archive/Bridgeman Images, Londen: p980
Wikimedia / Wolfgang Stuck: p120
Wikimedia / Lorenzo Bartolini: p119
Wikimedia / National Gallery, London: p122l
Wikimedia: p122r
Wikipedia / Giorgio Vasari: p116
Wikipedia / Paolo Uccello: p1130
Wikipedia, Fresco van Simone Martini (Sala del Mappamondo, Palazzo Pubblico): p113b
Wikipedia, locatie en maker onbekend: p108
Wikipedia: p106, 124l
Wonet.tistory.com: 25b